ЗБОРНИК РАДОВА
ВИЗАНТОЛОШКОГ ИНСТИТУТА
XXXIII

UDC 949.5 + 7.033.2 + 877.3(05) YU ISSN 0584—9888

INSTITUT D'ÉTUDES BYZANTINES
DE L'ACADÉMIE SERBE DES SCIENCES ET DES ARTS

RECUEIL DES TRAVAUX
DE L'INSTITUT D'ÉTUDES BYZANTINES
XXXIII

BEOGRAD
1994

УДК 949.5 + 7.033.2 + 877.3(05) YU ISSN 0584—9888

ВИЗАНТОЛОШКИ ИНСТИТУТ
СРПСКЕ АКАДЕМИЈЕ НАУКА И УМЕТНОСТИ

ЗБОРНИК РАДОВА
ВИЗАНТОЛОШКОГ ИНСТИТУТА
XXXIII

БЕОГРАД
1994

Ова књига објављена је уз финансијску помоћ Министарства за науку и технологију Републике Србије

Издаје: Византолошки институт САНУ, Београд, Кнез-Михаилова 35

Штампа: Београдски издавачко-графички завод, Београд

САДРЖАЈ — TABLE DES MATIÈRES

Зборник радова Византолошког института, XXXIII, 1994
Recueil des travaux de l'Institut d'études byzantines, XXXIII, 1994.

УДК 877.3—5.085 : 923(=773) "03"

НИНОСЛАВА РАДОШЕВИЋ

КОНСТАНТИН ВЕЛИКИ У ВИЗАНТИЈСКИМ ЦАРСКИМ ГОВОРИМА

Непуну годину дана пре смрти Константина I (22. маја 337) Евсевије, епископ палестинске Цезареје, одржао је похвално слово оснивачу Цариграда и утемељивачу хришћанског Римског царства на Истоку (25. јула 336).[1] Овај говор је био састављен поводом званичне прославе тридесетогодишњице владавине великог императора. До нас је дошао у накнадној редакцији, спојен са говором који је уважени епископ одржао септембра 335. године приликом свечаности освећења Константинове цркве Светог гроба у Јерусалиму у оквиру исте јубиларне светковине.[2] По панегиричком тону и основним идејама царске хришћанске идеологије, ова два реторска слова веома су слична знаменитом Евсевијевом делу тзв. Vita Constantini објављеном после цареве смрти.[3] Мада Vita представља прави манифест империјалне политичке теорије, она у формалном погледу припада хагиографском жанру те ће у овом истраживању бити остављена по страни. Константину I посвећена су још и четири латинска панегирика која својим језиком и искључиво паганским ставом излазе такође из оквира овог рада.[4]

---

[1] Eusebius Werke I, Oratio de laudibus Constantini (Tricennalia), ed. *I. A. Heikel*, Leipzig 1902 = LC.

[2] Похвално слово из 336. г. чине I—X главе LC, док главе XI—XVIII представљају пригодни говор приликом освећења јерусалимске цркве. В. исцрпну и темељну студију уз енглески превод LC: *H. A. Drake*, In Praise of Constantine. A Historical Study and New Translation of Eusebius' Tricennial Orations, Berkeley — Los Angeles 1976, нарочито 30 sqq.

[3] Eusebius Werke I, Über das Leben des Kaisers Konstantin, ed. *F. Winkelmann*, Berlin 1975. LC, у чију се аутентичност није у науци никад сумњало, играла је важну улогу у жестокој расправи око аутентичности VC — cf. *H. Gregoire*, Eusèbe n'est pas l'auteur de la „VC" dans la forme actuelle, Byz 13 (1938) 561 sqq., и за супротно мишљење *P. Franchi de Cavalieri*, Eusebio non è l'autore della VC?, Constantiana, Città del Vaticano 1953, 51—65.

[4] XII Panegyrici Latini, ed. *R. A. B. Mynors*, Oxford 1964. Константину су упућена три анонимна панегирика (VII, VIII, IX) и последњи из 321, чији је аутор Назарије (X). V. *S. Mac Cormack*, Latin prose Panegyrics. Tradition and Discontinuity in the Late Roman Empire, Revue des études Augustiniennes 22, 1—2 (1976) 29—77.

Владавина Константина I представљала је праву историјску прекретницу. За савременике је најупечатљивије од свих збивања било претварање тетрархије у монархију, док је са становишта будућих покољења много значајнији био заокрет ка хришћанству и спајање црквене са владарском политиком и идеологијом. Оба ова приступа одражавају се у Евсевијевим панегирицима. Он је био потпуно свестан не само епохалног значаја промене званичне религиозне политике него и важности Константиновог успеха на пољу политичке борбе, отворених сукоба и потпуне победе над узурпаторима и супарничким савладарима.

Пошавши од паганске реторичке теорије и панегиричке праксе, користећи се њиховим арсеналом симбола и метафора Евсевије је поставио основе идеологије хришћанске царевине и њеног владара. За све потоње дворске реторе његово дело је било нека врста праузора. Основне идеје византијских царских говора имају ту већ своје заметке. Повезивањем хришћанског монотеизма са монархијским принципом владавине створена је нераскидива спрега у византијској политичкој теорији према којој универзалним царством на земљи влада један цар по узору на једног Бога на небу од кога је добио сву власт. Евсевије је такође усвојио многе паганске мотиве који су постали природни део похвала хришћанским царевима. Споменимо за пример соларну метафорику, подражавање Богу (мимесис), учествовање владара у божанским манифестацијама, појам владара — филозофа и слично.[5]

Говор одржан на Светом гробу за публику коју су чинили претежно свештеници и монаси представља у ствари теолошку расправу подстакнуту критикама упућеним Константину због подизања велелепних храмова „над гробовима умрлих" (LC XI). Оваква реакција привржденика старих веровања колико је представљала малициозни подсмех толико је била и доказ дубоког неразумевања између два различита религиозна погледа на свет. У паганском политеизму Евсевије је видео сву невољу и зло разједињене државне власти (LC XVII). С друге стране, он се бринуо да обезбеди Константиновој владавини континуитет римског царства па је јединство Царства и хришћанства видео у пару Августа, творца Pax Romana и Христа рођеног у време тог императора (LC XVI). Своја теолошка размантрања завршио је тврђењем да је сам цар много боље упознат са божанским стварима на основу личног искуства из додира са небеским господарем и свога учешћа у перцепцији (συναίσθησις) Спаситељеве божанске природе, захваљујући сновима и чудесним предсказањима (LC VIII).

Први део LC (I—X), читан пред царем на цариградском двору, ближи је по типу царским говорима: личност цара је у првом плану.

[5] *N. H. Baynes*, Eusebius and the Christian Empire, Annuaire de l'Institut de Philologie et d'Histoire Orientales (Mélanges Bidez) 2 (1934) 13—18 = Byzantine Studies and Other Essays, London 1955, 168—172; *O. Treitinger*, Die oströmische Kaiser-u. Reichsidee, Jena 1938, 44 sqq. et passim; *J. Straub*, Vom Herrscherideal in der Spätantike, Stuttgart 1939, 119 sqq. et passim; *idem*, Constantine as ΚΟΙΝΟΣ ΕΠΙΣΚΟΠΟΣ, DOP 21 (1967) 37—55; *Drake*, Praise of Constantine, Introduction, 3—79.

У прологу Евсевије каже да је души царевој усађено познавање и божанских и људских природа чиме је јасно указао на место владара у општим козмичким оквирима негде на средокраћи између „великог цара“ и његових поданика. У систему у коме Бог-отац управља целом васељеном посредством оваплоћеног Логоса цар представља још једну карику у комуникацији између неба и земље. Са Логосом је цар у двоструком односу — пре свега у јасној субординацији, али са друге стране је повезан с њим паралелним посредничким деловањем. Готово раме уз раме Логос и цар се брину да се спроведу божије наредбе као неки тумачи (ὑποφήτης LC II) или намесници (ὕπαρχος VII) у служби (ὑπουργία VIII 9) божанског провиђења. Сва три термина истог префикса јасно указују на потчињену улогу али истовремено и узвишени позив.

Константин више није цар — бог као његови претходници, али је он слика Бога. Својим врлинама које му је Бог усадио он партиципира у божанским идејама врлине. У сваком погледу је изабраник божији — Бог који је извор свега доброг и узрок (αἰτία) саме царске власти (LC I) дао му је снагу да победи све своје противнике; као ниједном од његових претходника дао му је дугу владавину; дао му је дивне синове са којима, упрежући их у сунчани четворопрег,[6] може успешно да влада над огромним царством, практично целом екуменом.

С обзиром на порекло добијене власти Константин је парадигма правог владара. Завео је ред и мир после анархије која је настала услед многовлашћа и политеизма његових претходника.[7] Он је увек победник, јер му је сам Бог показао „спасоносни знак“ крста. По целом Царству као гласник божији пропагира праву веру. Беспоштедним прогонима и суровим култним обичајима пагана он супротставља бескрвну жртву духа и душе (LC II 5). „Широко отворивши царске друмове“, уклонио је непотребне и бесмислене паганске идоле. Додуше, и нехотице признаје Евсевије, овом приликом је царем руководио колико његов мисионарски прозелитизам толико и потреба за драгоценим металима, које је умео мудро и корисно да искористи (VIII). Овоме насупрот Евсевије истиче велелепне цркве које је Константин широм Царства подизао. Мада је Евсевије несумњиво идеолог универзалног хришћанског царства par excellence, као прави епископ из провинције као да се више интересује за Никомедију, Јерусалим и Антиохију него за цареву нову престоницу која ће код будућих панегиричара постати главно обележје цара који јој је дао име.[8]

Евсевије је свестан значаја дворског церемонијала за политичку пропаганду. Сјај и раскош цареве околине доприносили су уздизању

---

[6] За соларну метафорику код Евсевија в. између осталог *Treitinger*, 41. 119 sqq.; *Straub*, Herrscherideal, 129 sqq.; *L. Previale*, Teoria e prassi del panegirico bizantino, Emerita 17 (Madrid 1949) 88.

[7] Супротстављањем монархије полиархији која је доносила са собом анархију, Евсевије пре свега алудира на Константиново успешно и коначно укидање тетрархије, док се код каснијих ретора ова антитеза употребљава да покаже предност универзалног Ромејског царства над уситњеним и полиморфним националним државама у суседству.

[8] *E. Fenster*, Laudes Constantinopolitanae, München 1968, 26.

његове изузетне функције. Приказ небеског двора у коме ужурбани анђели и арханђели окружују божији престо (LC I 1, 2) неодољиво подсећа на царски двор сав у раскоши и сјају, пун угледних дворана увек спремних на проскинезу. Узвишеност царског позива оправдавала је стриктни формализам церемонијала и бљесак царског окружења. Међутим, сваки добри хришћански владар, исто као и антички краљ — филозоф, свестан другостепене важности материјалних добара, презире пурпур, смеје се удворицама и ласкавцима и као Константин „одева своју душу у сјајне хаљине". У вештој игри речима преношењем на морални план царских титула „автократор" и „победник",[9] као највећа Константинова вредност уздиже се његова победа над сопственим страстима и његово самосавлађивање (LC V). И сам овоземаљски живот и многохваљена дуговечност су пролазни и безвредни. Вечни живот је цар себи обезбедио својом праведношћу.

Блискост царева са Богом дочарава се и увођењем небеског „великог цара" у сферу људских релација и преокупација. Ова двојица „царева" су постављена у неки хипотетички однос међусобне конкуренције тиме што Евсевије тврди да се цар неће љутити, неће завидети што се на његовом јубилеју сва хвала упућује Богу (LC I). Њихов међусобни однос је пријатељски, јер се цар сматра пријатељем (φίλος) Бога.

Да су Евсевијеви ставови део званичног култа цара очигледно је ако се погледа на компаративни материјал који нам пружа иконографија званичне царске уметности. Бог цару у заштиту од непријатеља пружа своју десницу (LC XVII 11), као што може да се види на једном златном медаљону на коме Константина крунише божија испружена рука.[10] Насупрот овој слици, цар управља својим царством „гледајући навише" на свог архетипа (LC III 5), што веома подсећа на представу цара у адорацији уздигнутих руку и погледа упереног горе на савременом живопису цариградског двора.[11] Ове две симболичне представе као да се у неком луку спајају и указују на чврсту везу и целовиту узајамност цара и Бога.

Тако је учени епископ Цезареје вешто и зналачки успео да пагански панегирички жанр преточи у проглас идеологије хришћанског царства. Ако нам је допуштено да се послужимо Евсенијевим језиком слика, он сам је био пре свега успешни посредник и тумач Константинове политичке пропаганде.

Следећа генерација ретора коју сачињавају панегиричари Константинових синова и наследника припадала је паганској интелектуалној елити IV века. Либаније, знаменити антиохијски књижевник упутио је царевима Констанцију и Константу један типични царски

[9] *G. Rösch*, ΟΝΟΜΑ ΒΑΣΙΛΕΙΑΣ. Studien zum offiziellen Gebrauch der Kaisertitel in spätantiker u. frühbyz. Zeit, Wien 1978, 35, 45—6, 78—9; *M. Mc Cormick*, Eternal Victory. Triumphal Rulership in Late Antiquity, Byzantium and the early Medieval West, Cambridge — Paris 1986, 103.

[10] *A. Grabar*, Un médaillon en or provenant de Mersine en Cilicie, DOP 6 (1951) 39: *Straub*, Constantine ΚΟΙΝΟΣ ΕΠΙΣΚΟΠΟΣ, 45.

[11] VC IV 15. Cf. *A. Grabar*, L'empereur dans l'art byzantin. Strasbourg 1936 — London 1971, 99.

говор, и неколико пригодних „поздравних слова“ цару Јулијану.[12] Сам Јулијан је, док је био цезар, саставио два говора Констанцију и један његовој жени Евсевији,[13] док је неуморни дворски ретор Темистије написао низ говора царевима који су се у његово време смењивали од Констанција до Теодосија I.[14]

Главна личност Евсевијевих похвала и стожер његове политичке филозофије искорачивши у прошлост померила се из центра похвале у постепеном процесу све већег апстраховања и типизирања до коначног обликовања једног легендарног лика. Истовремено и паралелно са претварањем Константина у симбол Царства, после његове смрти светлост његове слике понекад трне пред сјајем новог владара и новог режима. Он није више предмет хвале и не ретко у поређењима бива превазиђен од својих наследника.

Заједно са својим оцем Констанцијем Хлором Константин је обезбедио своме потомству право на Царство. Његови синови су већ трећа генерација исте породице на челу државе (ἐκ τριγονίας βασιλικῆς Them. I 2a: Lib. Or. 59, 13). Истичући династичка права на престо цара Јулијана, Константиновог рођака али и страсног приврженика старе религије, Либаније Константина спомиње само као једног у низу рођака царске крви: за право на највиши положај Јулијан је имао да захвали своме оцу (Јулију Констанцију — Константиновом полубрату), деди (Констанцију Хлору), стрицу (Константину), брату од стрица (Констанцију) и брату (цезару Галу — Lib. Or. 12, 31; cf. et Jul. I 5). Пада у очи да Јулијан без зазора равноправно посвећује пажњу и Констанцију Хлору и другом Констанцијевом деди по мајци, несрећној Фаусти. Фаусту такође посебно хвали, не спомињући наравно улогу Константинову у њеном трагичном крају. Спомиње се и Констанцијев брат Крисп, још једна жртва Константинове сурове политике, предата damnatio memoriae (Jul. Or. I 3, 5).

Јулијановом смрћу и гашењем ове угледне лозе, Констанције Хлор и остали рођаци падају у заборав а Константин од зачетника породичне династије прераста у родоначелника свих потоњих царева на престолу Константинопоља. Од тада, па убудуће, без обзира на повремене замерке и критике, он постаје прототип ромејског цара.

Мада је први владар који није био у крвној вези са оснивачем Цариграда, цар Јовијан је по својим владарским особинама „доиста прави Константин“. Он чак и по физичким својствима подсећа на свој праузор — тврди Темистије служећи се цитатом из Хомера (Од. IV 149).[15]

У својим похвалним словима Констанцију, Либаније и Јулијан доста простора дају јунаковом оцу, како је то по захтевима жанра било препоручивано. Константин је изабран за цара мудром одлуком свога оца. Очевој вољи, према Либанију, придружио се божији мит (Or. 59, 18), а према Јулијану одлука читаве војске (Jul. I 6).

---

[12] Libanii Opera, Or. 12 et Or. 59, ed. *R. Foerster*, Leipzig 1903 — Hildesheim 1963 = Lib.

[13] Julianos, Oeuvres compl. I 1, Or. I et III, ed. *J. Bidez*, Paris 1932 = Jul.

[14] Themistii Orationes I, ed. *G. Downey*, Leipzig 1965 = Them.

[15] Cf. *G. Dagron*, Naissance d'une capitale, Paris 1974, 87.

Очево поверење Константин није изневерио и достојно је наставио његово дело. Поштујући своје савладаре док год су поступали као законити цареви, енергично се борио против тиранина Максенција који је својим насиљем притиснуо Рим, „главу Васељене". Пошто је уклонио незајажљивог и шкртог Лицинија, широкогрудо је отворио дворске трезоре и великом дарежљивошћу повратио своје бедом намучене поданике.[15a] Био је веома омиљен у војсци и, како каже Јулијан 356. године, војници су га и даље захвално помињали као Бога. Уздржавао се од рата кад год је то било могуће, али није оклевао да се бори кад је требало ратовати. Очистио је и земљу и море од тираније и постао цар над целом екуменом. За десет година је подигао на Босфору град који носи „име целог рода Констанција". Јулијан, обожавалац антике, говори и о посебној Константиновој наклоности према Атини којој је на више начина штедро помогао (Lib. Or. 59, 18—21; Jul. I 6; III 2).

Ипак, највећа Константинова заслуга у очима Констанцијевих панегиричара била је брига коју је посветио васпитању својих синова.[16] Ниједан од владара прошлости није му у том послу био раван. Он је својим наследницима пружио потпуно принчевско образовање, постарао се да постану снажни ратници, добре војсковође и спретни и убедљиви говорници. За обучавање у процесу владања он им је сам био најбољи пример и учитељ. Као далековиди родитељ дао је младим царевићима извесну самосталност, поверивши им поједине делове Царства. Тако им је дао могућност да у пракси огледају своје снаге, али их је при том мотрио будним оком (Lib. Or. 59, 22—37; Jul. Or. I 7—9).

У оквиру мотива поређења цара са претходним владарима, већ према правилима епидеиктичког беседништва, Константин обично далеко заостаје за царем који се хвали. Међутим, без обзира на реторичност оваквих поређења, из неких се примера помаља конкретна критика. Јулијан тврди да је Констанције много боље нарави од свога оца за кога „поуздано зна" да није увек био нарочито благ према својим ближњима (еуфемизам за убиство Фаусте и Криспа — Jul. I 7; III 34). Валентинијанов избор брата Валенса за савладара ретор тумачи као израз братске љубави и супротставља га бескрупулозном Константиновом поступку када се домогао Византа (будућег Цариграда), одузевши пурпур свом зету Лицинију (Them. VI 83б). Највише критике је утемељивач нове престонице добио баш због свог града.[17] Град је само по имену његов, док је по заслугама Констанцијев, или касније, Валенсов и Теодосијев. Изгледа да је заиста престоница била подизана на брзину, па је већ Констанције морао много тога да поправи — да му да праву и истиниту лепоту уместо лоше и пролазне. Константинова градитељска делатност, упоређена са кратким и ужурбаним љубавним чином, супротставља се

[15a] *A. H. M. Jones*, The Later Roman Empire, Oxford 1964, 110; *Dagron*, o. c. 30.

[16] *Straub*, Herrscherideal, 171; *N. Radošević*, The Emperor as the Patron of Learning in Byzantin Basilikoi Logoi, ΤΟ ΕΛΛΗΝΙΚΟΝ, Studies in Honor of Speros Vryonis, Jr., I, New Rochelle, New York 1993, 269.

[17] *Fenster*, 29; *Dagron*, Naissance, 90 sqq., 200.

солидним и трајним неимарским подвизима Констанција, Валенса и Теодосија. Првобитни град је био само скица (σκιαγραφία) којој су тек наследници Константинови удахнули прави живот.

Међутим, без обзира што не приказују Константина увек у најбољем светлу, реторски списи IV века јасно одражавају живу успомену на изузетног и великог суверена, „највећег цара". Чак и Јулијан који се у другим списима обрушава на свог стрица, признаје му да је био одличан државник (Jul. I 7). За Темистија, паганина, увођење хришћанства у државу није било неко нарочито достигнуће, али је он Константину приписивао једну веома важну заслугу — хеленизацију Римске империје.[18] Константин је на будуће владаре пренео велику обавезу — једини његов прави наследник је онај ко је у стању да сачува државу (Them. V 65c). Он сам полако постаје легенда, изједначује се са Ромулом (Them. XIV 182 ab) и претвара се у идеализовани архетип византијских владара.

Следећи писац царских говора, Прокопије из Газе (V/VI век), не спомиње оснивача Царства. Мада и у наредним вековима има разних панегирички јасно обележених дела историјског, хагиографског и паренетског карактера, у строго жанровском смислу традицију царских говора обнавља тек Михаило Псел у XI веку. Овај врсни византијски књижевник саставио је петнаестак говора низу владара који су се за његова живота, понекад на његову интервенцију, смењивали.[19] Војсци Константина IX су се у походу показали чудесни знаци на небу, Псел је ову епизоду одмах искористио да свог владара изједначи са хомонимом из давне прошлости коме се такође кроз знамење објавио „царевидни Бог" (Sathas 139/40). У једном разрађеном синкрисису Псел поново пореди два владара истог имена. Мада је Константин I „најбожанственији владар и једини који је својим врлинама и делима тај назив заслужио", он у свим наведеним тачкама поређења далеко заостаје за Мономахом — мада је био побожан, касно је прихватио праву веру и према некима је испољавао владарску врлину благости, али је на друге подигао „крвничку десницу"; основао је град свога имена и опасао га чудесним зидинама али су Мономахови градитељски подухвати били још већи. Преправљањем водовода и „довођењем рајске реке постигао је да не увене цвет Града" (Psell. 5, l. 64—81). Још су у IV и V веку били обликовани сви ови елементи критике Константина Великог (крштење тек на самрти, убиство Криспа и Фаусте, и лоша и несолидна градња Цариграда) било у паганским круговима било у црквеним, незадовољним Константиновим приближавањем Арију.[20]

---

[18] *G. Dagron*, L'Empire romain d'Orient au IVe siècle et les traditions politiques de l'hellénisme: le témoignage de Thémistios, TM 3 (1968) 1—242.

[19] Овде нас занимају два Пселова говора Константину IX Мономаху: Pselli Miscellanea, ed. *Sathas*, MB V, Paris 1876, 117—141 = *Sathas*; *P. Gautier*, Basilikoi logoi inédit de Michel Psellos, Or. 5, Siculorum Gymnasium 33 (1980) 741—745 = Psell.

[20] *F. Winkelmann*, Konstantins Religionspolitik und ihre Motive im Urteil der literarischen Quellen des 4. u. 5. Jahrhunderts, Acta Antiqua IX 1—2 (1961) 243 sqq.

Ретори комнинске епохе на сличан начин настављају да спомињу Константина.[21] Скизен ће тврдити да је крштење новорођеног сина Манојла I у великој предности у односу на касно крштење Константина, блаженог међу царевима и пресветог владара (Scizen. XXII 369). Константинопољ се готово по правилу спомиње перифрастички као град Константинов. Евстатије Солунски понавља Темистијев топос — град је само по имену Константинов, али га је Манојлово старање украсило (Eustath. V 81). На другом месту он каже да град припада обојици, заједничка им је лепота којом су га украсили (VI 95). Занимљива анегдота је преузета од Јована Хризостома.[22] Бесна и метежна руља поразбијала је главе на бронзаним Константиновим статуама у граду. Кад су градски оци тражили од цара да казни починиоце овог недела, Константин се додирнуо по образу, изјавио да је штета нанесена само бронзи а не њему лично и пустио је кривце (Theophyl. 231—3; Malak. 171, 3).

Хвале и дивљења вредан је био раскошни крст који је у бици код Манцикерта пао у руке неверницима, а Јован II га, победивши Селџуке више од пола века касније, на чудесан начин повратио. „На крсту је био представљен цар који је звездообразним[23] крстом победио непријатеље крста" (Mich. Ital. 264/5; cf. et Basilak. l. 755 sq.). Велика улога Константинова у светској историји постаје опште место. Михаило Италик придаје огроман значај прихватању хришћанства за обнову римске империје (Ital. 276). Панегиричари династије Анђела[24] са сетом се уочи катастрофе 1204. године сећају моћне државе коју је божански Константин основао и која је касније заспала и остарила. Они се грозничаво надају поновној обнови у њихово време (Mich. Chon, 255; Chrysob. III 34).[25]

У великом синкрисису Исака II са Константином, владар несигурне државе, са свих страна угрожене, не одузима славу и предност великом претку. Исак II који је само по баби био припадник царске породице Комнина раван је у свом поштовању Бога и у свом човекољубљу великом цару који је легитимно наследио од свог оца

[21] Theophylacti Bulgariae Opera, ed. *P. Gautier*, Thessalonique 1980, 213—243 = Theophyl.; Niceforo Basilace, Gli encomi per l'imperatore e per il patriarca, ed. *R. Maisano*, Napoli 1977, 89—132 = Basilak.; *P. Gautier*, Michel Italikos, Lettres et discours, Paris 1972, 245—296 = Ital.; Eustathii Thessalonicensis Orationes ad Manuelem imperatorem, Fontes rerum byzantinarum, ed. *W. Regel*, Petrpoli 1892—1917, 1—125 = Eustath; E. Malakes, Or. 6, Noctes Petropolitanae, ed. *A. Papadopoulos-Kerameus*, Sankt Peterburg 1913, 162—187 = Malak.; Scizeni Oratio, *Regel*, Fontes XXII, 362—369 = Scizen.

[22] Jo. Chrys. Hom. XXI, PG 49/50, 216.

[23] У једном делу традиције о Константину Великом знак крста се повезивао са звездама којима је на небу била исписана божанска порука. V. *Jones*, 80; *Franchi de Cavalieri*, 37 sqq.

[24] *Исаку* II су, између осталих ретора, говоре посветили: Сергије Колива (*Regel*, Fontes, Or. XVI et XVII, 280—300 = Colyb.) и Михаило Хонијат (Μιχαὴλ Ἀκομινάτου τοῦ Χωνιάτου Τὰ σωζόμενα, I, ed. *Sp. Lambros*, Athina 1880, 208—258 = Mich. Chon.), а Алексију IV Нићифор Хрисоверг (Nicephori Chrysobergae Ad Angelos orationes tres, ed. M. Treu, Breslau 1892, 49 = Chrysob.).

[25] *N. Radošević*, L'Oecuménè byzantine dans les discours imperiaux du XIe et XIIe siècle, Byzantium and its Neighbours from the mid-9th till the 12th Centuries, Bechyně 1990 = BSl 54 (1993) 156—161.

круну, помазање, престо и власт. Михаило Хонијат се служи истим хомерским цитатом којим се и Темистије послужио да истакне физички идентитет цара са узвишеним прототипом —

такве су онога ноге и такве су онога руке
исти очију поглед и глава и коса на глави.

(Одисеја IV 150 — превод М. Ђурића)

Обојица царева су тираноубице, Константин је ослободио од Максенција Ромулов град, а Исак II Константинов од терора Андроника I. Божији знак је и једног и другог водио ка победи. За изглед Цариграда обојица су заслужни, јер „није обнављање горе од зидања". Са жаљењем Михаило Хонијат увиђа да Исаку II није пружена прилика да прошири ромејску власт изван граница које је поставио Константин, јер су оне одавно сужене „да ли због млакости претходних владара или због наших грехова" (Mich. Chon. 257, cf. et 234).

После пада Цариграда новостворена Никејска држава наставила је и чувала традиције ромејске царске идеологије.[26] Теодор I Ласкарис је у бици код Антиохије поразио Селџуке и у двобоју убио њиховог султана захваљујући гласу који му је са неба, попут Констанину Великом, обећао победу (Nic. Chon. Or XVI 175). Јаков Бугарски сматра да је „највећи и први верник међу царевима" природом сјedињен са Јованом III Ватацем на основу врлина благости, подизања градова и учвршћивања вере (Jacob. 92).

Ништа се тако добро није могло поредити са оснивачем Цариграда и Источног царства као обнова 1261. године. Да би учврстио сумњиви легитимитет свог положаја, ослободилац Цариграда, а истовремено и узурпатор, Михаило VIII је себи званично додао титулу Новог Константина.[27] Ова синтагма на коју у царским говорима нисмо наилазили досад, била је у употреби у црквеним актима и званичној титулатури још од V века.[28] То је дало повода дворским реторима Михаила VIII и његових наследника да искористе сву расположиву топику везану за Константина Великог.[29]

---

[26] *Иста*, Никејски цареви у савременој им реторици, ЗРВИ 26 (1987) 69—85. Цитирани царски говори овог периода су: Nicetai Choniatae Orationes et epistulae, rec. *J. A. Van Dieten*, Berlin—New York 1972, Or. XVI, 170—175 = Nic. Chon.; Jacobi Bulgariae Archiepiscopi Opuscula, ed. *S. G. Mercati*, Collectanea Bizantina I, Bari 1970, 81—93 (= Bessarione 21, 1917, 73—89; 208—227 = Jacob).

[27] На основу Пахимера (II 614, 13—16) знамо да је патријарх Герман наручио један комад црквеног текстила на коме је Михаило VIII био представљен као Нови Константин — v. *R. Macridis*, The New Constantine and the New Constantinople — 1261?, BMGS 6 (1980) 22 et n. 55 — где су набројани сви сачувани примери употребе ове Михаилове титуле у сфрагистици, живопису, византијским и западним изворима.

[28] *G. Ostrogorsky*, Das Mitkaisertum im mittelalterlichen Byzanz, in: *E. Kornemann*, Doppelprinzipat und Reichsteilung im Imperium Romanum, Leipzig —Berlin 1930, 170 (Сабрана дела, III, 187). *Treitinger*, 130 sqq. Манојла I је у једном говору религиозне садржине Никола из Метоне назвао Новим Константином.

[29] Manueli Holoboli Orationes, ed. *M. Treu*, Progr. Victora—Gymn., Potsdam (1906) 30—50; (1907) 51—77. Or. I = *Siderides*, ΕΕΒΣ 3 (1926) 168—91 = Holob.; *Siderid.; L. Previale*, Un panegirico inedito per Michele VIII Paleologo, BZ 42

У кратком прегледу светске историје, трагајући за што дубљим коренима у прошлости, Холобол (II 56) иде чак и даље уназад од Константина, све до легендарног Бизанта, оснивача првобитног града на Босфору.[30] Ни овај град, каже Плануд, у сличној тежњи за архаизирањем, није био безначајан ни анониман (Planud c. 19). По Божијем савету Константин га је претворио у центар екумене. Међутим, безбожни Латини су га разорили и пустошили све док се није појавио такмац (ζηλωτής) — славни ослободитељ и обновитељ Михаило VIII (Previale, 26). Као и „први христоимени василевс", и Велики и Нови Константин има право на Царство. Уз остале царске титуле (πρὸς ταῖς λοιπαῖς μεγαληγορίαις), одлуком свих хришћана, и Ромеја и варвара, читаве екумене, заслужни цар је добио овај назив. По свим својим врлинама и делима, по побожности и трофејима он није други, већ Нови Константин, потпуно се идентификовао са славним родоначелником. Оно што је један створио други је обновио. У одушевљењу ретор зазива душу Константинову заједно са целим хором осталих владара да се у радости и слављу придруже житељима екумене (*Siderid.* 184; Holob. II 54, 56—7; Holob. II 84, 87; *Previale*, 28; Gr. Cyp. 313, 355; Planud. c. 22; *Kourous. 433)*.

Захваљујући спаситељском подвигу Михаиловом и његови потомци имају право на овај назив. У пурпуру рођени царевић Константин је као беба још био достојан свог имена (φερωνύμως καὶ προσφυῶς σταθηρώνυμος — Holob. II 77). За владе Андроника II Максим Плануд се као заговорник милитантног става враћа на успомену енергичног Михаила VIII који је због своје религиозне политике био потиснут у заборав.[31] Деда је свом унуку Михаилу IX дао не само своје име него и право на назив Новог Константина. Ако се са Константином Михаило VIII повезао пре свега као победник и обновитељ, Андроник II му је близак као поборник праве вере (у овом случају антиунионистичке политике).[32]

Један стари епитет „равноапостолни", још од V века повезиван са личношћу Константина Великог,[33] јавља се у царским говорима, чини се, први пут почетком XIV века код Теодора Иртакина (Hyrtak. 252). Такође и поређење цара са Мојсијем (Holob. II 85; Gr. Cyp. 355) посредно је везано са Константином јер је Евсевије Константинове тријумфе повезивао са преласком преко Црвеног мора.[34]

(1943—59) 1—49 = *Previale;* говор Георгија Кипарског Михаилу VIII, Новом Константину, ed. *J. Boissonade,* Anecdota graeca I, Paris 1829 — Hildesheim 1962, 313—58 = Gr. Cyp.; говор Теодора Иртакина, ed. *Boissonade*, I, 248—253 = Hyrtak.; *L. G. Westerink*, Le Basilikos de Maxime Planude, BSl 27 (1966) 98—103; 28 (1967) 54—67; 29 (1968) 34—50 = Planud; такође и додатак *St. I. Kourousis*, Νέος κῶδιξ τοῦ Βασιλικοῦ Μαξίμου τοῦ Πλανούδη, 'Αθηνᾶ 73—74 (1973) 426—434 = *Kourous.*

[30] *Fenster*, 186.

[31] *Н. Радошевић*, Похвална слова цару Андронику II Палеологу, ЗРВИ 21 (1982) 61—83.

[32] Андроника II назива Новим Константином Нићифор Калист у једној својој dedicatio — v. *Fenster*, 222.

[33] *Treitinger*, 129 sqq.: *Straub*, ΚΟΙΝΟΣ ΕΠΙΣΚΟΠΟΣ, 45; *Dagron*, Naissance, 407.

[34] *Grabar*, 236; *С. Радојчић*. Фреска Константинове победе у цркви Св. Николе Дабарског, ГСНД 19 (1938) 43 сл.

„Равноапостолни" је најважнији епитет Константинов последњих византијских ретора који живе у Царству смањеном на опсег Града и притиснутом опасношћу да га Турци коначно сруше и Латини духовно скрше.[35] Нада на спас била је полагана у последње василевсе Палеологе који би попут Константина у знаку крста и звездане божанске поруке победили неверника и уз подршку светих отаца Првог никејског сабора заштитили праву веру од латинске цркве (Anon. I 208, 212, 220; Anon. II 293; Eugen. 132).

У једној опширној похвали граду Исидор се са поносом и сетом сећа старе славе и моћи. Константин је уз Божију помоћ саградио град, назвао га својим именом и сакупио у њега огромно благо. Што је најважније, преношењем центра власти на Босфор створио је „неупоредиви, славни и најбожанственији род Ромелина".[36] Историја Константиновог града и Ромејског царства ближила се своме крају у време панегиричарâ Константина XI. Последњи византијски василевс носио је име које је веома обавезивало. Ватрени противник Уније, Јован Евгеник, моли цара да поштује своје име и да као наследник побожног Константиновог цара одбаци страну веру као што је његов имењак одбацио пагане (τὸν ἑλληνισμόν — Eugen. 132). С друге стране, име царево Јовану Докијану је уливало наду да ће Цариград „друго сунце на земљи" дочекати и боље дане (Dok. 224—5).

Претварање Константина I и његове владе у легенду може да се прати, и то још много исцрпније, у хагиографији и црквеној историји.[37] Вероватно је ова традиција утицала и на поређења словенских владара са првим хришћанским царем.[38] И писци житија српских владара прате легенду „богопросвећеног и премудрог Константина", кудећи његове мане и уздижући његове врлине.[39] Тако је легенда оснивача Цариграда обухватила у своја недра многе ромејске василевсе и суверене средњовековног православног словенског света, обједињујући владарске идеологије византијског

---

[35] Јовану VIII су посвећена три панегирика: 'Ανωνύμου Πανηγυρικὸς εἰς Μανουὴλ καὶ Ἰωάννην Η' Παλαιολόγον, ed. *Sp. Lampros*, Παλ. καὶ Πελ. III 132—99 (ово је дело саставио Исидор, будући руски митрополит и кардинал — *G. Mercati*, Scritti d'Isidoro il cardinale Ruteno, Roma 1926, 6) = Isid.; Anonym I, Παλ. καὶ Πελ. III, 200—221 и Anonym II, Παλ. καὶ Πελ. III, 291—308. Константину IX упутили су говоре Јован Докијан и Јован Евгеник, Παλ. καὶ Πελ I 221—31; 123—34 = Dok; Eugen.

[36] Cf. *H. G. Beck*, Reichsidee u. nationale Politik im spätbyz. Staat, BZ 53 (1961) 86 sq. V. et *Fenster*, 254 sqq.

[37] *F. Halkin*, Bibliotheca hagiographica graeca, I, Bruxelles 1957^{3}, 361x—369k; *Winkelmann*, Religionspolitik; *idem*, Die vormetaphrastischen griechischen hagiographischen Vitae Constantini Magni, Actes du XIIe Congrès international d'études byzantines, II, Ochride II — Beograd 1964, 405—414; *A. Každan*, »Constantin Imaginaire« Byzantine Legends of the Ninth Century about Constantine the Great, Byz. 57 (1987) 196—250.

[38] В. нпр. поређење са Константином св. Владимира, крститеља Русије (*В. Гребенюк*, Крещение Руси в русской литературе XI—XII вв., The Legacy of St. Cyril and Methodius, Thessaloniki 1992, 269) и бугарског цара Јована Александра (*К. Куев*, Иван Александровият Сборник от 1348, София 1988, 14).

[39] *St. Hafner*, Studien zur altserbischen dynastischen Historiographie, München 1964, 20 et passim: *В. Ј. Ђурић*, Икона светог краља Стефана Дечанског, Београд 1985, 17 сл.

комонвелта једним многозначним симболом, симболом цара Константина Великог, његовог града и универзалног Источног хришћанског царства.

Ninoslava Radošević

CONSTANTINE THE GREAT IN BYZANTINE *BASILIKOI LOGOI*

Eusebios' Tricennial Orations (335/6) composed on the occasion of the Thirtieth Jubilee of Constantine I are both traditional texts of epideictic oratory made in the praise of a Ruler, and a manifesto of a new stage of the imperial ideology development resulting from the connection of State with Church. Eusebios pointed to the position of the basileus within the cosmic system, to his relation to God, *megas basileus*, as well as to his Son Logos.

The eulogysts of Constantine's successors (Libanios, Julian and Themistios) mentioned Constantine in passages devoted to the members of his family. Constantine's care of the upbringing and education of his sons received the largest praise. In the works of Byzantine rhetoricians from later epochs it was possible to identify the basic motifs of Constantinian tradition: a victory over usurpers — tyrans and the transfer of the centre of power to the newly founded capital named after him. Contrary to Eusebios, they gave Constantine the inferior position in comparisons with the praised subjects of eulogies. These *synkriseis* were permiated with certain criticism, alluding to Constantine's misdeeds.

Subsequent panegyrists mainly took over these motifs and, depending on political circumstances, attached smaller or greater importance to them. Michael Psellos (11th century) praised Constantine IX more than his namesake. Constantine's faults, mentioned in the *synkriseis* became traditional: the murder of his wife and son, adoption of Christianity at the end of his life and building of Constantinople in a shoddy and superficial way.

Critical motifs are also present in the court literature of the Comneian epoch (Theophylaktos, Basilakes, Michael Italikos, Eustathios, Skizenos); besides, the established topics of eulogies are also used: the foundation of the capital and victory in the sign of a cross.

On the eve of the approaching catastrophy in 1204, the panegyrists of the dynasty of Angeloi (Michael Choniates, Chrysoberges), remember with grief the once powerful state founded by the divine Constantine. In the *synkriseis* the great ancestor is no longer deprived of glory and the leading position. The personality of the praised emperor, both its physical and spiritual side, is identified with that of Constantine the Great.

In the court rhetoric of Nicaea (Niketas Choniates, Jacob of Ochrida) the *topos* of victory helped by God is repeated, as well as those of strenghtening of faith and building of cities.

Constantinian tradition was of great significance for the restored Empire in 1261. Michael VIII added to his titles the one of the New Constantine, thus giving an opportunity to the panegyrists of the first Palaiologoi (Holobos, Gregory of Cyprus, Theodor Hyrtakenos, Maximos Planudes) to make use of all the available topics concerning Constantine. They emphasized the importance that the foundation of Constantine's Empire had in world history, and the central position of his town in the world.

Rhetorical texts from the 15th century contain nostalgic reminiscences about the glory and power of the former Empire and its subjects "Romhellenes«". The eulogysts of the last Byzantine emperors hoped that these rulers, following Constantine's example, would finally manage to liberate the Empire (at that time reduced to the City) from the Turks, and protect Orthodoxy from Latin pressures. The legend of Constantine spread over the world of Slavs, too. Comparisons with Constantine can be found in Russia, Bulgaria, as well as in the *Vitae* of Serbian Rulers. Constantine the Great is another symbol uniting the ideology of the universal Eastern Christian Empire.

Constantinian tradition was of great significance for the restored Empire in 1261. Michael VIII added to his titles the one of the New Constantine, thus giving an opportunity to the panegyrists of the first Palaiologoi (Holobos, Gregory of Cyprus, Theodor Hyrtakenos, Maximos Planudes) to make use of all the available topics concerning Constantine. They emphasized the importance that the foundation of Constantine's Empire had in world history and the central position of his town in the world.

Rhetorical texts from the 15th century contain nostalgic reminiscences about the glory and power of the former Empire and its subjects "Romhellenes". The eulogists of the last Byzantine emperors hoped that these rulers, following Constantine's example, would finally manage to liberate the Empire (at that time reduced to the City) from the Turks, and protect Orthodoxy from Latin pressures. The legend of Constantine spread over the world of Slavs, too. Comparisons with Constantine can be found in Russia, Bulgaria, as well as in the Vitae of Serbian Rulers. Constantine the Great is another symbol uniting the ideology of the universal Eastern Christian Society.

Зборник радова Византолошког института, XXXIII, 1994.
Recueil des travaux de l'Institut d'études byzantines, XXXIII, 1994

УДК 877.3—56.085.09 "04/05"

ИДА ТОТ

ПОРЕЂЕЊЕ У ПАНЕГИРИКУ ПРОКОПИЈА ИЗ ГАЗЕ ПОСВЕЋЕНОМ АНАСТАСИЈУ I

Царски говор (βασιλικὸς λόγος), важан у оквирима свечаног беседништва (γένος ἐπιδεικτικόν, genus demonstrativum), похвала је посвећена цару.[1] У наслову говора којим ћемо се бавити[2] стоји „панегирик", што је, у време када је настао, био технички термин који је у реторици означавао сваки похвални говор осим онога у славу богова.[3]

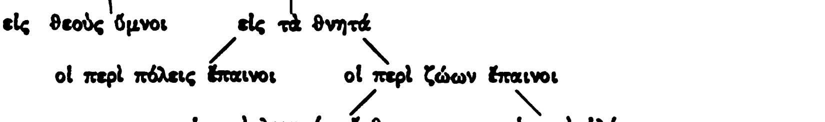
Почетке царских говора треба тражити у похвалама писаним грчким језиком, најпре посвећеним митским и историјским лич-

[1] „'Ο βασιλικὸς λόγος ἐγκώμιόν ἐστι βασιλέως"", Μενάνδρου Ῥήτορος „Περὶ ἐπιδεικτικῶν'', 368. Менандар Ретор из Лаодикеје на Лику живео је у III в. н. е. О њему немамо поузданих података. Сматра се аутором теоријског списа који, између осталог, указује на то како треба да се састави царски говор. О њему и његовом ауторству над делима која му се приписују в. предговор књиге: Menander Rhetor, edd. *D. A. Russel & N. G. Wilson*, Oxford 1981, стр. XI—XLIV. Поменути Менандров спис је важан јер се сматра да га је Прокопије из Газе имао код себе када је састављао похвални говор Анастасију I. Иако не постоје поуздани подаци који би то потврдили, ми ћемо у овом раду често скретати пажњу на места која је ретор из Газе могао да преузме управо из Менандровог списа.

[2] Служили смо се издањем: Procopii Gazei In imperatorem Anastasium Panegyricus, dissertatio inauguralis quem scripsit *C. Kempen*, promotus die XVI mensis martii MCMXVIII, Bonnae. Новије издање и превод на француски: Procope de Gaza, Priscien de Cesarée, Panégyriques de l' empereur Anastase I-er, ed. *A. Chauvot*, Bonn 1986, није нам било доступно.

[3] О настанку и развоју панегирика: Paulys Realencyklopädie der Classischen Altertumswissenschaft s. v. Panegyricus; *H. Hunger*, Die Hochschprachliche profane Literatur der Bizantiner, I, München 1978, 120—132.

Менандар Ретор је овако поделио свечано беседништво:

ностима, затим хеленистичким владарима и, тек на крају, римским царевима. Овај се жанр Другом софистиком пренео у римску књижевност (II век н. е.) и у спрези са неким аутентично римским елементима постао основа тзв. латинским панегирицима.[4]

Реторика као књижевна дисциплина широког практичног, културолошког и политичког значаја настаје у посебним друштвеним приликама земаља хеленске културе и грчког језика, и неминовно следи ток догађаја и промену тих прилика. Свечано беседништво временом постаје њен најпродуктивнији део, а царски говор све важнија похвална беседа са свешћу о моћним појединцима, па и о оном најмоћнијем који без ограничења стоји на врху тачно утврђене државне и друштвене хијерархије.

Хеленска култура и грчки језик шире се остваривањем сна амбициозног македонског војсковође, моћног попут свевладара на Истоку, бога и човека, недостижног за оне који су желели да га наследе. Од тог сна остају само државе слабије од великих жеља својих владара. Превртљивост, непостојани савези и међусобни сукоби слижају свет који је свој врхунац већ проживео и нема ни слоге ни снаге да се супротстави новој сили у успону.[5] Војном снагом и дипломатским умећем Рим доминира тим светом а током времена осваја и власт. Од поданика очекивани докази и изрази покорности у прво време су упућивани римским званичницима уз лојалност и пијетет према великој сили утеловљеној у држави републиканског уређења и традиције. Како је држава оснажила до Царства, на чврсте темеље постављеног и добро организованог, захтеви те врсте постали су већи, иако усмеренији. Молбе, жеље, благослови, изрази поштовања и обожавања упућивани су само једној личности од чијег је ауторитета зависила снага Империје — цару.

Дакле, корене царског говора јасно видимо у Хелади класичног доба а прву примену у сасвим другачијем, хеленистичком свету. Обавезан постаје када се ова два тока, сједињена, удруже са новим, отвореним да их прихвати и снажним да их уобличи и себи подреди. Похвала посвећена цару постаје саставни део дворског церемонијала, као и важних догађаја ван двора, а њени аутори, већ познати ретори, често и педагози, израстају у особе великог политичког значаја.[6] Саставља се на већ утврђени начин, следе се упутства из реторских приручника, па од креативности самог говорника зависи колико ће их се држати, мењајући, допуњујући или тек другачије распоређујући прописане одељке и општа места.

---

[4] Овде се мисли на збирку панегирика под називом XII Panegyrici Latini. О пореклу, настанку и развоју ових панегирика в. Oxford Classical Dictionary, s. v. Panegyric, Latin; *Sabina Mac Cormack*, Latin Prose Panegyrics: Tradition and Discontinuity in the Later Roman Empire, Revue des Études Augustiniennes XXII 1—2 (1986) 29—77.

[5] Овде треба скренути пажњу на Полибија који у својој *Историји*, проучавајући организацију различитих држава и њихов начин управе, објашњава неминовност стварања јединствене државе на челу са Римом.

[6] Пример за то су Прокопијеви претходници, познати ретори IV века Либаније и Темистије, в. *G. Dagron*, L' Empire romain d' Orient au IVe siècle et les traditions politiques de l'hellénisme. Le témoignage de Thémistios, Travaux et Mémoires 3 (1968) 1—82.

Прокопије из Газе и његов панегирик

Прокопија, аутора похвале посвећене цару Анастасију I (491—518), чији је савременик био, затичемо на размеђи петог и шестог века у Гази, граду на јужној обали Палестине, где заузима два врло значајна положаја: био је на челу тамошње угледне реторске школе[7] и званични градски ретор. Колико год да је управљање реторском школом било последица доброг образовања и умећа, говорничког и педагошког, постављање на ово друго место јасно је показивало да је Прокопије имао политичких амбиција. Наиме, он је у себи спојио две категорије које нам издваја још Филострат, познати представник Друге софистике: педагошку активност правих софиста и политичку софиста филозофа.[8]

О самом Прокопију знамо врло мало. Највећи број података долази нам из пера његовог ученика Хорикија који га је и наследио на месту званичног градског ретора.[9] Тако сазнајемо да се истакао током школовања у Александрији, да се после тога вратио у свој град Газу и ретко одлазио из њега, да је био угледан, скроман и дружељубив, у приватном животу несретан због ране смрти жене и деце.

Прокопијева реторска дела очигледно нису стекла већу популарност у потоњим вековима јер су сачувана само у једном рукопису. Поред панегирика, састоје се од седам декламација и две екфразе. Ту су и писма, њих 163, која су постхумно објавили његови ученици.[10] Док се у реторским списима чврсто држао античке традиције, своја теолошка интересовања, будући да је био хришћанин, исказивао је пишући коментаре на Стари завет,[11] а сачуван нам је и његов апологетски спис против неоплатоничара Прокла.

Дело којим ћемо се овде бавити је Прокопијев панегирик у част Анастасија I, одржан приликом постављања цареве статуе коју

---

[7] О реторској школи из Газе која је свој процват доживела баш када је на њеном челу био Прокопије в. *G. A. Kennedy*, Greek Rhetoric under Christian Emperors, Princeton, New Jersey 1983, 168—180.

[8] Овде се мисли на Флавија Филострата (165—170 — 244—249). У свом делу „Животи софиста" он јасно разликује ове две категорије када каже: Τοὺς φιλοσοφήσαντας ἐν δόξῃ τοῦ σοφιστεῦσαι καὶ τοὺς οὕτω κυρίως προσρηθέντας σοφιστὰς ἐς δύο βιβλία ἀνέγραψά σοι, Φιλοστράτου Βίοι Σοφιστῶν, 479—480. Пажњу на ову поделу нам скреће и о њој пише *G. A. Kennedy*, Classical Rhetoric and its Christian and Secular Tradition from Ancient to Modern Times, Chapel Hill 1980, 37—40.

[9] Те податке налазимо у епитафу који је Хорикије саставио поводом смрти свога учитеља. Пре него што се приђе читању, треба имати на уму чињеницу да је и надгробна беседа реторски жанр који се пише по тачно утврђеним правилима. Дело је објављено у Choricii Gazae Operae, edd. *R. Foerster & E. Richsteig*, Leipzig 1929.

[10] Иако веома читан касније, панегирик нам је сачуван само у једном рукопису библиотеке Марцијане, v. *Kempen*, Dissertatio. Писма и декламације су објављене у Epistolae et declamationes, edd. *A. Garzya & R. J. Loenertz*, Ettal 1963.

[11] Сматра се да је Прокопије установио обичај да цитате из егзегетских списа постави у одређен низ и повеже их са библијским текстом на који се односе. Касније је овај књижевни жанр постао врло популаран и раширен под именом „catenae".

је сам, као знак своје власти, послао провинцијском граду Гази. Дужност да оваквим поводом састави похвално слово припадала је градском ретору а Прокопије је добро знао како да је обави, свестан политичке важности догађаја и темељно упознат са епидеиктичком традицијом. Тако је, следећи правила, срочио учен говор, вешто прикривајући да му из царевог живота није било баш све познато и заобилазећи оно што није било достојно хвале. Одржао га је пред светом окупљеним на градском тргу 515. г.,[12] обраћајући се, према обичају, статуи као да је она сам владар.[13] Данас се сматра школским примером беседа ове врсте, што се види по распореду одељака и општим местима која следе препоруке из реторских приручника, посебно оног који нам је сачуван под именом Менандра Ретора.

Из увода који почиње инвокацијом цара сазнајемо којим је поводом Прокопије добио задужење да састави свој говор. Прилика је налагала да се истакне жеља да похвала буде примерена цару, уз стрепњу због могућег неуспеха за који је, ипак, ретор оправдање налазио у својој великој жељи. Затим се хвалио град из којег је цар потекао, Епидамн, као и царево порекло, јер је сезало до оснивача овог места и још даље, до Херакла и Зевса. Прокопије је, потом, вешто прешао преко његовог рода који није био од значајнијих, преко детињства и одгоја, и стигао до времена када се Анастасије, већ на двору, спремао за будућу част. Потврда преокрета набоље који је настао после ступања на престо били су цареви подвизи у рату и дела у миру. Требало је прво поменути победу над Арабљанима Сценитима и Солимљанима који су живели уз киликијску границу, да би на ред дошла и мирнодопска дела. Нека од њих су: именовање судија, укидање хрисаргириона, циркуских представа и пантомима, изградња водовода у Хијерополју, обнова цезарејске луке и александријског светионика, па, најзад, и подизање одбрамбеног зида у Тракији. Ово набрајање је крунисано поређењем цареве владавине са владавинама највећих личности из историје, чему ће касније у раду бити посвећена већа пажња. Затим је још једном описано благостање које у земљи постоји захваљујући оваквом владару, па се говор завршио предлогом натписа на статуи и жељом да овакве прилике вечно трају.

Прокопије у реторском маниру све делове беседе лепо повезује у јединствену композицију. На почетку сваког од њих даје увод, истиче о чему намерава да говори, често оправдавајући краткоћу

---

[12] Данас се поуздано не зна када је говор одржан. Датира се различито, између 501. и 515. године, cf. *Kempen*, Dissertatio; *Maria Minniti Collona*, La Politica di Anastasio nel Panegyrico di Procopio di Gaza, Koinonia 6 (1982) 15—30. M. Minniti Collona подвлачи да овај панегирик има велики значај и као историјски извор. То потврђује и раније објављена монографија о Анастасију I која се често позива на Прокопијев говор. В. *C. Capizzi*, L'imperatore Anastasio I (491—518). Studio sulla vita, la sua opera e la sua personalità, Roma 1969, cf. 30, 99, 144, 145, 153, 155, 189, 202, 205, 225, 228, 239—241.

[13] Ретор током целог говора апострофира цара, изражавајући му захвалност и благосиљајући га, а тек понекад овај начин излагања прекида. При томе се служи реторским поступком који се назива communicatio или ἀνακοίνωσις, када се обраћа људима који су га окружили слушајући његово излагање, чиме их чини непосредним учесницима говора.

излагања недостатком времена и великим бројем дела достојних хвале. Бројне дигресије су увек у служби говора и највише се односе на примере из историје и митологије. Важна места у говору су и набрајање царевих врлина у ратним подвизима, као и у време мира,[14] те бројна поређења којима ћемо се овде посебно бавити.

Врсте поређења у панегирику Прокопија из Газе

Оно што се данас у стилистици и поетици назива поређењем у ужем смислу,[15] у античкој књижевној теорији крило се под именима неколико стилских фигура.[16]

Како је реторика свој утицај ширила на све књижевне родове и врсте античке књижевности, тако је и поређење постајало све чешћи украс (ornatus). Било је и саставни део реторских вежби, о чему сазнајемо из сачуваних приручника.[17]

У царском говору поређење је било захтев жанра. Потврда томе је и већ поменути спис приписан Менандру Ретору из којег видимо да је у сваком од поглавља било неопходно извршити делимична поређења и да их је на крају требало крунисати једним целовитим.[18] Тако поступа и Прокопије из Газе док саставља похвалу цару Анастасију I, често употребљавајући поредбене корелате који су као илустрација наведени у поменутом приручнику. Због тога се може, између осталог, и претпоставити да је пишући своје дело пред собом имао управо ову теоријску расправу.

У нашем панегирику поређења су бројна, разноврсна и увек са циљем да појачају утисак реченог и употпуне слике које нам ретор говором дочарава. Поделили смо их у три групе, у зависности од тога

---

[14] Прокопије следи препоруке Менандра Ретора (или неког другог који саветује исто а нама није познат), па, када говори о царевим подухватима у рату, разматра их узимајући у обзир следеће особине: храброст (ἀνδρεία), мудрост (φρόνησις), правичност (δικαιοσύνη) чији је саставни део и човекољубље (φιλανθρωπία). Када помиње царева дела у време мира, особине по којима их описује су умереност (σωφροσύνη), правичност (δικαιοσύνη), мудрост (φρόνησις).

[15] Под поређењем у ужем смислу подразумева се потпуно изведено упоређивање у којем се два предмета пореде на темељу подударања у једној особини. Упоређени појмови називају се поредбеним корелатима (главни појам се може назвати *сликом*, а онај са којим се пореди, захваљујући коме слика бива јаснија, *приликом)*, а њихово заједничко својство се назива tertium comparationis. *Rikard Simeon*, Enciklopedijski rječnik lingvističkih naziva, Zagreb 1969, s. v. Poređenje; Речник књижевних термина, Београд 1985, s. v. Поређење.

[16] Најчешће су биле: comparatio, simile, similitudo, collatio, ὁμοίωσις, παράδειγμα, παραβολή. О њима, као и о онима које се убрајају у фигуре „ширења и сужавања мисли и појма", в. *H. Lausberg*, Handbuch der Literarischen Rhetorik, München 1960.

[17] Prisc. praeex. 8; Herm. prog. 8; Aphth. 10; Theon 9; Nic. Soph. prog. 10. О овоме код *Lausberga, Handbuch*, § 1130.

[18] Μενάνδρου Ῥήτορος, „Περὶ ἐπιδεικτικῶν", 376, 377: ἥξεις δὲ ἐπὶ τὴν τελειοτάτην σύγκρισιν, ἀντεξετάζων τὴν αὐτοῦ βασιλείαν πρὸς τὰς πρὸ αὐτοῦ βασιλείας, οὐ καθαιρῶν ἐκείνας (ἄτεχνον γάρ) ἀλλὰ θαυμάζων μὲν ἐκείνας, τὸ δὲ τέλειον ἀποδιδοὺς τῇ παρούσῃ. οὐκ ἐπιλήσῃ δὲ τοῦ προειρημένου θεωρήματος, ὅτι ἐν ἑκάστῳ τῶν κεφαλαίων ποιήσεις συγκρίσεις, ἀλλ' ἐκεῖναι μὲν ἔσονται μερικαί, οἷον παιδείας πρὸς παιδείαν ἢ σωφροσύνης πρὸς σωφροσύνην, αὗται δὲ περὶ ὅλης ἔσονται τῆς ὑποθέσεως, ὡσανεὶ βασιλείαν ὅλην ἀθρόως καὶ ἐν κεφαλαίῳ πρὸς ὅλην βασιλείαν συγκρίνομεν, οἷον τὴν Ἀλεξάνδρου πρὸς τὴν παροῦσαν.

на шта се односио други поредбени корелат, тзв. прилика, и то овако:

1. поређења са примерима из историје и митологије,
2. поређења са примерима из природе и живог света,
3. остала поређења, углавном са појмовима и стварима.

Поређења са примерима из историје и митологије

Сам цар је у највећем броју случаја слика ове врсте поређења.

Друго поглавље говора се бави царевим родним градом Епидамном и народом из којег је потекао. Менандар Ретор саветује да се поводом тога наведу историјски примери (ἐξ ἱστορίας παραδείγματα), као и кратки подаци о народу (ἀπὸ τοῦ ἔθνους λήψῃ βραχέα). Овде Прокопије користи Тукидида[19] као извор и поредбене корелате поставља у хијастички распоред. Чињеницу да су Атињани староседеоци пореди са податком да ни цар није без таквог угледа јер потиче од оснивача града Епидамна који је Коринћанин, старином, дакле, Спартанац, те потомак Херакла и Зевса. Унутрашње компоненте овог казивања сачињавају још једно поређење — наиме, корени царевог човекољубља (φιλανθρωπία) проналазе се у истој особини феачких колониста који су населили град.[20] Све је ово дато у дијалогистичком облику (schema per sugestionem), при чему говорник поставља питање другоме, а затим сам на њега одговара (2, 29—30).

Да би се истакла царева побожност (εὐσέβεια), доследност и упорност којима је тежио ка њој, па тако задобио и свештеничко звање, наводи се супротан пример митског јунака Еумолпа.[21] При овоме се Прокопије држи већ проверене препоруке да, ако се ружно и лоше стави уз лепо и добро, лепота и доброта постају очигледније. Поређење почиње речима οὐχ οὕτως Εὔμολπος,[22] корелати νῦν ... νῦν се извлаче у анафору да би се увела два исказа. Тако сазнајемо колико је Еумолп био недоследан и обестан, час носећи оружје у улози војника, час мењајући и држање и одело у улози свештеника који крај олтара обавља жртвовање (3, 16—20).

У поглављу које говори о ратним подвизима, где, према ономе што налаже Менандар Ретор, поред храбрости (ἀνδρεία), важно место међу царевим врлинама заузима правичност (δικαιοσύνη) чији је саставни део човекољубље (φιλανθρωπία), наводе се још два негативна поређења. Обрт, претварање царевог гнева према неприја-

---

[19] О Епидамну, Коринћанима и Коркиранима cf. Thuc. I, 24—25.

[20] О феачком човекољубљу читамо у Хомеровој „Одисеји" у којој је осам певања (5—13) посвећено Одисејевом боравку на двору гостољубивог феачког краља Алкиноја.

[21] Трачанин Еумолп, који се борио на страни Елеусине у рату против Атине, сматра се оснивачем елеусинских мистерија — *Д. Срејовић, А. Цермановић-Кузмановић*, Речник грчке и римске митологије, Београд 1987, s. v. Еумолп.

[22] Како сви ликови из митологије и историје губе када се упореде са хваљеним царом, οὐχ οὕτως Εὔμολπος би значило „а Еумолп није поступио као цар када је ...". Ове речи постају формула којом се уводи лик који се са царом пореди.

тељу (ὀργή) у човекољубље[23] ретор образлаже регресивним навођењем два исказа паралелних делова. Прво закључује да је царева победа двострука — над обеснима а затим над онима које је снашла несрећа побеђених. Сваку од ових тврдњи објашњава, па их, хијастички распоређене, поново уједињује. Све ово служи да се постепено дође до врхунца поређења када се наводе два примера из историје, оба, наравно, у корист нашег цара. Први почиње уобичајеним речима οὐχ ὥσπερ Φίλιππος, и из њега сазнајемо како је овај владар уништио 32 града на Халкидику тако немилосрдно као да никада нису ни постојали. Податак је преузет од Демостена,[24] као и опаска да је Филип био варварин, која не правда овај поступак колико га објашњава. Други је пример упечатљивији јер су у питању мудри Атињани, дакле Хелени, и суровост којом су поступили према граду Скиони на Мелосу, о чему сазнајемо од Тукидида.[25] Овом приликом Прокопије, служећи се реторском фигуром прелажења (praeteritio, παράλειψις), наглашава атински поступак, а све под изговором да ће га прећутати (σιωπῶ τοὺς σοφωτάτους 'Αθηναίους...) (8, 10—15).

На овом месту се, међутим, не завршава величање Анастасијевог човекољубља. Инвокацијом цара, уз поновно истицање његовог племенитог поступка када се према побеђеном непријатељу понео као што би и добар отац (ἀλλ' οἷα πατὴρ ἀγαθός), алузијом на познати догађај, објашњава се сав значај и снага појма βασιλικῶς. Као парадигма послужио је познати дијалог између Александра и већ побеђеног Пора преузет из Плутархових „Упоредних животописа“.[26] Анегдота се препричава дугом, прегнантном реченицом уз закључак да се том једном речју може објаснити милосрдан поступак, како Александров тако и Анастасијев (8, 20—26).

Према Менандру Ретору, и царска дела у миру треба делити узимајући у обзир три врлине: правичност (δικαιοσύνη), умереност (σωφροσύνη) и мудрост (φρόνησις). Свих се ових врлина држи и Прокопије, следећи препоруке готово дословце. Разматрање прве од њих пружа нам неколико поређења.

Наш ретор тврди да је пре царевог доласка на власт неизмерна похлепа за богатством (τῶν χρημάτων ἄπληστος ἔρως) потиснула правду (δίκη). Патопејом опомиње на последице оваквих људских порива. Цар непристрасно и непоткупиво именује судије и мења овакво стање. Као супротан пример наведен је Спартанац Лисандар који архонте није бирао на прави начин, па је тако поступио на штету Спарти и целој Грчкој[27] (9,33—10,5).

Када се у 13. глави говори о царевој законодавној делатности, посебно о укидању пореза хрисаргирона (назив пореза се наводи перифрастично χρυσὸς καὶ ἄργυρος εἰς μίαν κοινὴν ἐλθόντες προσηγορίαν), поступак је сличан. Прво се описују неприлике које су у земљи

---

[23] Стоичко схватање које је посебно дошло до изражаја код римских следбеника овог учења.
[24] Cf. Demosthenes or. 9, 26.
[25] Cf. Thuc. V, 32.
[26] Ова анегдота је наведена у Плутарховим „Упоредним животописима“, у 60. глави која се бави Александром и Цезаром.
[27] Плутарх, „Упоредни животописи“, Лисандар—Сула.

постојале пре цареве интервенције. Кроз етопеју наводе се сви они који су испаштали због пореза (синекдохе — γεωργός, ἁλιεύς, ἔμπορος, αἱ ἐπὶ τῶν οἰκημάτων γυναῖκες). Закључује се да је цар укидајући порез опонашао Херакла (τὸν σὸν Ἡρακλέα μιμούμενος) и наредио да се спали сваки запис о намету, баш као што је митски јунак спаљивао Хидрине главе (11, 5—6).[28] Још су два поређења везана за поглавље о укидању пореза. У првом се наводи податак познат из Плутархових „Упоредних животописа“[29] да је Аристид уводећи порез добио надимак Праведни. Поређење се врши реторским питањем из којег сазнајемо да не постоји могућност да се цару узврати истом мером као Аристиду, јер ниједан надимак не одговара величини његовог дела. Друго поређење је са Писистратом и садржи динамичну и сажето препричану анегдоту познату из Аристотеловог „Атинског устава“,[30] из које читамо о томе како је Писистрат ослободио пореза тек један мањи део земље. Ни овај се поступак, по Прокопијевим речима, баш као ни Аристидов, не може мерити са оним што је учинио цар који је укидањем пореза све своје поданике ослободио велике муке (11,7—27).

Врло се детаљно прича о царевој градитељској делатности. Појединачно се наводе сва предузећа, да би се постепено, градацијом, дошло до највећег. До њега нас ретор води омиљеним поступком епитрохазма у виду реторског питања, при чему се тек дотиче неких од подухвата, па и најважнијег, великог одбрамбеног Дугог зида у Тракији. Овај зид пореди са Темистокеовим[31] који је, широк и дугачак колико је био, ипак мали у односу на Анастасијев. Поређење се завршава претпоставком да би Хомер, да је био сведоком овако великих дела, напустио идеју о Ахилејевом гневу и о једној запаљеној лађи, а затим апострофирао Музе како будући величанствени еп не би по вредности превише заостао за царевим делима (14, 1—8).

Човекољубље није само особина коју је важно поменути у ратним подвизима него је значајна и у доба мира. Приписујући је цару, ретор одмах наводи супротан пример, по персијском узору охолог и разметљивог Спартанца Паусаније (14, 11—13).[32]

У говору се јавља још једно место, важно за ову групу поређења. Менандар Ретор посебно скреће пажњу на њега. Каже да је неопходно извршити поређење које се разликује од свих претходних, да треба дати најпотпуније поређење у оквиру којег се владавине највећих личности из историје супротстављају царевој, и то у целини. Ово се, упозорава Менандар, не сме заснивати на потцењивању узорних владавина како би се истакла она која се сада разматра. Напротив, тако значајним ликовима треба се дивити, али се савршеност може приписати само овом који се хвали.[33]

---

[28] Овде се мисли на то како је Херакле савладао Лернејску Хидру: наредио је Јолају да ватром сагорева ожиљке на вратовима, како главе не би поново ницале.

[29] Уп. Плутарх, „Упоредни животописи“, Аристид-Катон Старији.

[30] Уп. Аристотел, „Атински устав“, 16.

[31] О Темистоклеовом зиду cf. Thuc. I, 39.

[32] О Паусанији cf. Thuc., I, 130.

[33] В. горе напомену бр. 18.

Да би извео овакво поређење Прокопије је изабрао три велика историјска лика: Персијанца Кира, Спартанца Агесилаја и Македонца Александра који се обавезно јавља у овом делу говора.

Прва два поређења могу се посматрати заједно. Почињу на исти начин, тек хијастички распоређених делова: „Киру се, дакле, Персијанци диве" (Κῦρον μὲν οὖν οἱ Πέρσαι θαυμάζουσιν) и „Агесилаја славе Спартанци" (Τὸν Ἀγησίλαον ὑμνοῦσιν οἱ Σπαρτιᾶται). Затим се и једном и другом, како је прописано, одаје поштовање — првом јер је усрећио Персијанце и зато добио титулу цара, па су га звали доброчинитељем и оцем (εὐεργέτης, πατήρ, чести Анастасијеви епитети у овом панегирику), а другом јер је једини од свих спартанских краљева прво добро научио да се покорава, па тек онда примио власт (баш као што Прокопије тврди за Анастасија у 4, 5—9), јер је моралан човек и Спартанац по духу, јер је варваре научио покорности, био драгоцен за Хеладу а Спарту ујединио пред непријатељем. У наставку се набраја зашто се ни Кир ни Агесилај по својим поступцима и врлинама не могу изједначити са хваљеним царом. Кир је заробио свог деду и постао му господар, на власт дошао гоњен великом жељом, оружјем, борбом и уз породична страдања, људе одвлачио у ропство и наметнуо им законе у супротности са обичајима. Агесилај је помагао пријатељима против закона, због њега је Спарта први пут код куће осетила рат и страдања, а код Леуктре изгубила и цвет свога народа. Као закључак, обраћајући се цару, Прокопије наводи: „Постао си свима нама оно што је самим Персијанцима Кир" (Γέγονας ἡμῖν ἅπασιν ὅπερ μόνοις τοῖς Πέρσαις ὁ Κῦρος) и „Нећемо се освртати на Спартанце јер имамо новог Агесилаја" (Οὐδὲν πλέον ἐπιτρέψομεν τοῖς Σπαρτιάταις τὸν νέον ἔχοντες Ἀγησίλαον), па описује благостање које влада у земљи, управо супротно свему ономе што се замерало предложеним парадигмама.

Дакле, поређења су изведена на исти начин: супротстављају се владавине у целини, али је свака појединачна примедба и запажање о Киру и Агесилају у вези са оним што је већ речено о цару у претходним поглављима, о његовом доласку на власт, о подвизима у рату и миру, законодавној делатности и повољним приликама у земљи које владају откако је ступио на престо. Зато овај део представља говор у малом, његов врх и суму (15, 16—16, 14).

Поређење са Александром је краће и ефектније. За разлику од прва два која су изведена тако што се наглашавао значај парадигми које ипак губе када се упореде са царем, ликови хваљеног владара и Александра стоје равноправно, раме уз раме. Само је личност величине Александра Македонског, о којој су сведочанства одавно превазишла оквире историографске традиције и наставила да се преносе и шире независно од ње, била достојна таквог поређења. Прокопије каже: „Ако је Александар био онакав каквим си нам се ти кроз дела показао, верујем да је све победио, да је био Зевсов син и да је Филип био преварен" (16, 20—22).

Већ смо нагласили да је највећи број поређења ове врсте везан за цара. Ретка су она у којима он није један од поредбених корелата. Тек понекад војници су ὡς ἄν Ὅμηρος εἶπε θεράποντες Ἄρηος (6, 24—25). Друге жене су цару непознате баш као и сама Хелена

(14, 29—30). Доба Анастасијеве владавине се пореди са златним веком о којем читамо још код Хесиода (14, 21—22). Готово непобедиви ратници Солимљани дрски су и разметљиви „као што се у позоришту чини од једнога да је Агамемнон а други је преобучен у Ахилеја, један опонаша једног а други другог, у ствари су сиромаси и без домовине, а затим дође крај представи и сцена се уклони" (7, 28—31).[34]

Поређења са примерима из природе и живог света

Док се прва група поређења у знатној мери ослања на савете из реторских приручника који јој и придају највећи значај, захтеви жанра, када је реч о овој групи, нису ни велики ни строго одређени. Ретор има више слободе у избору одговарајућег примера из природе и живог света, али их и даље тражи у богатој ризници античке традиције.

Овде се највећи број поређења заснива на персонификацији говора (λόγος), речи у говору (λόγοι), града (πόλις), судбине (τύχη) и врлина (ἀρεταί). Тако оживотворене појмове у складу са њиховим новостеченим својствима треба упоредити са нечим што потиче из природе.

Већ у самом уводу, да би, како прилика налаже, оправдао смелост којом се упушта у овакав подухват похвале цара, Прокопије се служи реторским поступком солилоквија. У хипофори допушта могућност да оставља утисак дрског човека који се усудио да стане у средину и говори о овако важној ствари, а у антипофори образлаже да је дужност ретора да то учини у име свих присутних. Затим, излажући даље своја осећања, регресивним казивањем износи два антитетична појма — смелост и страх, па их појединачно образлаже: први као своје осећање јер налази сличност између узвишености царевих дела и високог реторског стила, док га други испуњава због великог броја тих дела. Од њих би, каже, могао занемети као неко ко се налази на ливади пуној цвећа, и неодлучан, пред разнобојним призором, не може да изабере и убере нешто. Овде се обиље царевих дела достојних хвале упоређује са цвећем, дакле, са примером из природе. Прокопије следи Менандрова упутства која предлажу да се у једном од увода користе неомеђени примери (παραδείγματα ἀόριστα), баш какво је и обиље цвећа којим је покривена ливада (1,15—2,5).

Често сусрећемо мотив говора и речи у говору које се понашају као жива бића и у највећем броју задобијају људске особине. Он се јавља у облику парентезе, на почетку појединих поглавља, као одмор или увод у следећу важну целину. Сам ретор удахне живот средству које му служи да изрази своје усхићење, тешкоћу, дилему, извињење, а затим да себи да савет у погледу настављања говора.

[34] Ово је врло чест топос, потиче из Лукијанових „Менипских сатира", али није сигурно да је директно преузет одатле.

Речи су смеле и храбре, јуре без реда и као да су занесене од радости, више се уздају у срећу него у разум, не размишљају о будућности (2,6—9), а све то пред великим задатком похвале цара. Када се опише царево родно место, народ, одгој и васпитање, стање пре доласка на престо и само ступање, пре него што на ред дође списак ратних подвига, ретор прави паузу у намери да нагласи обиље и важност онога што следи. Тако пореди даљи ток говора са пловидбом морем. Каже да они који се налазе усред велике воде, гледају око себе и не виде ништа што би им омеђило призор, сасвим сигурно пролазе кроз исте муке као и он сам. Ипак, завршава адхортативно: „Не треба зазирати од покушаја. Ни они не одустају од пловидбе, па нећемо ни ми од говора" (5, 19—24).

После дигресије у којој опширно описује царево човекољубље према побеђеном непријатељу, наш ретор говор пореди са реком и каже: „Говор увек прати догађаје као што река следи свој ток да би стигла на одредиште. Зато треба да се вратимо где смо стали" (6, 1—2). На прелазу између излагања о царевим подвизима у рату и у миру, персонификоване речи се јављају да изразе тобожњу тешкоћу коју сам говорник осећа док следи дела: „Сада се речи боре са царевом врлином и сматрају страшним и нејуначким то што не успевају једноставно да наброје његова добра дела..." (8,33—34). Када се овај опис заврши, ретор као извињење за опширно излагање каже: „Од милине због твојих добрих дела речи не могу да нађу праву меру, него опширно описују" (15,1—2). Он ретко говори у првом лицу скрећући пажњу на себе, а када то учини користи pluralis modestiae. При томе задржава исти свечани тон говора, тек дода оно што оживотворене речи не кажу уместо њега, изражавајући исто дивљење, жељу и бојазан пред царевим делима. Тако је и на овом месту где одмах наставља истим маниром, поредећи себе са заљубљеним човеком и тврдећи да се и он осећа као они који воле, јер знају и радије причају о особи коју воле но о било чему другом (15,4—7).

Сам појам града је често метоним за становништво због чега је и његова персонификација разумљивија. Ово је врло важан моменат, јер су становници града они којима је говор упућен, а ретор декламује пред царевом статуом имајући на уму јасно одређену политичку позадину онога што ради. Упозорава он тако на покорност држави отеловљеној у њеном највишем ауторитету — у личности самог цара.

Бројни су градови који се помињу у овом говору. Најчешће се ради о самој Гази (ἡμέτερα πόλις — каже Прокопије), када се град претвара у захвалног обожаваоца испуњеног љубављу, добрим жељама, молбама и благословима вољеном владару (1, 1—6, 1, 17—20, 17, 8), затим о родном Епидамну (2, 15—29), па и о царском граду Цариграду (3, 14—16). Некад је у питању град који је цар основао побеђеном непријатељу (8, 18) или они велики и древни градови широм Царства које је задужио градитељским подухватима (12,20—13,3, 13,4—14, 13,15—29). У наведеним деловима говора наилазимо и на поређења. У уводу нам Прокопије даје слику окупљеног народа.

Техником разглабања (distributio, μερισμός) прво помиње град (totum pro parte) који се креће према царевој статуи ὥσπερ τις δεινὸς ἐραστής) („као какав страсни обожавалац"), а онда појединачно наводи различите узрасте становништва, служећи се сада обрнутим поступком (pars pro toto). Када описује град Епидамн слободно користи већ постојеће ауторе који су писали о њему, па каже: „Град чека као рука пружена онима који долазе са мора" (πρόκειται γὰρ ὥσπερ χεῖρα προβαλλομένη τοῖς ἐκ πελάγους).

Τύχη се јавља да би се означила персонификована сила, хировита богиња од које се свако надао добром а стрепео од зла исхода, а која се показала благонаклоном у случају нашег хваљеног цара. Она прориче будућност и због тога му пружа све што доликује владавини над Ромејима (ὥσπερ ἡ τύχη καλῶς τὸ μέλλον μαντευομένη πρέποντα πάντα παρέσχε τῇ Ῥωμαίων ἡγεμονίᾳ), мотри на повољан моменат када да додели царско достојанство, следи цареве врлине и даје му као награду и уздарје престо без крви и превара (ἠκολούθει γὰρ ταῖς ἀρεταῖς ἀμοιβὴν καὶ χάριν τὴν βασιλείαν ἀποδιδοῦσα καὶ ταύτην ἀναίμακτον καὶ πάσης ἀπηλλαγμένην ἀπατῆς). Као сила изнад човека јављају се и δόγμα τι θεῖον, κρείττων, δαίμων, али и њих треба схватити у значењу које им придаје паганска религија, а не хришћанска.

За врлине смо већ рекли да су важан топос похвалног говора. Помињу се врло често, било појединачно или уједињене у личности самог цара који је њихово оличење. Да би се показало како је он напредовао стичући једну по једну, саме врлине добијају особине живих бића, следе једна другу и насељавају му душу као заједничко станиште (εἵποντο γὰρ καὶ συνῆσαν ἀλλήλαις ὥσπερ κοινὸν οἰκητήριον τὴν σὴν εὐτυχοῦσαι ψυχήν).

Највећи број поређења ове групе почива на персонификацији. Ретки су другачији случајеви. Пре него што се истакне шта је цар урадио да би средио унутрашње прилике у земљи, Царство се пореди са људским телом (ἀρχή—σώμα), па се каже: „. . . ако је неки део оболео и покварен изнутра и смета остатку (Царства), њега треба да доведеш у склад и успоставиш потпуну хармонију над свим деловима, као у људском телу" (εἴ τι μέρος αὐτῆς νοσοῦν ἐστιν ἤδη καὶ ὕπουλον καὶ κατὰ τοῦ λοιποῦ διανίσταται, καὶ τοῦτο πρὸς εὐρυθμίαν μεταστῆσαι καὶ μίαν διὰ πάντων δεῖξαι διήκουσαν ἁρμονίαν ὥσπερ ἐν σώματι). Мотив унутрашње неслоге која се пореди са болешћу познат је још од античких времена. Препознајемо и важне појмове античке медицине као што су склад (εὐρυθμία) и хармонија (ἁρμονία). Овде се ретор јавља у улози мудрог саветодавца и учитеља, а његове речи одишу духом паренезе.

Сасвим усамљено стоји поређење у којем се ратнички народ Солимљана назива птицама (Σολύμων ἔθνος ὥσπερ πτηνοί). Пре би се овде могло очекивати да се алудира на неки пример из историје или митологије, али, како овоме претходи детаљан топографски опис брдовите земље коју насељава овај народ, Прокопије својим поређењем доприноси сликовитости и додатно украшава своје казивање.

Остала поређења, углавном са појмовима и стварима

Ову врсту поређења можемо поделити у две групе. Прву сачињавају она која се јављају као део изрека, мудрости и општеприхваћених закона, често наведених као увод у ново поглавље или већу целину говора. Појмови који се пореде могу стајати као антитезе, иако то није увек случај. Тако сазнајемо да је цар поседовао највише што човек може досећи, царско држање и разборитост свештеника (βασιλέως σχῆμα καὶ ἱερέως γνώμην), као и то да човека у животу могу да задесе два стања; ратно и мирнодопско (δυοῖν γὰρ ὄντοιν ἐν ἀνθρώποις καιροῖν, εἰρήνης τε καὶ πολέμου). Било које да наступи, цар зна да је важна слога, јер се непријатељима застрашујућим чине сложни људи који се ослањају једни на друге и на тај начин лако од себе уклањају опасност. Онима, међутим, који се међусобно свађају не треба никакав непријатељ, јер и код куће имају сукобе. На тај начин још више привлаче непријатеље и злонамерне који њихову несрећу сматрају повољним тренутком за себе (7, 7—13).

Друга група поређења је много чешћа и провлачи се кроз цео говор. Наиме, увек када жели да истакне промену набоље која је настала царевом интервенцијом, ретор детаљно описује стање пре и после ње, и тако врши поређење у корист онога за шта је заслужан сам цар. И овде су антитезе врло честе. Већ по самом доласку на престо цар мења прилике које су обиловале неповерењем, потказивачима (катахреза συκοφάνται), неизвесношћу у којој сретан човек брзо може постати несретан а благостање се преокренути у сиромаштво (4, 19—27). Исто се дешава и када непријатељ напада градове и злоставља становништво. Врло сликовито, на већ познати начин, описује се дивљи номадски народ, као и патње и страдања којима су били изложени нападнути градови, све док цар то није преокренуо, узвратио варварима заслуженом казном, а градовима пружио сигурност и просперитет (5,23—6,23). Са сличним начином поређења се сусрећемо и када читамо о стању међу државним чиновницима пре и пошто их је цар именовао према властитом критеријуму (9, 14—34), спречавајући их да, као какви трговци, распродају државу (ὡς γὰρ οἱ ἐμπορίας τινὸς προεστηκότες τὰς ἀρχὰς ὠνίους ἐποίουν). Поступак је исти и када се описује жалосно стање у неким градовима Царства: у Хијерополју, како би се могло рећи, заједничкој домовини свих људи (ὥσπερ τοῦ τῶν ἀνθρώπων γένους κοινήν τις ἂν εἴποι πατρίδα), због недостатка воде, у Цезареји због разрушене луке или у Александрији која само што није изгубила свој понос — светионик, све док цар није интервенисао да их спасе. Оваквих поређења је много и сва обилују упечатљивим сликама патње и страдања, али увек са истим исходом за који Прокопије каже на једном месту, обраћајући се цару: „Пошто је стање било такво и сви су били у неприликама, појавио си се као deus ex machina. Великодушно си пружио руку и тако се завршило. Ми смо се извукли из таме“ (Οὕτω δὲ τούτων ἐχόντων καὶ πάντων ἀπειρηκότων ταῖς συμφοραῖς, ὥσπερ θεὸς ἐκ μηχανῆς ἀναφανεὶς Χεῖρα προὔτεινες ἐλευθέριον, κἀκεῖνα πέρας εἶχεν, ἡ δὲ τῶν πραγμάτων ἀχλὺς διελύετο).

Закључак

Царски говор Прокопија из Газе, важно сведочанство времена у којем је настао, утолико је значајнији што су из плодног IV века остале бројне Либанијеве, Јулијанове и Темистијеве похвале савремених владара, а из V и почетка VI није позната ниједна, све до овог говора.

Хронолошки, књижевност IV и V века сматра се рановизантијском. Иако је реторика једна од књижевних врста која се мало мењала, за Прокопија се каже да припада традиционалној, помало анахроној реторској школи која се заснивала искључиво на античким традицијама. У његовом панегирику најчешће препознајемо утицај Исократових и Демостенових дела, Елија Аристида, Либанија и Темистија. Из говора се ни по чему не може закључити да га је саставио хришћанин, нити да слави хришћанског цара.

Прокопијев царски говор стоји на размеђи античке и византијске књижевности. Он јасно показује у којој је мери античка књижевност „у редакцији" Друге софистике наставила да постоји и утиче на већину византијских књижевних жанрова, преносећи им свој миметички карактер. Састављен почетком VI века по античким узорима и правилима, био је добро познат свима који су касније састављали царске говоре. Можемо слободно рећи да су Прокопијев царски говор и правила која су сматрана Менандровим били основа византијским царским говорима. Наравно, уз хришћанске елементе који су неминовно ушли и у ову врсту похвалног беседништва. Царски говор је остао важан и обавезан током целог византијског периода, а потреба за њим није јењавала јер је идеологија велике империје на чијем је челу стојао само један човек — цар, и даље на сваки начин тежила да потврди његов врховни ауторитет.

Ida Tot

COMPARISONS IN THE PANEGYRIC OF PROKOPIOS FROM GAZA DEVOTED TO ANASTASIOS I

Imperial oration *(basilikos logos)* is an important type of eulogy in the genre of epideictic oratory. Its roots can be traced back to the classical Greek period, whereas its first practical application is found in a completely different Hellenistic world. It emerged simultaneously with the consciuosness cf the existance of powerful individuals, especially of the most powerful one who, without any restrictions, was at the apex of the state and social hierarchies. Only at the time of the strong Roman Empire embodied in the personality of the Emperor, it became an obligatory part of the ceremony both at court and out of it.

At the beginning of the 6th century, when Prokopios from Gaza wrote his praise to Anastasios I, the custom of composing panegyrics

devoted to emperors got a precise theoretical foundation. Prokopios was considered to have slavishly followed the instructions ascribed to Menander, a rhetorician from Laodicea on the river of Lykos (the end of the 3rd and the beginning of the 4th centuries).

Prokopios was at the head of a distinguished rhetorical school on the southern coast of Palestine, which reached its peak during his time. He had the position of an official town rhetorician. Therefore, his duty was to deliver a speech on the occasion of posting the Emperor's statue.

Our interest was primarely focused on instances of comparison present in the oration as a result of the requirements of the genre. They are numerous and can be divided into three large groups:

1. comparisons made with examples from history and mythology;
2. comparisons made with examples from nature and the real world;
3. miscellaneous comparisons, mainly with different concepts and objects.

1. Comparisons belonging to this group rely to a great extent upon instructions from rhetorical handbooks. The emperor himself is compared to the greatest historical and mythological heroes. Under the circumstances, comparisons were understandably made in the Emperor's favour.

When the subject of praise is the Emperor's family, the antiquity of its origin, which is traced back to Zeus and Heracles, is compared to the one traditionally ascribed to the Athenians; his philanthropy is put on the same level with the Phaeacian one. The Emperor's consistency — his expression of devoutness — is opposed to the negative example of the mythical hero Eumolpos. His philanthropy in attitude to the defeated enemy is compared to the behaviour of Philip of Macedonia who had destroyed 32 towns in Chalkidike and to the Athenian cruelty towards Skione. The greatness of the concept of βασιλικῶς is explained with the help of the anecdote about Alexander the Great and the defeated Poros. The Emperor's impartiality and integrity when appointing judges is mentioned together with a negative example from history: Lisandros from Sparta whose behaviour caused damage both to Sparta and the whole Greece. The Emperor abolished taxes, and in that he surpassed both Aristeides the »Just« and Peisistratos who had introduced a tax relief for only a small part of the country. Themistocles' wall was no match to the Great Wall built in Thrace to protect the borders of the Empire. Prokopios said that Anastasios' magnifiicant edifice could have inspired Homer to compose a new grand epic. Besides, there was no trace of haughtiness in the Emperor's demeanour, a trait so typical of Pauasnias from Sparta.

In the end, the Emperor's reign is compared to Kyros', Agesilaos' and Alexander's. Kyros and Agesilaos are highly praised in these comparisons, but their faults are mentioned as well, on account of which they cannot bear comparison with the glorified Emperor. However, the comparison with Alexander is shorter and more effective. In it, Anastasios I and Alexander the Great are put on the same level,

which can be explained by the position that the Macedonian military leader had in epideictic practice.

2. When this type of comparison is in question, the requirements of the genre are neither too great nor strictly defined. The rhetorician is at liberty to choose examples from nature and everyday life; however, he continues to resort to the rich treasure of antiquity tradition. The largest number of comparisons is based upon the personification of speech (λόγος), of the words used in a speech (λόγοι), the town (πόλις), destiny (τύχη), and virtues (ἀρεταί). These concepts, materialized in accordance with their newly acquired characteristics, have to be compared with objects from nature. The motif of speech and words behaving like living creatures and acquiring human characteristics is often encountered. Words are brave and daring, they rush without aim or purpose and, inspired by the great task of praising the Emperor, do not think of the future. Overwhelmed with joy because of the great deed, they cannot find the right measure. Speech always follows events in the same way as river follows its course to reach its destination. Sometimes it represents a difficulty, and because of the abundance of praiseworthy accomplishments the orator feels like those sailing on the sea, and watching around themselves see nothing that would restrict their view. The town itself is a metonimy for population, so that it is easier to understand its personification. Epidamnos is described as an arm streched out to those who come from the sea. Gaza is a passionate admirer who gathered with the others around the Emperor's statue in expectation of an oration. Destiny is a personified power predicting future to the Emperor and offering him everything worthy of the ruler over the Romaioi. It awaits a favourable moment to award imperial dignity, follows virtues and gives as a reward a throne without blood and deceptions. Virtues are mentioned very often, and represent an important eulogistic *topos*. In order to show how the Emperor improved himself by acquiring one virtue after the other, the virtues are given characteristics of living creatures, who, following each other, found a dwelling place in his soul.

3. Some of these comparisons are parts of sayings, the old wisdoms or generally accepted laws. They are frequently encountered as an introduction to a new chapter or a larger part of an oration. The compared concepts are placed as antithesis, although it is not often the case. Thus we are informed that the Emperor possessed the highest human qualities: imperial bearing and the wisdom of a priest. Besides, we are warned that in life a man can find himself in two situations: living in peace or being at war. Whatever happens, it is important to live in unity. People who do not quarrel rely on each other and in such a way escape dangers. Divided people do not need an enemy because they come into conflict with each other.

The rhetorician resorts to comparisons when he wants to emphasize that something has changed for the better thanks to the Emperor's interference. The condition in the country before and after it is described in detail, so that the resulting comparison is made in favour of the Emperor.

Зборник радова Византолошког института, XXXIII, 1994.
Recueil des travaux de l'Institut d'études byzantines, XXXIII, 1994

УДК 726.033.2.011(496.11) : 726.54.033.4(457.23)2 : 514.123

ВОЈИСЛАВ КОРАЋ

СВЕТА СОФИЈА У БЕНЕВЕНТУ. УЗОР И ОСТВАРЕЊЕ

Света Софија у Беневенту међу оним је споменицима старе архитектуре о којима је много писано. Неколико је разлога са којих се то може објаснити. Подигнута је око средине VIII века, у време када се на подручју Европе мало градило. Необичне је, јединствене замисли простора, отуд и архитектуре у целини. Особене су историјске околности у којима је настала: саграђена је уз двор лангобрдског принца, а посвећена св. Софији, по угледу на велику цариградску Св. Софију. Радозналост историчара архитектуре у погледу беневентанске цркве увелико је превазилазила размере грађевине и архитектонске вредности њене целине и детаља. Због изузетних својстава ушла је и у најновије прегледе европске архитектуре. До данас о Св. Софији су објављени писани извори који се односе на подизање цркве, подаци о променама које су се догодиле на грађевини у међувремену, археолошким налазима који су остварени у оквиру конзерваторских радова после Другог светског рата, као и опажања и размишљања угледних историчара архитектуре о пореклу и природи архитектонске замисли грађевине. Мало је вероватно да се могу очекивати нова открића, било писаних извора било археолошких налаза, која би представу о цркви битно изменила. Међутим, мислим да се може допринети разјашњењу необичне архитектуре беневентанске цркве, тиме и уношењу више светла у појаве и збивања у европском градитељству оних времена која су у Византији и граничним областима под њеним утицајем претходила првој великој обнови, а на западноевропском подручју већим градитељским подухватима, што стоје између античке традиције и образовања првог западноевропског стила. Света Софија је саграђена на подручју које се тада налазило између византијске и западноевропске цивилизације, а то беневентанском споменику даје посебно значење.

Ради увида у градиво на које се односи овај рад биће целисходно задржати се на најновијим написима о Св. Софији. То су: *H. Belting*, Studien zum benventanischen, Hof, DOP (1962) 191—193; *A. Rusconi*, La chiesa di S. Sofia di Benevento, Corsi di cultura

sull'arte ravennata e bizantina 14 (1967) 339—359 и *M. Rotili*, Benevento romana e longobarda, L'immagine urbana, 144—200, Benevento 1986.[1] Ширем интересовању за Св. Софију много је допринео Р. Краутхајмер помињући је у својој познатој студији којом је увео у науку појам иконографије архитектуре.[2]

Х. Белтинг, у оквиру студије о беневентанском двору, поклања Св. Софији нарочиту пажњу, закључујући да је реч о придворној капели саграђеној у оквиру палате херцога Арехиса, и то у раном раздобљу његове владавине. По Белтинговом мишљењу црква је саграђена пре 768. године. Уз осврт на претходну, обимну литературу о Св. Софији, он наводи писане изворе у којима се посредно или непосредно помиње цариградска Св. Софија као узор беневентанској цркви. Ту су текст о транслацији дванаест мученика, настао још за живота Арехиса, затим најстарија вест о транслацији св. Меркурија, који није настао много после Арехиса, и у коме се црква Св. Софије помиње као копија Јустинијанове базилике, као и други извори. Беневентанска црква је следила идеју коју је у свести Византинаца носила цариградска Св. Софија; имала је висок ранг и као црквенорелигијско и као државнодинастичко средиште. Као тип грађевине Св. Софија би била, закључује Белтинг, пример средњовековног споменика који од свог узора понавља поједине опште видове, уграђујући у целину одређене облике из савремене архитектуре тла на коме је настала. Као могуће узоре на тлу Италије Белтинг има у виду придворну цркву Св. Салватора у Павији при лангобардском двору, са којим је Арехис био у најбољим односима, и цркву S. Maria ad perticas, која се налазила близу Павије.

А. Рускони, уз опажање о променама кроз које је пролазио манастир уз Св. Софију, примећује да црква није страдала све до земљотреса у XVII веку (стр. 342). У другој половини XII века — под управом опата Јована IV — црква је добила scola cantorum, два западна ступца су замењена стубовима, а испред улаза саграђена је просторија квадратне основе, а затим и репрезентативан портал са рељефом. У наредном времену у архитектури није било промена. Велики земљотрес 1688. разорно је деловао у Беневенту, али је црква Св. Софије само делимично страдала; поред осталог, срушио се део куполе. После тога је уследила обнова у барокном стилу којом приликом је главна апсида замењена правоугаоним олтарским простором. Истраживачки радови педесетих година показали су да су се очували темељи првобитне грађевине, као и највећи део њене горње структуре. У том смислу је она и обновљена, сем куполе, којој је остављена барокна форма, из

[1] Монографију о Беневенту М. Ротилија упутио ми је издавач, Banca Sannitica на заузимање поштованог и драгог колеге Валентина Паће (Valentino Pace), професора универзитета у Риму. Моја захвалност за књигу једнако припада њему као и издавачу.

[2] Cf. *R. Krautheimer*, Introduction to an „Iconography of Medieval Architecture“ in: Richard Krautheimer, Studies in early Christian, Medieval, and Renaissance Art, New York 1969, 115—150.

обнове са краја XVII века, зато што није било довољно података за реконструкцију првобитне кришкасте калоте.

М. Ротили се критички осврће на дотадашње написе о Св. Софији и гради своје опажање и закључке на основу извештаја А. Рускониja о изворној концепцији Св. Софије. Његов текст, уз то, садржи више техничких допуна извештаја А. Рускониja, што употпуњује представу о околностима у којима је Св. Софија грађена, као, на пример, да је мешовити начин зидања у време када настаје Св. Софија био распрострањен на ширем подручју него што се то раније мислило. Вредни су пажње његови графички прилози о изгледу и пресеку грађевине (fig. 65 и 67). Мишљење о историјској важности најбоље илуструје наслов поглавља бр. 12: S. Sofia santuario nazionale dei Longobardi di Benevento. По својој посвети, оствареној по угледу на Јустинијанову Св. Софију, беневентанска црква би имала функцију националне цркве (стр. 188).

Цркву ћемо укратко представити на следећи начин.

Црква је концентричне основе, или, како то обично кажемо, централног плана. Обимни зид је приближно у једној трећини саграђен на основу правилне кружнице. Тај део је на источној страни грађевине, у симетричном положају, а тачно на његовој средини су три полукружне апсиде, од којих је средња нешто већа од двеју бочних, једнаких полупречника. Реч је о олтарском делу цркве, постављеном тачно према истоку. На северној и јужној страни кружна основа обимног зида замењена је цик-цак трасом, која се, по правцу пружања, повија према кружници источног дела грађевине, да би се на западној страни прикључила зиду кружне основе, који, у сегменту, симетрично, у основи запад—исток, представља чело цркве, у коме је улазни портал.

У простору цркве су два реда слободних ослонаца. Редови ослонаца су на трасама прилагођеним правцу пружања обимног зида. Унутрашњи ред чини шест стубова симетрично распоређених и то на начин да се спајањем њихових осовина може образовати правилан шестоугаоник, који је постављен тако да му две наспрамне стране стоје према истоку и западу. Очигледна је замисао да средњи простор цркве буде отворен, неометаног погледа и пролаза од улаза у цркву до средње апсиде. То показује и положај капитела стубова, који су постављени тако да буду паралелни са осовином грађевине. На стубовима је стајала купола, изгледа састављена од кришкастих сегмената. Спољни ред слободних ослонаца, којих је укупно десет, чине ступци квадратног пресека, тако засновани да се прилагоде правцу пружања одговарајућег дела обимног зида. Из описаног се може закључити да су слободни ослонци у оба реда, и стубови и ступци, постављени концентрично, према средини грађевине, што по себи говори да је у основној замисли целине била одлучујућа идеја о куполи као одредници простора.

Стубови су, заједно са базама и капителима, античке сполије. Ступци су зидани од тесаних блокова кречњака, са по два реда танке опеке између редова камена. Лукови су од опеке. Обимни зид цркве је грађен од наизменичних редова камена и по два реда опеке. Лукове носе, на местима на којима се они ослањају

на зидове, камене конзоле, у чијој се обради виде обележја лангобардске уметности.

Различита су мишљења до данас казана о природи, пореклу, значењу и важности целине и детаља Св. Софије за архитектуру средине у којој је црква саграђена, као и западноевропско градитељство тога времена. Казивана су и на полемичан начин. Слободан сам да се прикључим том дугом разговору о беневентанској Св. Софији са налазима и гледиштима понешто друкчијим од досадашњих.

Сви који су писали о Св. Софији били су одреда импресионирани обликом њене основе. Једни су налазили да је реч о духовитом и даровитом тражењу и налажењу нарочитих облика простора, други су, попут Белтинга, доводили у питање сваки смисао простора који црква има данас, идући до оспоравања изворне вредности постојећег решења.[3] Међутим, мање-више опште је мишљење да је градитељска замисао Св. Софије оригинална, те да за њу нема правих паралела. Притом су се посебно имали у виду испади обимног зида, на бочним странама, у виду троугла, чија би се основа, у теоријском смислу, ослањала на унутрашњи простор цркве. Та два дела обимног зида иду по цик-цак основи, па су тако обележавани у текстовима о којима је реч. И Белтинг и Рускони су приметили да је основа грађевине замишљена у кругу, на шта упућују и њен источни и западни део обимног зида. Рускони, убеђен у високу вредност градитељске замисли Св. Софије, засноване на прецизним облицима, геометријски јасним и хармоничним, тражи одговарајуће елементе у замисли целине.[4] Он опажа да средишњи хексагон, што носи супструкцију куполе, стоји на кругу, који се може уписати тако да пролази кроз средишта стубова. Његов пречник је једнак одстојању од средишта стубова до периметра, што значи до унутрашње стране кружног дела обимног зида. На средини тога одстојања је круг који пролази кроз средишта пиластера, што образује спољни прстен спољних ослонаца. Тако је Рускони дошао до закључка да је простор цркве подељен у односу 1 : 1 : 2 : 1 : 1. Њему је, затим, привукао пажњу симетричан склоп углова које затварају стране средишњег хексагона, у односу према осовини цркве запад—исток, као и углова троугаоних испада на обимном зиду.

Пажљивим увидом у основу грађевине, према цртежима које је објавио А. Рускони, могао сам закључити да је пројекат урађен на основу доброг познавања геометрије. Сасвим је извесно да је обимни зид заснован на кругу. На нашем цртежу (сл. 1) показано је да се основа грађевине затвара кругом. Приликом постављања пројектованог круга на земљишту на коме је грађено настала је мања грешка, свакако отуд што је на источној трећини круга замишљена траса прекинута, на обема странама, да би се поставили троугаони испади. Као што се види на нашем цртежу, запад-

[3] *Belting*, op. cit., 179—180.
[4] *Rusconi*, op. cit., 352—353.

ни део периметралног круга цркве има нешто мањи пречник од источног дела. Пречници су обележени као r_1 и r_2. Пречник унутрашњег круга периметралног зида одиста је, као што пише Рускони, осовинама двају редова слободних ослонаца подељен на три једнака дела. У нашем цртежу обележје једног дела је $r/3$.

На нашем следећем цртежу је показана схематично нацртана основа по којој су постављени темељи обимног зида грађевине и слободних ослонаца у унутрашњем простору. Темељи стубова и стубаца обележени су кружићима. Они леже на кружницама, чији полупречници имају напред наведене вредности: $r/3 + r/3 + r/3 = r$. Кружићи на унутрашњој кружници, то јест темељи стубова, на једнаким су растојањима, која су добијена на основу добро познатог геометријског поступка, по коме се наношењем на кружницу одстојања равног полупречнику добија шест симетрично постављених тачака. Спајањем тих тачака конструише се хексагон једнаких страна. Такав хексагон је приказан у основи Св. Софије (наш први цртеж) као пројекција горње конструкције. Њена основа, у облику хексагона, логична је: на стубове су на уобичајен начин постављени носећи лукови у правим трасама. Средњи круг је спојио основе стубаца. Треба подвући чињеницу да се оне све налазе на томе кругу, што значи да је доследно поштован усвојени распоред простора и да је поступак у изради основе и постављању темеља био строго геометријски. Занемарљивих су вредности неизбежна мања одступања идеално замишљених основа стубова или стубаца од идеалне, на папиру нацртане кружнице.

У истом цртежу су показани правци пружања лукова горње конструкције, којима су међусобно повезани стубови, ступци и обимни зид грађевине.

Поређењем двају цртежа — на првом су јасно обележени лукови на којима лежи целокупна горња конструкција — открива се смисао „звездастих" делова обимног зида. Они су изграђени да обезбеде статичку постојаност горње конструкције.[5] Пројектанту је било јасно да је грађевина угрожена бочним потисцима од куполе, па налази одговарајуће обезбеђење преношењем сила деструкције преко лукова до оних места на обимном зиду за која зна да су најпостојанија. У источном делу грађевине то су чела три апсиде. Зна се да је полукружни зид прекривен полукалотом, што је као конха у статичком смислу изразито повољна одбрана од дејства бочних потисака. Градитељ је био свестан тога. У намери да обезбеди добар, у архитектонском смислу на прави начин уобличен приступ главној апсиди, поставио је носеће ступце у правцу рубова отвора апсиде. Тиме је поремећен ритам слободних ослонаца; међутим, лукови горње конструкције који полазе са два источна ступца нашли су најбоље могуће ослонце на обимном зиду, на чеоним деловима зидова трију апсида.

[5] Колико ми је познато, на такву могућност, у изворној концепцији грађевине, помишљао је једино P. *Cavuto*, La chiesa di S. Sofia a Benevento, Napoli nobilissima 3 (1963—1964) 63—64.

Остали лукови, који су усмерени са стубаца ка обимном зиду, постављени су у саме углове троугаоних испада, уз незнатно одступање код двају западних стубаца. Такође тим решењем су нађени поуздани ослонци. Уосталом, уверен сам да је статична стабилност прави разлог што је уопште изграђена цик-цак траса делова обимног зида. Места у угловима образованим ломљењем спољног зида, што би се могло посматрати и као спајање два зида под углом, имају вредност контрафора. Свакако су лоша искуства са земљотресима допринела градитељском поступку о коме је реч.[6]

Пошто је очигледно да су геометријске радње коришћене приликом пројектовања основне структуре грађевине, логично је запитати се до ког је степена геометрија била инструмент у изградњи целине замисли. Наш следећи цртеж, настао као плод одговарајуће провере, открива високо образовање градитеља, а рекло би се и његову несумњиву способност да замишљено градитељско решење прилагоди задатом програму (цртеж сл. 3).

Наш цртеж је строго геометријске природе. Од грађевине обележени су само зидови трију апсида и северни део цик-цак зидова, да би се што боље видео однос између геометријске схеме и пројекта грађевине. Основа геометријске схеме су три круга, о којима је било речи. На њима су обележене одреднице просторне и конструктивне структуре грађевине. Језгро пројекта, унутрашњи круг носи својих шест симетрично распоређених тачака, из којих потом настаје шестоугаоно постоље куполе. Полупречник унутрашњег круга обележили смо словом „а“. То је величина која је коришћена у даљој изградњи схеме. Исте величине је страна поткуполног шестоугаоника, а такође и распон средње апсиде цркве. Тим поводом треба упозорити на онај део простора грађевине који се пружа дуж њене осовине запад-исток. У основи је то издужен правоугаоник. На нашем цртежу обележен је испрекиданим линијама. Приметили су га сви који су писали о Св. Софији: његова појава је плод јасне намере и поручиоца (изградње) и пројектанта да се обезбеди непосредан приступ главном олтару. Тој намери је подређен распоред слободних ослонаца горње конструкције. О положају два ступца испред апсиде било је речи. Распоред стубова што носе куполу тако је направљен да две стране замишљеног шестоугаоника стоје управно на осовину запад-исток, што значи да су се четири стуба — два на источној, два на западној — нашла на рубу замишљеног средишњег простора. По томе реду одговарајући

[6] Они делови периметралног зида који у основи имају цик-цак трасу изазвали су, у написима о Св. Софији, праву малу драматизацију, од сумње у њихову аутентичност преко мишљења да се ради о грађењу нарочите просторне инсценације до претпоставке да су додани накнадно, после великих земљотреса, ради статичког обезбеђења. Ради се о испадима на периметралном зиду, са основом у облику троугла, често коришћеним у касноантичкој архитектури, и касније у Византији, до позних времена. Били су повољни за ојачање одбрамбених зидова, због облика основе, која искључује стварање такозваних мртвих углова погодних за нападаче. Истовремено, такви испади представљају статичко ојачање бедема. У суштини замењују удвајање зида. Из таквог искуства се појављују у основи Св. Софије.

положај су добила и два западна ступца (данас стуба). Приложена геометријска схема показује да никако неће бити случајна околност да се на двема правим линијама, паралелним са осовином цркве запад—исток, налази осам слободних ослонаца горње конструкције. Цена тога прилагођавања био је делимичан поремећај у ритму положаја стубаца, што значи спољног низа слободних ослонаца.

Следећа геометријска радња која привлачи пажњу јесу место и геометријски лик троугаоних испада на обимном зиду цркве и положај стубаца у односу према њима. И овог пута је у питању шестар, то јест одређивање потребних одстојања на кругу, а основна јединица одмеравања јесте наше „а", у једноструком износу, или помножено са два или три, другим речима полупречници три основна круга. Кружни део зида на источној страни пресечен је, и на северној и на јужној страни, на једној шестини укупног обима круга, полазећи од тачке у којој осовина запад-исток пресеца кружницу. Пројектант је поставио врх шестара у поменуту тачку да би дужину великог пречника (3 „а") пренео на обе стране кружнице. На тим местима почињу цик-цак зидови. Права повучена из сваке од тих двеју тачака према центру (сва три круга) и преко њега на супротну страну круга пресеца кружницу на супротној страни на одстојању нове шестине обима. Тако настаје симетрична слика. Нове две линије, два пречника великог круга нове су осовине у цртежу основе. На местима на којима оне секу средњи круг постављени су ступци. У средини, између њих, на средњем кругу, на обема странама је такође стубац. Он се нашао тачно на новој осовини, што се пружа у правцу север—југ, секући под правим углом осовину запад—исток. На тој основи леже такође стубови који припадају унутрашњем кругу структуре грађевине. Уочљиво је да су оба сегмента (северни и јужни) завршена потпуно симетричним трасама изломљеног обимног зида. Симетрија је и овде остварена уз помоћ шестара. Поново је као мера послужило наше „а". Из карактеристичних тачака на кружници нанета је његова дужина, према унутрашњој површини. На местима пресека, шестарима обележене дужине, налазе се врхови цик-цак линије, или троуглова окренутих ка унутрашњој површини цркве. Два троугла су спојена у тачки у којој осовина север—југ сече кружницу, па је тако, од два суседна троугла окренута на спољну страну, образован лик троугла који би требало да има основу у унутрашњој страни грађевине. Идући ка западној страни пројектант је нешто изменио ритам. Последњи крак цик-цак линије, на обема странама, нешто је продужен, што је унеколико изменило лик двеју увучених површина. Не може се рећи да ли се то догодило случајно или је у питању свестан поступак протомајстора. Вреди напоменути да дужина унутрашње стране западног кружног обимног зида има вредност наших 2 „а".

Пројектант Св. Софије је изванредно владао геометријом. Једанпут усвојено начело, а то је био круг и шестоугаоник, доследно поштовано, омогућило му је поуздано грађење целине. Друго

важно својство пројектантског поступка било је уважавање симетрије у питагорејском значењу, што ће рећи понављање истог или једнаког. Кругови јесу увек кругови; међутим, полупречник већег круга није случајно одређен већ је два пута већи од полупречника малог круга, а полупречник највећег круга три пута већи. Стога је, условно речено, лако било одредити и положај слободних ослонаца и облик оних делова зида којима је намењена улога контрафора. У основном, средњем кругу су направљене две симетричне шестоугаоне схеме, па је са лакоћом остварена геометријска подлога за симетричну целину. Ради потпуне оцене о поузданом владању геометријом и доброј градитељској спреми пројектанта треба имати у виду две особене компоненте у пројекту. Једна је већ поменута, то је средњи простор, који се пружа од западног улаза до велике апсиде. Друга је груписање три апсиде, такође приближно на једној шестини спољног круга, што је омогућило да се оствари повољнија организација простора пред олтарима. Наиме, сазнање да три засвођене конхе представљају праве контрафоре дозволило је пројектанту да остави слободним кружне делове обимног зида у дужинама од једне дванаестине, односно у половинама једне шестине. Тој је мери приближна дужина западног лучног зида.

А. Рускони је исказујући своје одушевљење архитектуром Св. Софије запазио, поред хармоничног односа основних јединица простора, и одређени смисао у вредностима углова. Треба на то приметити да је ритам, симетрија или уопште ред код углова саставни део геометријског поретка целине.[7]

Шта закључити на основу напред изложеног? Св. Софија је замишљена као грађевина кружне основе, са куполом на средини. Типолошки гледано, по основној концепцији, припадала би породици ротонди. Њени, у основи звездолики делови на северној и јужној страни изграђени су као контрафори, са намером да се обезбеди стабилност горње зидане конструкције. Према томе, следеће питање је шта је био модел или узор и поручиоцу и градитељу беневентанске цркве.

И патрон и писани извори у којима се виде алузије на Велику цркву у Цариграду упућују на закључак да је Јустинијанова Св. Софија била узор или модел за изградњу најважнијег храма у средишту лангобардске кнежевине. У прилог таквом закључку говорио би такође однос принца Арехиса према Византији. Основну недоумицу производи поређење две грађевине. Св. Софија Јустинијанова у добро познатој концепцији — правоугаоног наоса, прекривеног великом куполом коју на источној и западној страни подржава склоп великих конхи, а на бочним странама сложена структура у оквиру приземних и спратних галерија — у скупоценој обради ентеријера, јесте узор. Св. Софија принца Арехиса у описаној ротонди, чија је кружна основа наглашена двама унутрашњим прстеновима, са скромном куполом на средини, скромно је обрађена, али очигледно не без амбиција, о чему говоре и употребљене

[7] *Rusconi*, op. cit., 354.

античке сполије и за своје време добар начин зидања, а по мом мишљењу и чињеница што су нацрт за грађење цркве, а вероватно и извођење поверени личности која се разумевала у тајне геометрије за потребе грађења. Другим речима, градитељу, архитекти доброг искуства и угледа.[8]

Грађење беневентанске Св. Софије догодило се у посебним околностима; са разлогом ћемо се на то подсетити увек када говоримо о осмом веку, односно уопште о раносредњовековним временима. У Европи занемарљиво малог броја образованих људи, оскудног и ограниченог кретања, ретке представе о другима кретале су се од реалистичких сазнања о појединостима до фантастичних слика о земљама, људима или насељима. Једини град тадашње Европе, византијска престоница, и тада и још дуго после тога доживљаван је као право чудо. У томе је цариградска катедрала имала средишње место. Била је међу оним споменицима хришћанског истока који су служили као узор. Поштовање њиховог симболичног значења или дивљење за њихову градитељску и уметничку вредност, најчешће и једно и друго, подстицали су жељу и намеру моћних личности за стварање истога. Пошто је таква могућност по правилу била искључена, из целине споменика одабраног за узор издвајано је оно што је сматрано за његово битно обележје, па је тако упамћено, или можда забележено у некој скици, узимано за основу новог пројекта.[9]

За лангобардског принца, односно његово окружење које је решавало о изградњи храма у Беневенту очигледно је у цариградском узору одлучујући елемент био простор великих размера прекривен куполом. Као илустрацију о томе како је цариградска катедрала доживљавана и памћена Х. Белтинг наводи опис Св. Софије галског епископа Аркулфа, забележен крајем VII века.[10] Црква је запамћена као ротонда коју уоквирују три друга простора, што би одговарало оној замисли целине по којој је саграђена Св. Софија у Беневенту. Пратећи простори у великој цариградској цркви биле би приземне и спратне галерије. У Св. Софији у Беневенту купола је средишњи и главни простор, а пратећи простори су два прстена што уоквирују средњи део грађевине под куполом. Лако ћемо се сложити са Белтинговим мишљењем да црква у Беневенту понавља свој узор у појединим општим видовима, у особеној трансформацији која би одговарала облицима оновремене архитектуре у Италији.[11] Међутим, чини ми се да је то само једна страна проблема, који, по себи, производи замисао и остварење целине беневентанске цркве. За

---

[8] Могуће је да би се поређењем карактеристичних дужина, исказаних у оригиналној јединици мере, добили подаци о одређеним пропорцијским односима. За такав покушај би требало располагати веома прецизним мерама одговарајућих делова грађевине. Разложно је очекивати да ће то учинити неко од италијанских истраживача.

[9] Тако стижемо до наведене Краутхајмерове замисли о иконографији архитектуре. В. такође: *G. Bandmann*, Mittelalterliche Architektur als Bedeutungsträger, Berlin 1951, 47 sq.

[10] Cf. *Belting*, op. cit., 189.

[11] Ibid. 188.

начин зидања у мешовитој техници (opus listatum) наведене су паралеле у тадашњем градитељству у Италији.[12] Употреба античких стубова и капитела, као сполија, општа је појава, и на византијском подручју и у Италији. Ни у спољним облицима нема особености. Њих образују равни зидови који прате замисао основе. О крову и спољном облику куполе нема поузданих података. За сводове у низу изнад два прстена који уокружују куполу А. Рускони налази паралеле у сводовима изнад цариградских цистерни које су подигнуте у Јустинијаново време.[13] Мислим да је суштинско питање да ли се замисао целине може довести у везу са споменицима који нису далеко од Беневента, а настали су пре Св. Софије или можда у исто време. Х. Белтинг помишља на дворску капелу S. Salvator у Павији, чији би се облик могао замислити према цркви S. Maria ad perticas.[14] Наведени су историјски разлози који говоре против претпоставке о дворској капели у Павији као могућем узору за Св. Софију.[15] Неизвесно је и поређење са Св. Маријом. Не зна се поуздано какввог је облика била црква.[16] А. Рускони има у виду као могуће узоре Св. Марију ad perticas и Св. Доната у Задру.[17] Ни задарска црква Св. Доната (првобитно Св. тројице) не може се узети у обзир јер је битно друкчије концепције, саграђена је по узору на равенског Св. Витала. Сем тога, настала је вероватно после Св. Софије, поуздано у другој половини VIII, а вероватно при крају тога века.[18] Враћајући се на мисао да је цариградска Св. Софија одиста била узор за Св. Софију у Беневенту, покушаћу да покажем на који се то начин могло догодити.

Не изгледа ми целисходно залазити у теме о грађевинама централног плана, или ротондама посебно, насталим у раном средњем веку. Оскудно праћене писаним изворима, у типолошким оквирима неретко постају нејасне; замагли се пут ка стварним изворима основне концепције.

За разјашњење односа поручиоца, а можда и архитекте према храму који је требало саградити у Беневенту одлучујуће је било мишљење да одабрани узор представља ротонду. Такав став је несумњиво био плод уверења да простор цариградске катедрале треба да има облик који је наметнула купола, а њена основа је, по правилу, морала бити у облику круга или многоугаоника, изграђеног на кругу. Из тога је произишао нацрт за Св. Софију. Ако и допустимо могућност да је архитекта знао основни облик основе цариградске катедрале, круг је ипак био јасно опредељење, и његово и његових налогодаваца. У оквиру круга је ваљало сместити програм замишљен на основу велике цркве византијске престонице.

---

[12] *Rusconi,* op. cit., 356; *Rotili,* op. cit., 197.
[13] *Rusconi,* op. cit., 352.
[14] *Belting,* op. cit., 190.
[15] Cf. *Rotili,* op. cit., 187—189.
[16] Cf. *M. Untermann,* Der Zentralbau in Mittelalter, Darmstadt 1989, 256.
[17] *Rusconi,* op. cit., 356—358.
[18] Cf. *В. Кораћ,* Равенско порекло Св. Доната (Св. Тројице) у Задру, Зограф 21 (Београд 1990) 9—17.

Наш цртеж, који је напред описан, садржи само стварне елементе, нађене у основи Св. Софије. Лако се види да је структура основе доследно изведена из средњег круга (испод куполе) и његовог полупречника. Ниједна појединост није случајна, ни мера ни важна тачка. Доследно уважавање круга и његовог полупречника као одредница укупне композиције нарочито пада у очи у деловима основе у којима је поремећен простор обележен кругом, о чему је било речи: у образовању просторне осовине у правцу запад—исток и постављању троугаоних испада на бочним странама, ради обезбеђења горње конструкције. Ширина продора и отвор апсиде имају вредност полупречника основног круга, а места на којима почиње конструкција троугаоника стоје на једној шестини великог круга или три основна полупречника полазећи од центра главне апсиде. Такође је већ речено да странице троугаоних ојачања имају дужину истог полупречника. Према томе, укупна композиција се држи одређеног ритма и пропорција, које је Рускони приметио.

По мом сазнању изузетан је, или је бар изузетно опажен тако сложен склоп градитељске композиције заснован на геометрији у временима која означавамо као тамна. Основ за грађење целине је морао произићи из Еуклидових елемената. Чини ми се да ће то бити књига IV, тачка у којој је реч о кругу и у њему уписаном шестоугаонику са једнаким странама.[19]

Без двоумљења ћу закључити да то познавање геометрије и слободу и вештину у компоновању целине архитект није могао стећи при двору лангобардског принца. Једина средина у којој и тада траје учено неговање математике била је византијска престоница. Упознавање геометрије било је део quadrivium-a у школовању у Цариграду.[20]

Сва је прилика да је архитект који је урадио пројекат за беневентанску цркву дошао из Цариграда или неког другог тада активног византијског средишта, можда Солуна. Паралела или извор за беневентанску цркву не постоји ни у византијском свету; међутим, решење које се нашло између жељеног и могућег могло је настати само у довољно ученој и искусној средини као што је била византијска, у којој без обзира на неприлике које владају свуда живи традиција претходних времена и у којој се ипак понешто и гради, у духу и концепцијама што настављају градитељство византијског VI века. Како разумети трансформацију идеје о цариградској катедрали као узору? Треба кренути од куполе. Распон куполе у Беневенту је нешто већи од 6 m, што није мало, спољни

[19] Cf. The Thirteen Books of Euclids Elements IV, Prop. 13 in: Encyclopaedia Britanica, Chicago 1952. В. такође: The Oxford Dictionary of Byzantium, 2, p. 738, као и: Еуклидови елементи, ΣΤΟΙΧΕΙΑ, Четврта књига, Превео и коментар додао *Антон Билимовић*, Математички институт САН, 4, Београд 1953, 22, под тачком 15.

[20] Иако се ради о времену из кога потиче мало писаних вести, у византијској престоници се одржао континуитет знања и образовања. Cf. P. *Lemerle*, Le premier humanisme byzantin, Notes et remarques sur enseignement et culture à Byzance des origines au Xe siècle, Paris 1971, посебно поглавље IV, Les siècles obscurs: rupture ou continuité?, 74 sq. В. такође: *H. Hunger*, Die hochsprachliche Literatur der Byzantiner, II, München 1978, 230—231.

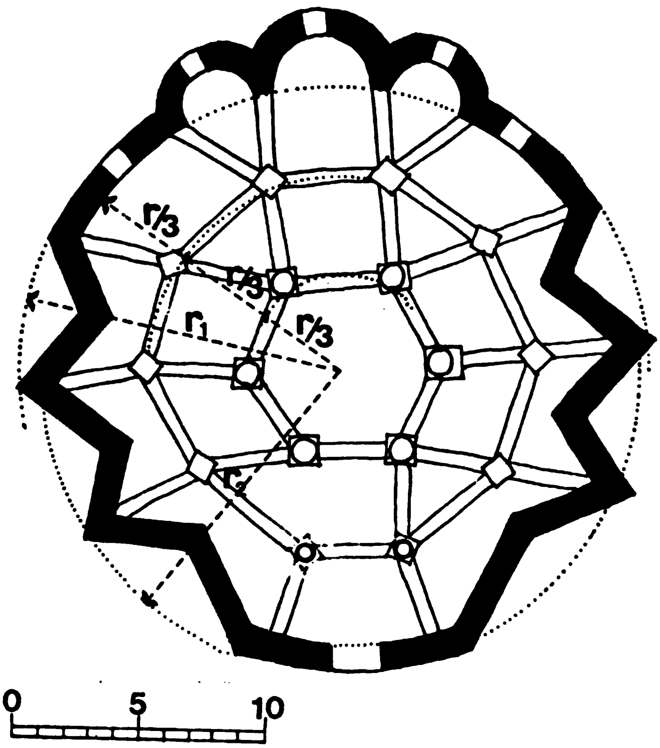

Fig. 1 — Plan de l'église d'après A. Rusconi, avec projection de la partie supérieure de la construction. Les lignes pointillées indiquent les cercles identifiés au sein de la structure du plan.

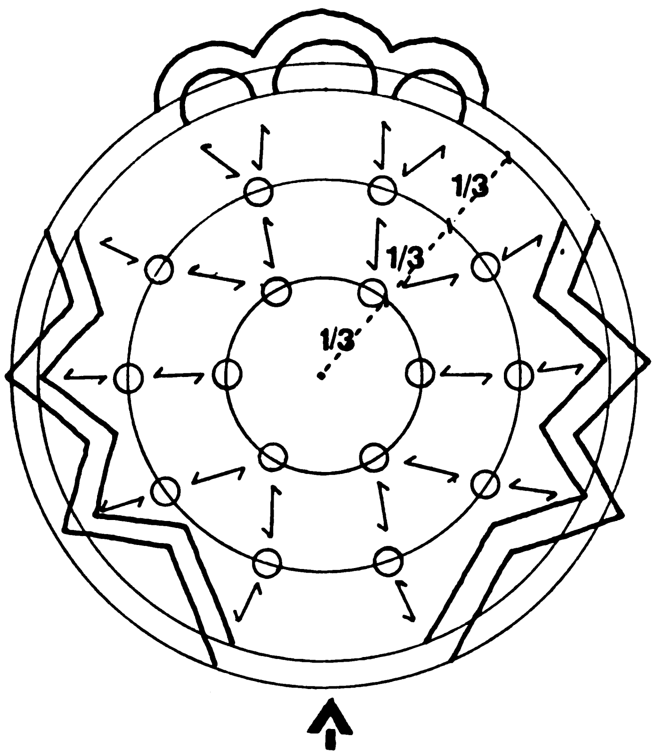

Fig. 2 — Plan chématique de l'église. Les grands cercles montrent la structure de base circulaire de l'édifice, et les petits l'emplacements des supports libres de la construction supérieure. Les modifications opérées sur le schéma idéal de l'édifice sont indiquées en gras: trois absides et ligne brisée des sections latérales du mur extérieures. Les flèches indiquent les directions dans lesquelles se développent les arc de la construction supérieure.

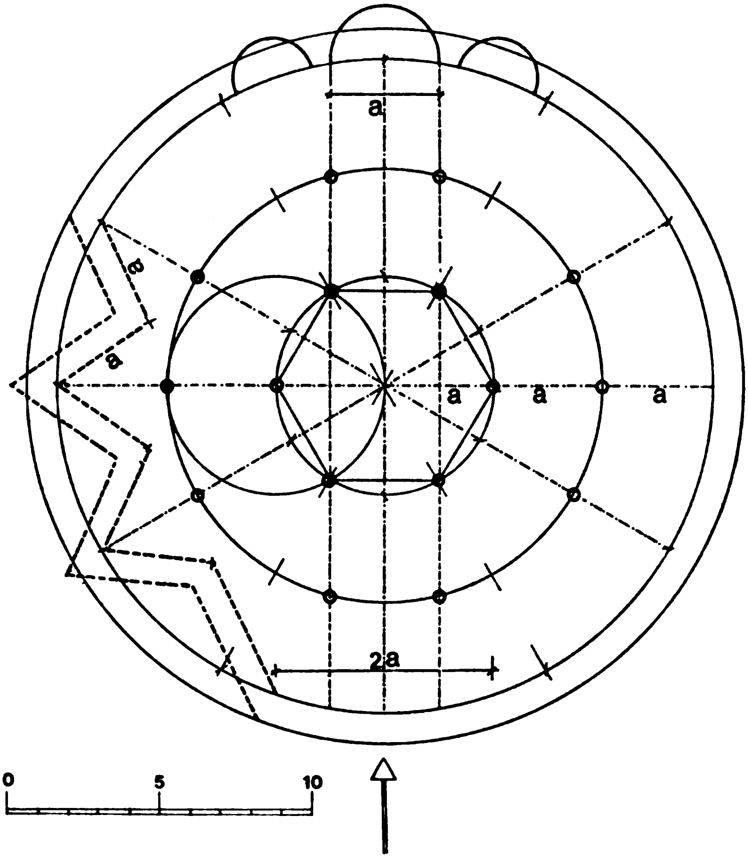

Fig. 3 — Schéma géométrique selon lequel a été établi le plan de l'église. Les grands cercles soulignent la structure de base circulaire de l'édifice. Les petits, en trait gras, indiquent la postition des supports libres. Les deux lignes pointillées marquent les bords de l'espace central s'étendant de l'entrée au sanctuaire principal. Les lignes en pointillés et points alternés indiquent l'axe est-ouest et les trois diamètres transversaux de la structure sur lesquels se trouvent les piliers de la couronne médiane de supports libres et les pointes des zones étoilées du périmètre.

пречник цркве 23,6 m, а унутрашњи 20,7 m. Подсетимо се да је пречник куполе Св. Софије цариградске 31 m. Тој мери се беневентанска црква могла приближити само као целина. Као што се добро зна, најосетљивији део горње конструкције било је грађење куполе. О томе уверљиво сведоче куполе подигнуте приближно у време када се зида у Беневенту, на пример купола Св. Софије у Солуну. Са разлогом безбедности доња конструкција солунске куполе је снажна, али масивна.[21] Пред оним ко је градио цркву у Беневенту дилема је била једноставна: или саградити масивну структуру испод куполе, па тиме ограничити простор или поступити као што је урађено, бочно обезбеђење куполе пренети луковима на периметрални зид. Овде је то урађено двоструко, потисак је пренет на периметар стубаца, потом на обимни зид. Тако је било могуће

поставити куполу на стубове, што је било једино решење по коме је средњи простор могао остати колико—толико слободан.

Рекло би се да је од пројектанта тражен и слободан периметралан простор око поткуполне површине, а он га налази додавањем још једног просторног прстена. Уз нешто маште, замислићемо да је већ помињана слободна путања, што иде од улаза у цркву до главне апсиде, била намењена церемонијалном улазу, попут средњег брода неке базилике. Неизбежна је асоцијација и на цариградску катедралу. У таквој замисли простор што окружује поткуполни прстен припадао би верницима који прате обред. Друга могућност у погледу спољног прстена била би потреба за неким церемонијалним кретањем по ободу простора ради поклоњења реликвијама у олтарима. Наиме, пошто се ради о три апсиде, питање је која је природа олтарског простора, или, која је намена бочних апсида. Не би се рекло да је олтарски простор замишљен по схеми из тадашње источнохришћанске цркве, у којој се у време о коме говоримо јасно обележавају бочне просторије за протезис и ђаконикон. Појава три апсиде у време подизања беневентанске цркве остала је, изгледа, у целини за западну цркву, неразјашњена тема.

Начин рада упућује све који су писали о Св. Софији на закључке да су цркву градили мајстори са подручја Италије. О куполи, као најосетљивијем делу целине судимо према основи. Калота је била изграђена у шест кришки (сегмената), што се такође могло остварити уз помоћ неке мајсторске скупине са тла Италије. Недоумице су у погледу облика куполе. Мислим да ће бити у праву Ротили, са својим предлогом за реконструкцију, који подразумева издвајање волумена куполе и постојање прозора. Остављајући по страни разлоге естетике, приметићу да је простор испод куполе неизоставно морао да буде осветљен.[22]

По историјском окружењу, што значи по времену и месту грађења и поручиоцу, Св. Софија улази у круг лангобардске културе. Са историјско-уметничког становишта питање ми изгледа више схоластично него стручно. Не би се никако могло говорити о стилским обележјима грађевине. У том смислу је не би могао одредити ни западноевропски уметнички круг. Један је од израза византијске градитељске традиције, који су на рубним подручјима византијске цивилизације бивали трансформисани у облике мање стилске осетљивости. Усамљеним спомеником чини је сложена концепција простора.[23]

[21] Cf. C. *Mango*, L'architettura bizantina, Venezia 1974, 165—167.

[22] Cf. M. *Rotili*, op. cit., fig. 65, 67.

[23] Изгледа да је у делимично сличним недоумицама био градитељ једног много познијег споменика на источној обали Јадрана. Реч је о грађевини чији су остаци откривени у близини античке Салоне. У литератури се наводи као крунидбена црква краља Звонимира. Идеална реконструкција те грађевине, коју је направио Е. Дигве, говори о сличној замисли простора. Основна намера поручиоца и градитеља била је, по свој прилици, да се по узору на водећа дела византијске архитектуре, можда баш цариградску катедралу, сагради просторија — овог пута правоугаоне основе — прекривена куполом. Купола на стубовима била је постављена на средину простора, а преостали

Vojislav Korać

SAINTE SOPHIE DE BENEVENT. MODELE ET REALISATION

Le lieu où fut édifiée S. Sofia, l'époque de sa construction et sa conception originale sont les principaux éléments ayant amené l'auteur à préparer ce travail. Comme cela est bien connu, cette église, dont la conception architectonique unique interroge les historiens de l'art, fut édifiée à la demande du prince Aréhis dans la capitale de la principauté lombarde, aux confins mêmes de la sphère culturelle byzantine, à une époque où, tant à Byzance qu'en Europe occidentale, les réalisations architecturales de grande ampleur étaient extrêmement rares. Ce monument est habituellement rangé parmi les rotondes, bien qu'offrant des solutions que l'on ne retrouve dans aucun édifice de ce type, tant byzantin qu'occidental.

La première partie de ce texte offre une présentation de la littérature spécialisée consacrée à S. Sofia. L'auteur s'arrête plus particulièrement sur une étude de H. Belting, puis sur une communication d'A. Rusconi, accompagnée d'une analyse, sur les recherches enterprises sur ce monument, ainsi que sur une étude de M. Rotili.[1] Suit une brève description de ce monument. Le texte est accompagné de trois schémas. Le premier, soulignant le plan circulaire de l'ensemble de l'édifice, a été réalisé d'après le dessin de l'église par A. Rusconi. Le second est une représentation schématique de la partie supérieure de la construction, projetée sur le plan de base de l'édifice. Le troisième est un schéma géométrique s'identifiant par ses formes au plan de l'édifice. Ce dernier schéma est de nature strictement géométrique. Les seuls éléments architecturaux reportés (sur ce dernier schéma de nature purement géométrique) sont les trois absides et la partie brisée du mur nord, afin de mieux souligner sa correspondance avec le plan de l'édifice. La base de ce schéma est constituée par trois cercles concentriques sur lesquels sont indiquées les composantes de la structures architecturale et spatiale de l'édifice. En tant que noyau de l'ensemble de la construction, le cercle central porte six points dont la disposition symétrique détermine la base hexagonale de la coupole. Par ailleurs, le rayon de ce cercle intérieur, appelé «a» sur le schéma, constitue la grandeur qui a été reprise lors de l'élaboration de l'ensemble du plan. On la retrouve ainsi sur le côté de l'hexagone, défini par les six

---

део зидане горње конструкције личио би на оно што је остварено у Беневенту. Луковима што су носили сводове био је повезан средњи део грађевине — купола са својом доњом конструкцијом — са обимним зидовима. Cf. *E. Diggve*, Salonitan Christianity, Oslo 1951, 132—133, Fig. VI, 13.

[1] Cf. *H. Belting*, Studien zum beneventanischen Hof, Dumbarton Oaks Papers 16 (1962) 141—193; *A. Rusconi*, La chiesa di S. Sofia di Benevento, Corsi di cultura sull'arte ravennate e bizantina 14 (1967) 339—359; *M. Rotili*, Benevento Romana e Longobarda, L'imagine urbana, Benevento 1986, 184—201.

L'auteur tient ici à exprimer ses remerciements au professeur Valentino Pace de l'Université de Rome, sur la proposition duguel MM. Ermelino Matarazzo, président de la Banca Sannitica, et Mario Perlingier, administrateur délégué de la B. S., lui ont envoyé la monographie d'A. Rotili consacrée à Bénévent.

colonnes centrales, sous la coupole ainsi que dans l'embrasure de l'abside centrale. Il convient ici d'attirer l'attention sur l'aire définie de part et d'autre de l'axe est-ouest de l'édifice. Il s'agit en l'occurrence d'un quadrilatère de forme allongée, représenté en lignes pointillées sur notre dessin. L'aménagement de cet espace, déjà remarqué par tous les auteurs ayant écrit sur S. Sofia, traduit clairement la volonté du commanditaire et de l'architecte de l'édifice d'assurer un accès direct au sanctuaire principal. C'est cette intention qui a par conséquent dicté l'emplacement des supports libres sur lesquels repose la partie supérieure de la construction et la coupole. Leur disposition est telle que deux des côtés de l'hexagone imaginaire sont perpendiculaires à l'axe est-ouest, ce qui signifie que quatre des six colonnes centrales — deux à l'est et deux à l'ouest — se trouvent sur les bords même de cette espace rectangulaire central. C'est également la volonté de définir cet espace qui a dicté l'emplacement de quatre des piliers médians, deux à l'ouest (aujourd'hui des colonnes) et deux à l'est, devant l'abside. Le schéma géométrique montre parfaitement que la répartition de ces huit supports libres, de la structure supérieure de la construction, selon deux droites parallèles à l'axe est-ouest n'est pas un effet du hasard. Cet agencement s'est toutefois traduit par une légère perturbation du rythme des piliers constituant la couronne médiane de supports libres par rapport à ceux du cercle intérieur.

La seconde réalisation géométrique retenant l'attention ressort de l'emplacement et de la forme triangulaire des parties saillantes du mur périphérique de l'église, ainsi que de la position des piliers par rapport à celles-ci. Il s'agit à nouveau d'une détermination des distances nécessaires sur le cercle périphérique en reprenant pour unité de base notre rayon «a», dans sa longueur originelle ou multiplié par deux ou trois, distances correspondant respectivement aux rayons des trois cercles concentriques du plan. La ligne du mur extérieur, circulaire du côté est, s'interrompt pour prendre une forme brisée à partir de deux points situés, au nord et au sud, à un sixième de la circonférence par rapport au point où l'axe est-ouest coupe le cercle extérieur. De toute évidence l'architecte a déterminé ces deux premiers points en reportant, à partir de ce troisième point, la distance du grand diamètre (3 «a») sur le cercle. Une ligne droite tirée à partir de ces deux points, et passant par le centre, coupe le côté opposé du cercle extérieur à une distance correspondant à nouveau à un sixième de la circonférence. Il en ressort une figure symétrique dans laquelle ces deux nouvelles lignes — diamètres du grand cercle — définissent deux nouveaux axes du plan dont les points d'intersection avec le cercle médian ont déterminé, de part et d'autre, l'emplacemet de quatre nouveaux piliers de la couronne de médiane de supports libres. Les deux derniers piliers médians s'élèvent entre les précédents, aux points d'intersection du cercle médian avec l'axe nord-sud, perpendiculaire à l'axe est-ouest. C'est également sur cet axe que se trouvent deux des colonnes du cercle intérieur. On remarque que les parties latérales (nord et sud) du mur extérieur présentent un tracé d'une symétrie parfaite. Celle-ci a à nouveau été obtenue à l'aide du compas, en reprenant notre rayon «a» en tant que mesure de base. Le report de cette distance à l'intérieur

du cercle extérieur, à partir des six points d'intersections précédemment définis sur ce dernier, a permis de déterminer les sommets des angles rentrants de la ligne en zigzag. La succession de ces angles rentrants détermine ainsi des triangles saillants dont les deux premiers, de chaque côté de l'église, ont leur sommet à l'intersection de l'axe nord-sud et de la circonférence. A l'extrémité ouest des murs latéraux, on constate une légère altération du rythme des zigzags, suite à une augmentation de la longueur du dernier segment de la ligne brisée modifiant sensiblement la forme de la dernière surface rentrante. Il est impossible de dire si cette altération est le fait du hasard ou de la volonté de l'architecte. Il convient toutefois de noter que la corde de la section occidentale, a nouveau circulaire, du mur a pour longueur 2«a».

De toute evidence, l'architecte de S. Sofia possédait une excellente connaissance de la géométrie. L'adoption et le respect conséquent d'un principe de base, en l'occurrence le cercle et l'hexagone, lui ont permis de concevoir un ensemble parfaitement équilibré. La seconde grande qualité du tracé du plan est le respect de la symétrie au sens pythagoricien, c'est-à-dire la répétition de formes identiques ou de distances égales. Les cercles restent des cercles, toutefois, la longueur des rayons des cercles médian et extérieur n'a pas été determinée de facon fortuite et est respectivement deux fois et trois fois supérieure à celle du rayon central. Pour cette raison, il a été relativement aisé de déterminer la position des supports libres et la forme des sections latérales du mur jouant le rôle de contrefort. Dans le cercle de base, central, on a matérialisé deux schémas hexagonaux symétriques qui ont facilité l'établissement d'une base géométrique ayant assuré la symétrie de l'ensemble. Afin de mieux apprécier la parfaite maîtrise de la géométrie et les remarquables aptitudes de concepteur de l'architecte, il convient d'avoir en vue deux composantes particulières du plan. L'une d'elles, déjà mentionnée, est l'aspace axial rectangulaire allant de l'entrée occidentale à la grande abside. La seconde est le regroupement des trois absides, à nouveau sur un arc approximativement égal à un sixième de la circonférence du cercle extérieur, ayant permis la création d'un espace parfaitement approprié devant ces sanctuaires. Parfaitement conscient que ces trois conques voûtées constituaient de véritables contreforts, l'architecte a ainsi pu, de part et d'autre, conserver les sections circulaires du mur extérieur sur un douzième, soit la moitié d'un sixième, de la circonférànce totale. C'est approximativement cette même valeur d'un douzième que l'on retrouve sur l'arc constitué par la section occidentale du mur.

A. Rusconi, exprimant son émerveillement devant l'architecture de S. Sofia, a noté, en plus du rapport harmonique des principales composantes de l'espace, une certaine symbolique dans les valeurs des angles. Il convient de remarquer, à ce sujet, que le rythme, la symétrie ou l'ordre général des angles, constituent une composante de l'ordre géométrique de l'ensemble.

Quelles conclusions peut-on tirer de cette présentation? L'église S. Sofia a été conçue comme un édifice de plan circulaire, avec coupole

centrale. Sur le plan typologique, elle pourrait donc être rangée, par sa conception de base, dans la famille des rotondes, en remarquant que les éléments de forme étoilée, du côté sud et nord, résulte de la volonté d'aménager des contreforts assurant la stabilité de la partie supérieure de la construction. Par conséquent, la question suivante portera sur l'établissement du modèle ayant inspiré le commanditaire et l'architecte de S. Sofia.

Le vocable même de cete église et les sources écrites évoquant Sainte-Sophie de Constantinople amènent à conclure que cette fondation de Justinien servit de modèle lors de l'édification de ce monument le plus important érigé dans la capitale du duché de Bénévent. Une telle conclusion semble également confirmée par les bons rapports qu'entretenait le prince Aréhis avec Byzance. La principale hésitation ressort de la comparaison des deux édifices: Sainte-Sophie de Constantinople avec sa conception bien connue — naos rectangulaire, recouvert d'une vaste coupole soutenue, à l'ouest et à l'est, par de grandes conques et, sur les côtés latéraux, par une structure complexe de galeries au rez-de--chaussée et à l'étage — et sa luxueuse finition intérieure, et la fondation du prince Aréhis, rotonde au plan circulaire souligné par deux couronnes intérieures de supports libres, surmontée d'une petite coupole centrale et de réalisation modeste, mais non sans ambitions comme semblent en témoigner les remplois antiques et la qualité de sa construction pour l'époque, ainsi que, selon nous, le fait que le tracé du plan de cette église, et probablemet son érection, ont été confiés à un maître-bâtisseur pour qui la géométrie appliquée à l'architecture n'avait pas de secret. En d'autre termes, à un architecte renommé et doté d'une grande expérience.[2]

L'érection de S. Sofia à Bénévent a eu lieu dans des circonstances particulières, fait que nous ne devons pas perdre de vue lorsque nous parlons du VIIème siècle, et, de façon plus générale, du haut moyen âge. Dans l'Europe de cette époque, ne comptant qu-un faible nombre d'hommes instruits et ou tout déplacement était exceptionnel et le plus souvent limité, les rares idées concernant les autres peuples allaient d'une réelle connaissance de certains détails aux visions les plus fantastiques sur ces pays, leurs habitants et leurs agglomérations. La seule véritable ville existant alors en Europe, Constantinople, était et devait pendant longtemps encore être perçue comme une véritable merveille. Sainte-Sophie jouait en cela un rôle capital. Cette église faisait partie des monuments de l'Orient chrétien qui servaient alors de modèle. Le respect de leur signification symbolique ou l'admiration de leurs qualités architecturales et artistiques, le plus souvent l'un et l'autre, éveillait chez de puissants personnages le désir de faire ériger des monuments semblables. Toutefois, vu qu'une telle éventualité était en

---

[2] Une comparaison des dimensions caractéristiques, exprimées dans leur unité de mesure originale, pourrait peut-être apporter certaines indications sur les rapports de proportions originaux. Une telle tentative nécessiterait toutefois de disposer des mesures très précises des parties en question de l'édifice. Il semble donc qu'un tel travail pourrait être effectué par des chercheurs italiens.

règle générale exclue, on se contentait de reprendre sur le monument choisi comme modèle, en tant que base d'un nouvel édifice, ce qui avait été perçu comme un trait essentiel, et, comme tel, avait marqué les esprit ou, peut-être, été noté sur quelque esquisse. (Nous en arrivons ainsi à Krautheimer et à son idée d'iconographie de l'architecture. Voir aussi la réflexion de Bandmann sur la signification des symboles dans l'architecture et le transfert des formes architectoniques: *G. Bandmann,* Mittelalterlïche Architektur als Bedutungsträger, Berlin 1951).

Pour le prince Aréhis ou plutôt son entourage qui décida la construction de cette église à Bénévent, cet élément décisif repris sur le modèle constantinopolitain fut, de toute évidence, le vaste espace sous la coupole. En tant qu'illustration de la façon dont la cathédrale de Constantinople était perçue et marquait les esprits H. Belting mentionne la description de Sainte-Sophie par l'évêque franc Arculf, notée vers la fin du VIIème siècle *(Belting,* op. cit., 189). L'église est mémorisée comme une rotonde entourée de trois espaces annexes, en l'occurrence les galeries au rez-de-chaussée et à l'étage, ce qui correspondrait à la conception d'ensemble ressortant du plan de S. Sofia de Bénévent. Les espaces annexes de la Grande église de Constantinople étaient constitués par les galeries au rez-de-chaussée et à l'étage. Dans cette église, l'espace central et principal est constitué par l'espace sous la coupole, tandis que les espaces annexes sont formés par les deux couronnes entourant cette partie centrale de l'église. Nous tomberons donc facilement d'accord avec Belting selon lequel l'église de Bénévent offre dans ses grandes lignes un reflet de son modèle, toutefois transformé en accord avec les formes de l'architecture contemporaine en Italie *(Belting,* op. cit., 188). Il nous semble toutefois que cela n'est qu'un aspect du problème constitué, en elle-même, par la façon dont a été conçue et édifiée l'église de Bénévent. Son mode de construction en technique mixte (opus listatum) a déjà trouvé plusieurs analogies dans l'architecture de l'époque en Italie *(Rusconi,* op. cit., 356; *Rotili,* op. cit., 197). L'utilisation de colonnes et de chapiteaux antique, en tant que remplois, est alors un phénomène généralisé tant sur le territoire byzantin qu'en Italie. De même, les formes extérieures ne traduisent aucune particularité, avec leur murs lisses suivant fidèlement le plan, tandis que nous n'avons aucune donnée fiable sur le toit et la forme extérieure de la coupole. En ce qui concerne les voûtes surmontant les deux zones circulaires entourant la coupole A. Rusconi relève des analogies dans les voûtes recouvrant les citernes de Constantinople, réalisation datant de l'époque de Justinien *(Rusconi,* op. cit., 352). Nous pensons par conséquent que la question de fond porte sur la possibilité de mettre la façon dont a été conçu l'ensemble de cette église en relation avec d'autres monuments proches de Bénévent, et entérieurs ou, peut-être, contemporains de S. Sofia. H. Belting sense ainsi è la chapelle palatine S. Salvator à Pavie, dont la forme pourrait être reconstituée d'après l'église S. Maria ad perticas *(Belting,* op. cit., 190). Cependant, cette supposition se voit réfutée par plusieurs raisons historiques réfutant déjà exposées (cf. *Rotili,* op. cit., 187—189). Par ailleurs, toute comparaison avec. S. Maria ad perticas s'avère, quand à elle,

incertaine puisque nous ignorons quelle était la forme originale exacte de cette église (cf. *M. Untermann*, Der Zentrablau im Mittelalter, Darmstadt 1989, 256). A. Rusconi, pour sa part, outre S. Maria ad perticas, propose en tant que modèles possibles Saint-Donat à Zadar *(Rusconi*, op. cit., 355—358). Toutefois, cette dernière église (à l'origine placée sous le vocable de la Sainte-Trinité) ne saurait, elle non plus, être prise en considération compte tenue qu'édifiée sur le modèle de S. Vitale à Ravenne, elle s'avère de conception nettement différente. Qui plus est, il s'agit d'un monument vraisemblablement ultérieur à S. Sofia, de toute évidence de la seconde moitié du VIIIème, et très probablement de la fin même de ce siècle (cf. *V. Korać*, Zograf 21, 9—17). Revenant donc à notre idée selon laquelle Sainte-Sophie de Constantinople fut réellement le modèle utilisé pour la conception de S. Sofia de Bénévent, nous tenterons de montrer de quelle façon cela a pu avoir lieu.

Le rapport du commanditaire, et peut-être de l'architecte, envers l'église qui devait être édifiée à Bénévent, peut s'expliquer par le rôle décisif de l'idée selon laquelle le modèle choisi devait être une rotonde. Une telle opinion procédait sans aucun doute de la conviction que la coupole de la cathédrale de Constantinople avait forcément imposé sa forme à l'espace intérieur et que cette église devait, par conséquent, être de plan circulaire ou polygonal inscrit dans un cercle, Même si nous admettons la possibilité que l'architecte de S. Sofia ait pu connaître la forme exacte du plan de la cathédrale de Constantinople, le cercle s'imposa néanmoins comme un choix évident à ses yeux ainsi qu'aux yeux de ses commanditaires. C'est donc dans le cadre d'un cercle que fut inscrit le programme conçu en s'inspirant de la grande église de la capitale byzantine.

Notre dessin, décrit plus haut, se base uniquement sur les éléments appartenant au plan de S. Sofia. Il en ressort que la structure du plan a été développée de façon conséquente à partir du cercle central (surmonté par la coupole), et de son rayon. Aucun détail, aucune mesure, aucun point important n'apparaissent établis de façon fortuite. Le respect fidèle de ce cercle et de son rayon, en tant qu'éléments ayant déterminé l'ensemble de la composition, est tout particulièrement visible dans les zones du plan où apparaît une perturbation de l'espace organisé autour du cercle, comme nous l'avons déjà noté, avec la création de l'axe spatial est-ouest et la disposition des saillants triangulaires sur les côtés latéraux, assurant ici la stabilité de la construction supérieure. Cet axe spatial rectangulaire et l'abside centrale sont d'une largeur égale au rayon du cercle central, tandis que les deux points à partir desquels commencent les saillants triangulaire se trouvent à un sixième de la circonférence du grand cercle par rapport au centre de l'abside principale, soit une distance égale à trois fois le rayon du cercle intérieur. De même, nous avons déjà noté que les côtes de ces contreforts triangulaires sont, eux aussi, égaux à ce rayon intérieur. Par conséquent, l'ensemble de la composition respecte un rythme et des proportions précises comme l'a remarqué Rusconi.

A ma connaissance, la création d'une structure architecturale aussi complexe, basée sur la géométrie, est exceptionnelle, ou du moins, n'a que très rarement été établie jusqu'à présent pour cette époque que nous qualifions d'obscure. Le principe appliqué lors de la conception de cet ensemble a dû être tiré des Eléments d'Euclide. Il me semble qu'il pourrait s'agir du livre IV dans lequel il est question du cercle et de l'hexagone régulier inscrit (cf. The Thirteen Books of Euclids Elements IV, Prop. 13 in: Encyclopaedia Britanica, Chicago 1952; Les Eléments d'Euclide. ΣΤΟΙΧΕΙΑ, livre I—XIII, ed. SANU. Institut des mathématiques, Belgrade 1957, livre IV, 22 sq.; Srt. *T. L. Heath,* The thirteen Book of Euclids Element, 3 vol., Cambridge 1908, ainsi que Heiberg und Menge, Euclids Elementa, Leipzig 1883—1916). Ceci m'amène à conclure que l'architecte n'a pu acquérir une telle connaissance de la géométrie, ainsi que la liberté et l'adresse dont il fait preuve dans la composition de cet ensemble, à la cour du prince Aréhis. Le seul milieu perpétuant alors l'enseignement des mathématiques était en fait la capitale byzantine où la géométrie était un des éléments du quadrivium entrant certainement dans l'éducation dispensée à Constantinople, du moins d'après les sources conservées, antérieures et postérieures à cette époque (cf. *P. Lemerle.* Le premier humanisme byzantin, Notes et remarques sur enseignement et culture à Byzance des origines au Xème siècle, Paris 1971, 74 sq.; *H. Hunger,* Die hochsprachliche Literatur, II Bd., München 1978, 230—231). Même si l'on note que le monde byzantin n'offre, lui non plus, aucune analogie ou monument ayant pu servir de modèle direct à l'église de Bénévent, il n'en ressort pas moins que la solution établie dans cette dernière entre le possible et le souhaité n'a pu trouver ses origines que dans un milieu suffisamment instruit et expérimenté tel que l'était elors Byzance où, en dépit de toutes les difficultés extérieures, vivait encore la tradition des époques antérieures, et où l'on continuait, malgré tout, de construire dans un esprit et des conceptions perpétuant l'architecture byzantine du VIème siècle. Il semble donc que l'architecte ayant conçu le plan de l'église de Bénévent soit très probablement venu de Constantinople ou de quelque autre centre byzantin alors actif, tel Thessalonique. Comment comprendre la transformation survenue entre le modèle — la cathédrale de Constantinople — et la copie? Il convient pour cela de partir de la coupole. A Bénévent, le diamètre de la coupole est légèrement supérieur à 6 m, ce qui est déjà appréciable, tandis que le diamètre total de l'église, extérieur et intérieur, est respectivement de 23,6 m et 20,7 m. Rappelons que celui de la coupole de la Sainte-Sophie est de 31 m, dimension dont l'église de Bénévent ne peut donc s'approcher qu'en tant qu'ensemble. Comme cela est bien connu, la phase la plus délicate lors de l'érection de la partie supérieure de la construction était justement la construction de la coupole. Cela est parfaitement attesté par les coupoles édifiées approximativement à la même époque, telle celle de Sainte-Sophie à Thessalonique. Pour des raisons de sécurité, la partie inférieure de cette coupole présente ici un appareil puissant et massif. L'architecte de l'église de Bénévent vit ainsi se poser à lui

un dilemme simple: soit élever une structure massive sous la coupole, ce qui impliquait une réduction de l'espace intérieur, soit procéder comme il l'a fait, en transférant à l'aide d'arcs les appuis latéraux de la coupole sur le mur extérieur. Ceci a été ici exécuté en deux temps, les forces étant tout d'abord déviées sur les piliers de la couronne médiane, puis sur le mur extérieur. On a l'impression que l'architecte s'est vu demander de réaliser une zone périphérique libre autour de l'espace sous la coupole, ce qu'il a obtenu en ajoutant une seconde zone périphérique. Avec un peu d'imagination, nous pouvons penser que l'espace rectangulaire axial, allant de l'entrée jusqu'a l'abside principale, était destiné à l'entrée cérémoniale, à l'instar de la nef centrale d'une basilique. Il est ici impossible de ne pas faire un rapprochement avec la cathédrale de Constantinople. Dans une telle conception, l'espace extérieur entourant l'anneau intérieur devait être réservé aux fidèles qui suivaient l'office. La seconde raison pouvant expliquer l'adjonction de cette zone périphérique pourrait être la nécessité d'assurer au cours des cérémonies certains déplacements en direction des sanctuaires où étaient exposées les reliques. En l'occurrence, compte tenu qu'il s'agit ici de trois absides, on peut se demander quelle était la nature de l'espace du sanctuaire, ou plus précisément quelle était la fonction des absides latérales. On ne saurait en effet affirmer que l'espace du sanctuaire a ici été conçu d'après le schéma offert alors par l'église chrétienne orientale dans laquelle les espaces latéraux de la prothésis et du diakonikon étaient, à cette époque, nettement définis. Par ailleurs, l'aménagement de trois abside lors de l'édification de cette église à Bénévent reste, à ce qui semble, un phénomène encore non élucidé dans le cadre de l'église occidentale.

La façon dont a été édifiée S. Sofia à Bénévent a amené tous les chercheurs ayant écrit sur cette église à conclure qu'elle est l'oeuvre de bâtisseurs du territoire italien. La forme de la coupole — élément le plus sensible de l'ensemble — peut être appréciée d'après sa base. La calotte même était constituée de six sections rayonnantes, type de construction que maîtrisaient également les bâtisseurs du territoire italien. Les hésitations surgissent en ce qui concerne la forme extérieure de la coupole. J'aurai tendance à donner raison à Rotili dont la reconstitution propose une coupole avec tambour percé de fenêtres. Laissant de côte les raisons de nature esthétique, je ferai simplement remarquer qu'il était nécessaire d'assurer l'éclairage de l'espace sous la coupole (cf. *M. Rotili*, op, cit., fig. 65 et 67).

D'après son environnement historique, c'est-à-dire l'époque et l'endroit de sa construction, et compte tenu de son commanditaire, S. Sofia pourrait être rattachée à la culture Lombarde. Toutefois, du point de vue de l'histoire de l'art cette question me paraît davantage être de nature scolastique que technique. On ne saurait, ent effet, parler de traits stylistiques pour cet édifice. En ce sens, nous ne pouvons rattacher S. Sofia à un groupe artistique d'Europe occidentale et y voyons, en fait, une des expressions de la tradition architecturale byzantine qui, aux confins du territoire de la sphère culturelle byzan-

tine, revêtaient toutefois des formes stylistiques moins sensibles. Finalement, de par sa conception spatiale complexe, cette église apparaît aijourd'hui comme un monument unique.[3]

[3] Il semble qu'une église érigée à une époque nettement ultérieure sur le littoral oriental de la mer Adriatique imposa à son architecte de résoudre des problèmes approximativement identiques. Il s'agit de l'église dite du courennement du roi Zvonimir édifiée à proximité de Salone. La reconstruction idéale de ce monument, proposée par E. Dyggve, révèle en effet une conception spatiale semblable à celle de S. Sofia. Il s'agissait à nouveau de recouvrir d'une coupole un vaste espace — cette fois de plan rectangulaire. Par la structure complexe de la partie supérieure de la construction, la solution ici adoptée, avec coupole centrale reposant sur des colonnes, rappelle notamment la solution appliquée dans l'église de Bénévent. Il semble donc que l'on puisse à nouveau voir dans la conception de ce monument une volonté d'ériger, tout en modifiant l'aspect, un sanctuaire inspiré par une compréhension imparfaite de l'église byzantine à coupole centrale. Cf. E. *Dyggve*, Salonitan Christianity, Oslo 1951, 132—133, fig. VI, 13.

Зборник радова Византолошког института, XXXIII, 1994.
Recueil des travaux de l'Institut d'études byzantines, XXXIII, 1994

UDC 75.052.033.2.041.5.044(497.17) "11"

CVETAN GROZDANOV — DONKA BARDŽIEVA

SUR LES PORTRAITS DES PERSONNAGES HISTORIQUES A KURBINOVO

L'église Saint-Georges de Kurbinovo, qui se trouve dans la région de Prespa et à proximité d'Ohrid, est parmi les monuments byzantins du XIIe siècle les plus étudiés. Tandis que dans la première monographie sur ce monument sa peinture avait été datée avec certitude par une analyse comparative, dans le second livre sur ce monument, assez volumineux et écrit par Lydie Hadermann-Misguich, cet ensemble de l'art a été présenté d'une façon très approfondie.

Kurbinovo a également été au centre de l'attention au XIIe Congrès international d'études byzantines où ont été émises des opinions contradictoires quant à sa valeur et à ses caractéristiques picturales. Le décor de Kurbinovo a été traité à plusieurs reprises au XVe Congrès international d'études byzantines.[1] En outre, plusieurs études et contributions sur l'art ont examiné des questions particulières liées à ce monument et ont fait des estimations de sa place dans l'histoire de la peinture aux XIIe et XIIIe siècles.[2] La célébration du huitième cente-

---

[1] Sur Kurbinovo ont été publiées deux monographies scientifiques: *R. Ljubinković*, Stara crkva sela Kurbinova — Prespansko jezero, Starinar XV (1940, Beograd 1942) 101—123; *L. Hadermann-Misguich*, Kurbinovo, I—II, Bruxelles 1975. Dans les rapports et corapports présentés aux Congrès d'études byzantines, tenus à Ohrid et à Athènes, la peinture de Kurbinovo a été a traitée à plusieurs reprises: *V. N. Lazarev*, Živopis XI—XII vekov v Makedonii (rapport) 129—134, Rapports complémentaires: *O. Demus*, 53; *S Pelekanides*, 58; *S. Radojčić*, 63—64, XIIe Congrès international des études byzantines, Belgrade—Ohrid 1961; *V. J. Djurić*, La peinture murale byzantine: XIIe—XIIIe siècles, 21—24, 27, 30; *L. Hadermann-Misguich*, La peinture monumentale tardo-comnène et ses prolongements au XIIIe siècle, 99—127, 107; *J. Lafontaine-Dosogne*, L'évolution du programme décoratif des églises, 143, 145, 148; *M. Chadzidakis*, L'évolution de l'icône aux XIe—XIIe siècles et la transformation du templon, 157—192, XVe Congrès international d'études byzantines, Rapports et co-rapports, Athènes, 1976.

[2] Ici nous ne citons que les contributions consacrées à la peinture de Kurbinovo et les livres contenant des parties spéciales sur le décor de cette église: *A. Nikolovski — Z. Blažić*, Konzervatorski i istraživački raboti na crkvata Sv. Gjorgi vo s. Kurbinovo, Razgledi, dekemvri, Skopje 1958 g., 468—477; *M. Rajković*, Tragom jednog vizantiskog slikara, Zbornik radova Vizantološkog instituta 3 (Beograd 1955) 207—212; *V. Lazarev*, Storia della pittura bizantina, Torino 1967, 110—111; *R. Haman-Mac Lean und Hallensleben*, Die Monumentalmalerei in

naire de la création de sa peinture, aussi bien que les nouveaux travaux en vue de sa conservation, ont incité à une nouvelle étude de certaines questions ouvertes et ont rendu possible l'identification de nouveaux portraits dans cette église. Dans notre rapport, il sera question des figures des premiers maîtres slaves dans l'autel et de la peinture de donatour sur la façade ouest de l'église.

1. Les représentations des premiers maîtres slaves

Les saints pères officiant, figurés dans l'abside de l'autel, avant le Christ de l'Agneau, ont déjà été identifiés grâce aux inscriptions se rapportant aux figures du côté gauche et à leurs spécifités typologiques.[3] Sur le côté sud de l'autel ont été peints frontalement trois autres prélats dont on n'a identifié que le dernier, à l'ouest, c'est-à-dire saint Cyrille d'Alexandrie.[4] De l'autre côté de l'autel, celui du nord, cette fois aussi en dehors de la liturgie du Christ de l'Agneau, ont été peints deux autres prélats, à gauche et à droite de la niche secondaire de la proscomidie. Les efforts en vue d'identifier ces figures ont eu pour résultat la découverte d'inscriptions, assez bien lisibles, qui montrent que sur le côté sud, à côte de saint Cyrille d'Alexandrie, a été peint le maître slave saint Cyrille (Constantin) le Philosophe qui est au milieu et que la première figure sur le même mur est son frère Méthode, archevêque de Moravie et deuxième membre de la mission slave en Moravie.[5]

Cela a permis de procéder à l'identification de deux prélats figurés sur le côté opposé et dont les inscriptions n'ont pas été gardées. Sur la base de leurs caractéristiques physionomiques et de la manière dont on peignait les personnages liés à la propagation des lettres slaves et à la tradition thématique locale de la région d'Ohrid, on reconnaît dans un de ces prélats la figure de saint Clément d'Ohrid, disciple des saints Cyrille et Méthode. Quant à la figure à côté de lui, on a émis l'opinion

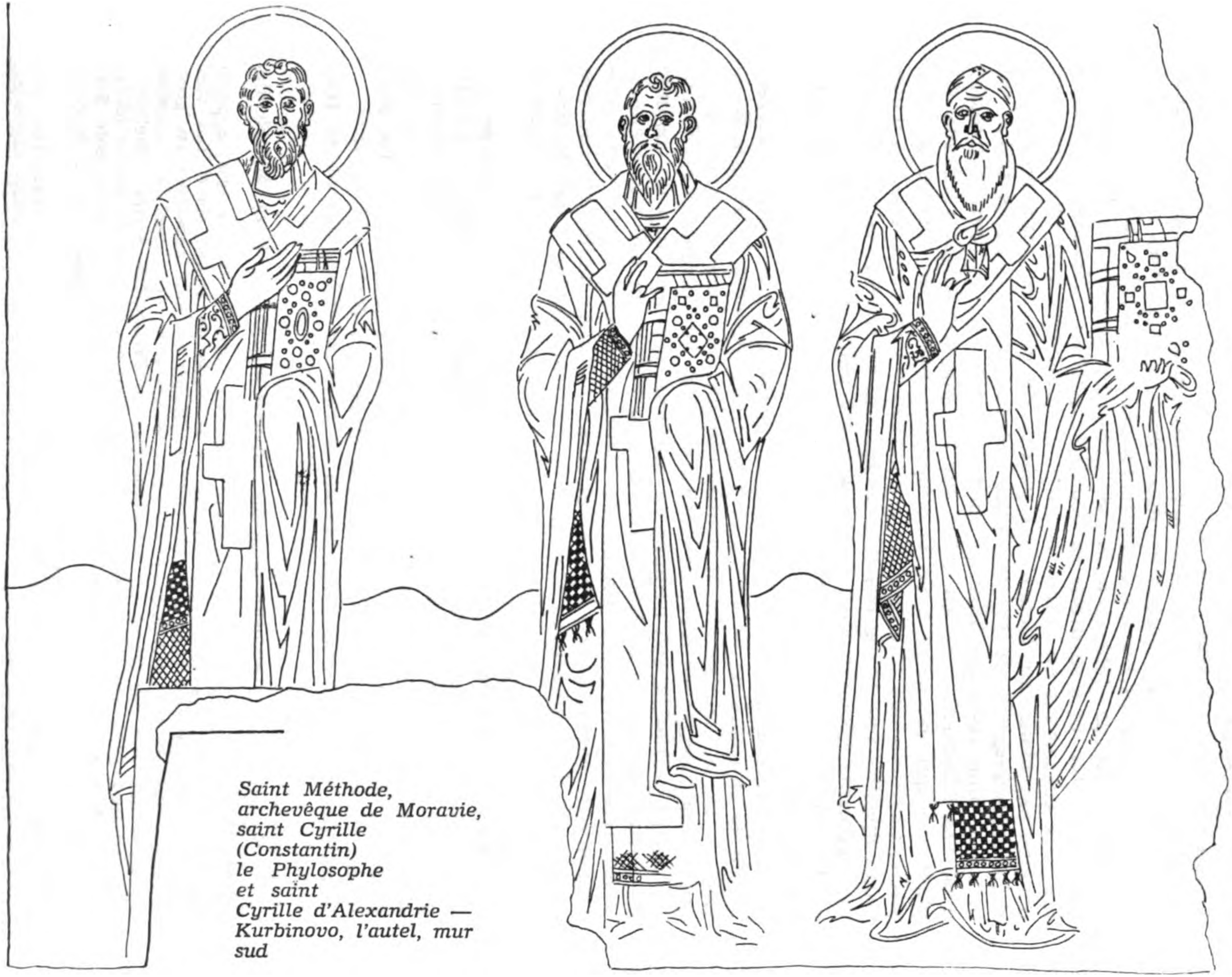

Serbien und Makedonien, Gissen 1963, 18, 46—47; *L. Hadermann-Misguich*, Tendances expressives et recherches ornementales dans la peinture byzantine de la seconde moitié du XIIe siècle, Byzantion XXXV 2 (Bruxelles 1965) 430—448; *eadem*, Les eaux vives de l'Ascension dans le contexte visionnaire des théophanies de Kurbinovo, Byzantion XXXV 2 (1969) 374—385; *eadem*, Grande Théophanie de Saint-Georges de Kurbinovo et le décor du registre des prophètes. Recueil des travaux (1967—1974), 1975, 285—295; *eadem*, Une longue tradition byzantine. La décoration extérieure des églises, Zograf 7 (1977) 7—8; *V. J. Djurić*, Vizantijske freske u Jugoslaviji, Beograd 1974, 14—15, 183—184; *R. Hamann-Mac Lean*, Grundlegung zu einer Geschichte der mittelalterichen Monumentalmalerei in Serbien und Makedonien, Gissen 1976, 30, 118—119, 147; *P. Miljković-Pepek*, Za nekoi graditelski i slikarski problemi na crkvata vo Kurbinovo, Likovna umetnost 4—5 (Skopje 1978—1979) 17—36; *S. Tomeković*, Le „maniérisme" dans l'art mural à Byzance (1164—1204), Paris 1984, I, II, passim.

[3] *L. Hadermann-Misguich*, Kurbinovo, I, 79—86.

[4] *R. Hamann-Mac Lean und Hallensleben*, o. c., plan 6ª; *L. Hadermann-Misguich*, o. c., 92—93.

[5] *D. Bardžieva*, Kurbinovo — 800 godini podocna, Lik, Skopje 25. IX 1991.

*Saint Méthode,
archevêque de Moravie,
saint Cyrille
(Constantin)
le Phylosophe
et saint
Cyrille d'Alexandrie —
Kurbinovo, l'autel, mur
sud*

qu'elle représentait le pape saint Clément, d'après qui le saint d'Ohrid a reçu son nom monacal.[6]

Saint Cyrille et saint Méthode sont peints en grandeur nature, placés presque frontalement et doucement tournés l'un vers l'autre. Cyrille tient devant lui un évangile fermé et bénit de sa main droite. A gauche de sa tête, on lit la première partie de l'inscription ὁ ἅγιος Κύριλος et à sa droite sa deuxième partie δηδάσκαλος Βουλγάρον, les deux conservées en entier. Il porte un phélonion vert olive avec un omophorion blanc sur lequel sont peintes de grandes croix noires. La riche ornementation de l'épitrachilion, dessiné avec de petits traits, est la même que celle de tous les autres prélats. La stylisation linéaire n'est pas tellement mise en relief sur les plis tubulaires verticaux du phélonion qui est peint avec la simplicité sévère des formes du XIe siècle. Cyrille a une tête presque grise, avec des cheveux dessinés d'une façon linéaire, une barbe pas très longue qui se rétrécit vers la fin par des segments géométriques. Son visage est peint d'un ocre cuit foncé et d'un dessin noir; ses cheveux courts sont symétriquement disposés sur son front.

L'inscription à côté de Méthode est également très bien conservée; à côté de sa figure on lit ὁ ἅγιος et à sa droite Μεθώδιος δηδάσκαλος Βουλγάρον. De sa main gauche, il tient devant lui un évangile fermé, tandis que sa main droite est levée devant sa poitrine. Son phélonion est violet, les autres parties de son costume ne différant pas beaucoup du costume de Cyrille. Malgré la schématisation de son visage, on voit que Méthode y est représenté comme prélat, de vieillesse avancée, aux yeux profondément enfoncés et cernés, et aux sourcils hauts et courbés, surmontés de demi-cercles blancs. Cela confirme l'opinion que Méthode est mort à un âge bien plus avancé que son frère, c'est-à-dire dans la huitième décennie de sa vie.

Dans les vies, les offices, les ménologes et dans les sources, les frères de Salonique portent le titre de didaskalos (maître);[7] Cyrille porte en outre le titre de philosophe (ὁ φιλόσοφος).[8] Pseudo-Codinos nous fait savoir que le titre de maître était réservé aux auteurs de plusieurs livres théologiques,[9] aussi bien qu'aux missionnaires. Tel était le cas de l'archevêque d'Ohrid Léon Mung qui était διδάσκαλος.[10] Dans l'art médiéval avant Kurbinovo, le titre de didaskalos ne se ren-

[6] *C. Grozdanov*, Osumstotini godini od živopisuvanjeto, Nova Makedonija, Skopje 20. X 1991.

[7] *A. Teodorov-Balan*, Kiril i Metodij I (Sofija 1920), II (Sofija 1934) apporte les vies et les autres textes sur Cyrille et Méthode en ancien slave. Les vies de saint Clément par Théophilacte et Chomatianos y sont apportées en grec: *N. Milev*, Grčkite žitija na Kliment Ohridski, Sofija 1966. Voir aussi la traduction en serbe des vies des frères de Salonique par *Đ. Trifunović*, Kirilo i Metodije, Beograd 1964. Dans tous les textes cités, on cite partout le titre de maître (didaskalos). St. Cyrille y est cité également comme philosophe (voir aussi note 819).

[8] *Fr. Dvornik*, Les légendes de Constantin et de Méthode vues de Byzance (ed. Byzantinoslavica), Praha 1933, 82—84.

[9] *Pseudo-Codinos*, Traité des Offices (Introduction, texte et traduction par Jean Vearpeux), Paris 1966, 318; *N. L. Tunickij*, Sv. Kliment episkop slovenski, Sergiev Posad 1913, 185—190.

[10] *H. Gelzer*, Der Patriarchat von Achrida, 6.

contre que dans l'inscription à côté de la figure de saint Cyrille dans Sainte-Sophie.[11] Au XIVe siècle et plus tard, dans l'art de Macédoine, de Bulgarie et de Serbie, on mettait à côté des figures de saint Cyrille le titre de philosophe, tandis que saint Méthode n'était pas doté du titre de «philosophe» dans la peinture des pays du cercle culturel byzantin avant le XVIIIe siècle.[12] Beaucoup plus tard, son titre d'«archevêque de Moravie» s'inscrit à côté de sa figure.[13]

L'inscription près de saint Cyrille le Philosophe

L'inscription près de saint Méthode

En ce qui concerne le titre «didaskalos boulgaron«, il faut dire que dans les sources du Moyen âge le peuple et la langue dans laquelle ils exerçaient leur activité de missionnaires étaient nommé slaves, bulgares, langue des Mésiens;[14] beaucoup plus tard, on les nommait «maîtres serbes».[15]

On sait que le maître slave Constantin-Cyrille n'a pas été évêque et qu'il a obtenu, juste avant sa mort (à Rome, en 869), le schéma monacal, tandis que Méthode a été nommé prélat en Pannonie. Malgré cela, dans la peinture de Macédoine, de Bulgarie, de Serbie et d'Albanie où ses portraits ont été identifiés il est représenté, trois exemples

---

[11] *S. Radojčić*, Prilozi za istoriju najstarijeg ohridskog slikarstva, ZRVI VIII[2] (Beograd 1964) 368; *C. Grozdanov*, Portreti na svetitelite od Makedonija od IX—XVIII vek, Skopje 1983, 24—26, 43—46.

[12] *C. Grozdanov*, Ćirilo i Metodije u umetnosti obnovljene Pećke patrijaršije, Kosovsko-Metohijski zbornik I (Beograd 1990) 143—152; *idem*, Portreti, 17—38.

[13] *D. Medaković*, Manastir Hilandar u XVIII veku, Hilandarski zbornik 3 (Beograd 1974) 57—58; *N. L. Tunickij*, o. c., 1—107.

[14] *A. Milev*, *Grčkite* žitija na Kliment Ohridski, Sofija 1966, 81—83, 175, 177; Vizantijski izvori za istoriju naroda Jugoslavije, III, Beograd 1966, 15, 26—27, 32.

[15] Tel est le cas de la peinture représentant les sept maîtres slaves de Drača, près de Kragujevac, oeuvre de peintres de Moscopole, de 1735.

exceptés, comme prélat.[16] Ce fait que nous venons de constater également à Kurbinovo, a été connu des chercheurs depuis longtemps: les manuels de peinture, même plus récents, recommandent qu'on le représente avec des signes d'évêque. Bien que la vie de Cyrille n'ait pas été connue dans le cercle archiépiscopal d'Ohrid, la tradition l'a emporté dans la conscience des gens, à savoir que la première personnalité des lettres slaves n'est pas morte comme moine ordinaire et qu'il était prélat.[17]

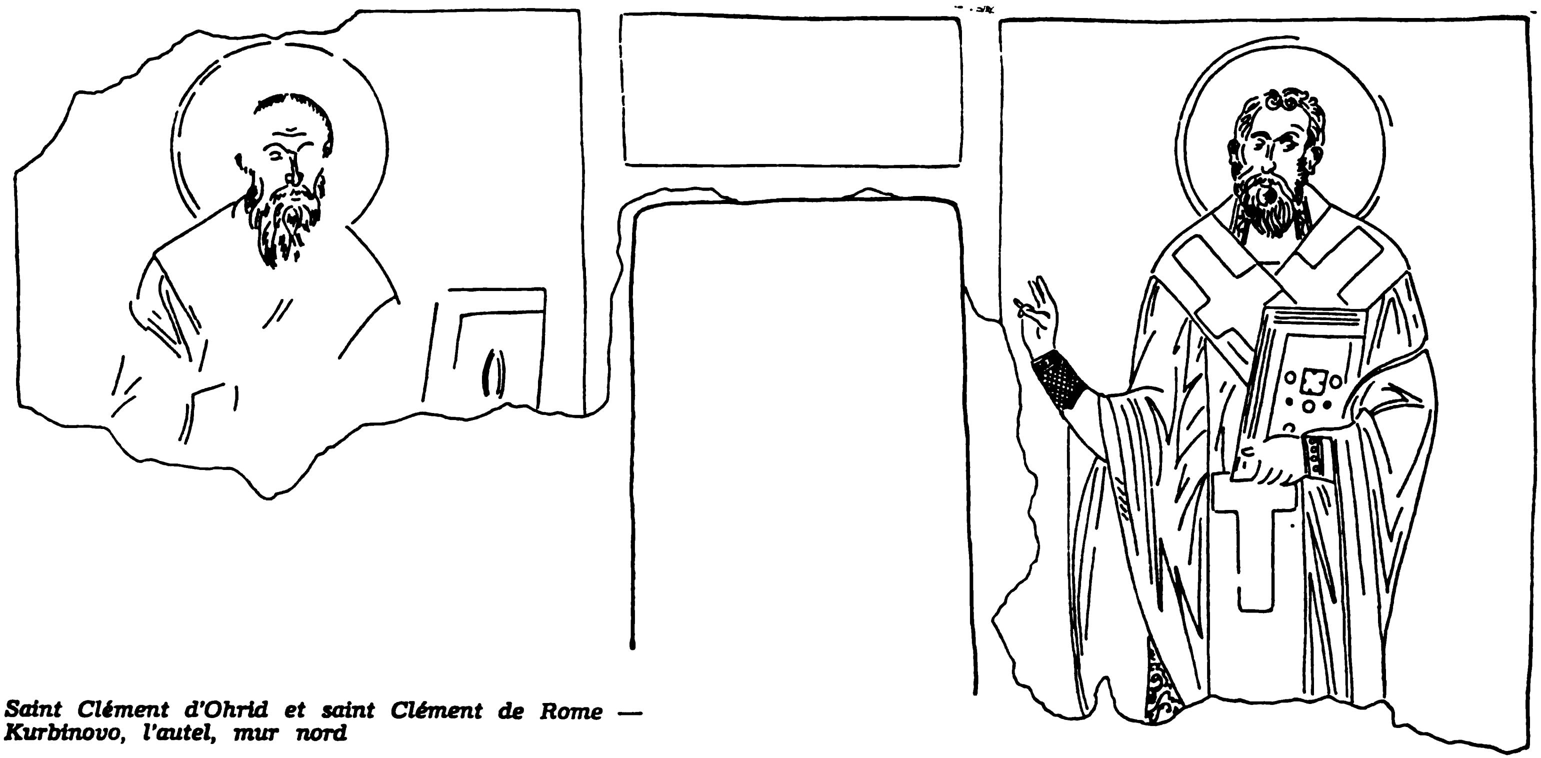
En face de Cyrille d'Alexandrie et du maître slave Cyrille, sur le mur nord, tourné vers la niche, se trouve un prélat de trois quarts qui a les traits de saint Clément d'Ohrid. Son front est large, sans cheveux et sa tête se rétrécit en allant vers le visage et le menton. Sa barbe grisâtre se rétrécit aussi vers le bout. De sa main gauche, qui est levée, il tient devant lui un évangile fermé, tandis que le geste de sa main droite ne peut être suivi à cause de son endommagement; sa figure a été endommagée lors d'un incendie et sa partie inférieure n'a pas été conservée. Les traits de son visage, qui se rencontrent dans les nombreuses représentations de saint Clément dans la peinture d'Ohrid, le groupe thématique des maîtres slaves liés à la tradition la plus ancienne d'Ohrid, de Prespa et de Devol, de même que le fait que Clément était régulièrement peint dans l'éparchie d'Ohrid, tout cela est en faveur de l'identification de ce saint. Le deuxième prélat, en face de saint Clément, est lui aussi tourné légèrement vers le saint d'Ohrid; il bénit de sa main droite qu'il a levée jusqu'à la limite même de la bordure de la niche et tient de sa main gauche un évangile fermé. Il est figuré en prélat robuste de vieillesse avancée, sa tête modelée d'une façon plasique, ses cheveux courts et gris, sa barbe avec des poils tirés d'une manière linéaire et avec des segments géométriques. Nous supposons que c'est la figure de Clément de Rome, d'après qui saint d'Ohrid a reçu son nom monacal. On connaît également l'importance de la découverte des reliques du quatrième pape romain à Chersonèse, en Crimée, à l'époque de la mission khazarienne des frères de Salonique, en 861 et la remise, en 868 à Rome, de ces reliques au pape Adrien II.[18] Notre supposition part également du fait que les deux saints sont placés l'un à côté de l'autre, tout comme les deux autres prélats portant le nom de Cyrille. C'est pour garder la mémoire de ce pape romain lié à la mission khazarienne et slave que le célèbre disciple de Cyrille et Méthode à reçu son nom de moine. C'est pourquoi il est célébré le même jour que ce pape (le 25 novembre). Dans la litterature, leurs noms sont confondus par les scripteurs moins savants et parfois même leurs figures sont confondues en dehors de la région d'Ohrid, telle la peinture

---

[16] *M. Ćorović-Ljubinković*, Odraz kulta Ćirila i Metodija u balkanskoj srednjevekovnoj umetnosti, Kiril Solunski, I, Skopje 1971, 123—131; *C. Grozdanov*, Portreti, 17—38 (contenant une littérature plus ancienne, surtout au sujet de la controverse sur le titre d'évêque de saint Constantin-Cyrille; *idem*, Književno-istoriskite osnovi na monaškite pretstavi na Sv. Kiril Filosof, Spektar 14 (Skopje 1989) 19—27.

[17] *C. Grozdanov*, Portreti, 17—30.

[18] Kiril i Metodi (ed. *A. Teodorov-Balan*), Žitie Kirilovo VIII, 42; XVII, 64—67.

Saint Clément d'Ohrid et saint Clément de Rome — Kurbinovo, l'autel, mur nord

de Saint-Nicétas près de Skopje (vers 1320).[19] Dans l'école littéraire d'Ohrid, plus précisément dans le calendrier de l'Évangile d'Aséman (vers l'année 1000), on mentionne la fête consacrée à la découverte des reliques de ce pape romain.[20] Sa figure apparaît avec celle des autres papes romains dans le diaconicon de Sainte-Sophie d'Ohrid où on rencontre également les figures de saint Cyrille et saint Clément d'Ohrid.[21] Plus tard, ces saints ont été peints encore dans l'autel de Manastir en Mariovo (en 1271).[22] La tendance de faire une identification différente, comme celle avec la figure de saint Erasme (+ vers 303), le premier prédicateur légendaire du christianisme à Lychnidos ou l'ancienne Ohrid, à cause de sa représentation à Kaneo à côté de saint Clément dans la tradition picturale ohridienne, est moins exprimée.[23]

Dans l'autel de Kurbinovo est représenté encore un autre prélat qui a obtenu sa place sur la base des traditions ecclésiastiques de cette région. Il s'agit de saint Achille (+330), èvêque de Larissa et participant au premier concile oecuménique de Nicée dont les reliques ont été transférées par l'empereur Samuel en Prespa après la prise de Larissa, en 985 ou en 986.[24] L. Hadermann-Misguich mentionne Achille comme le seul saint local parmi les huits prélats placés dans l'abside, peint dans la théorie sud, après saint Athanase et avant saint Nicolas.[25] Samuel a consacré à saint Achille l'organisation ecclésiastique de son empire et dès lors Prespa est devenue le second foyer de son culte, mais beaucoup plus puissant. On étudie depuis un siècle l'église consacrée à ce saint de Larissa; des recherches archéologiques considérables ont été entreprises qui ont abouti à des découvertes importantes.[26] Cependant, la question à savoir si l'église avait existé avant Samuel reste toujours contestable étant donné qu'une lettre de Théophilacte nous informe qu'elle a été construite par le prince Boris.[27] La partie de Prespa où cette église se trouve, sur l'île qui porte le nom d'Achille (sur le territoire grec), connue aussi sous le nom de Petite Prespa, appartenait, à partir du XIe siècle, à l'éparchie de Devol, tandis

[19] *C. Grozdanov*, Odnosot megju portretite na Kliment Ohridski i Kliment Rimski vo živopisot, Kiril Solunski, I, Skopje 1970, 99—106.

[20] *F. V. Mareš*, Slovenskite svetci vo Asemanovoto evangelie, Lihnid 6 (Ohrid 1988) 3.

[21] *S. Radojčić*, o. c., 367—368, *A. Grabar*, Deux témoignages archéologiques sur l'autocéphalie d'une église: Prespa et Ohrid, ZRVI VIII[2] (Beograd 1964) 163—168.

[22] *D. Koco — Petar Miljković-Pepek*, Manastir, Skopje 1958, 70, 78.

[23] Za kultot na Sv. Erazmo vo Ohrid, v. *C. Grozdanov*, Portreti, 138—145. Sur la datation du souvenir de saint Erasme dans l'Evangile d'Aséman au XVIIIe siècle, v. F. V. Mareš, o. c., 5.

[24] Vizantijski izvori za istoriju naroda Jugoslavije, III, 82—83, 194—195 (contenant une littérature plus ancienne sur l'église Saint-Achille (texte et rédaction par *J. Ferluga)*.

[25] *L. Hadermann-Misguich*, Kurbinovo, 83—84; *C. Grozdanov*, Portreti, 147—148.

[26] V. note 24.

[27] *J. Ivanov*, Car Samoilovata stolica v Prespa, Izvestja na Blgarskoto družestvo I (Sofija 1910) 76—80; *J. Ferluga*, Vreme podizanja crkve Sv. Ahilija na Prespi, Zbornik za likovne umetnosti 2 (N. Sad 1966) 3—7.

que les autres parties de Prespa ont été rattachées à l'éparchie d'Ohrid.[28] La figure d'Achille se rencontre dans toutes les églises de Prespa, à commencer par le décor de cete cathédrale où la figure de saint Achille est supposée du XIe siècle. Ce saint a été peint aussi aux Saints-Anargyres de Castoria et avant cela à Nerezi, près de Skopje. En Serbie, à commencer par la peinture la plus ancienne de Studenica, saint Achille se rencontre dans plusieurs églises du XIIIe siècle; l'église Arilje lui a même été consacrée.[29] Les prélats de Serbie venaient sans doute aux réunions tenues à l'église Saint-Achille, surtout à l'occasion de sa fête, le 15 mai, fait qui nous est communiqué par Théophilacte dans les premières années du XIIe siècle.[30] A l'époque de la décoration de Kurbinovo, l'église Saint-Achille avait la renomée d'une "Grande Eglise". Elle contenait deux des anciennes couches, liées à l'époque slave et au temps de Samuel. On connaît également des témoignages du grand soin et du respect que les archevêques d'Ohrid avaient pour ce sanctuaire. Nous ignorons aujourd'hui dans quelle mesure les traditions liées à Cyrille, à Méthode et à Clément étaient présentes dans cette église, mais nous devons permettre la possibilité de leur existence au XIIe siècle et même de leur influence sur la peinture de Kurbinovo. Et cela, avant tout, à cause de la place et du rôle que cette église jouait dans cette région à l'époque la plus ancienne de la culture slave.

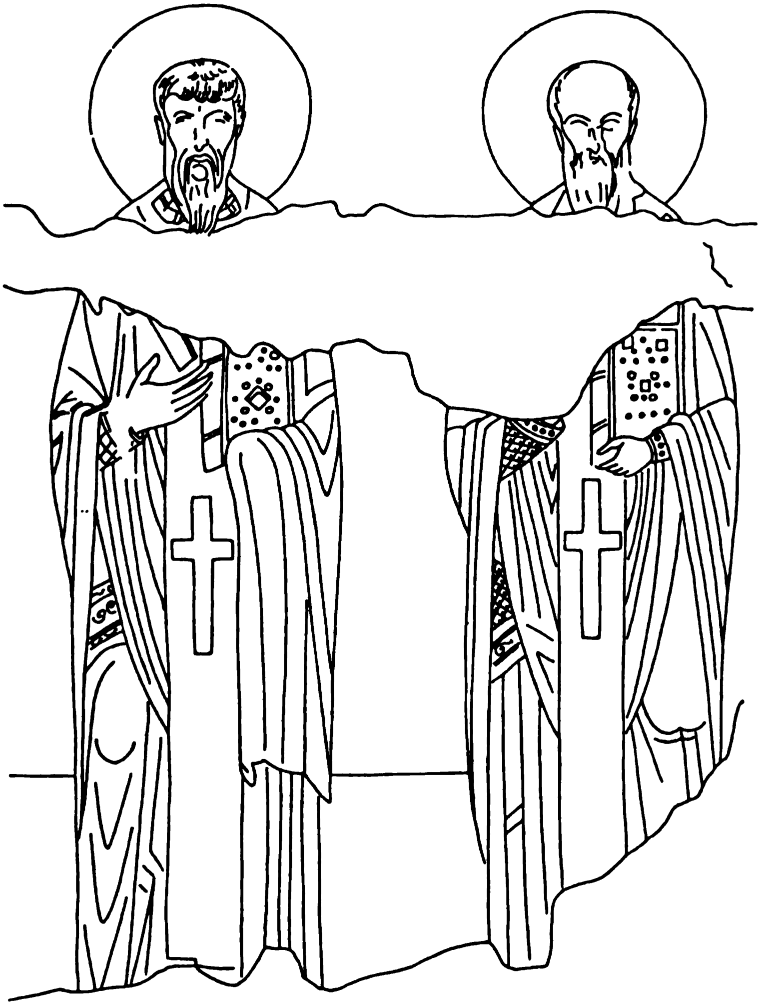
L'oeuvre de Cyrille et de Méthode, qui a atteint le sud-ouest de la Macédoine grâce à l'activité de leurs disciples Clément et Naum qui sont venus de la capitale du prince Boris, s'y est affermie et a exercé en même temps une influence sur plusieurs pays slaves. Par leur activité de missionnaires, les disciples célébraient en même temps l'oeuvre de Cyrille et de Methode. Après la mort de Clément et de Naum, on gardait la mémoire des premiers maîtres dans leurs monastères au bord du lac d'Ohrid. Comme le monastère le plus ancien de saint Clément (Saint-Pantéleimon) et celui de saint Naum (Archanges) n'ont pas été gardés, les figures de Kurbinovo et celles de Sainte-Sophie qui sont plus anciennes et moins bien conservées, sont les plus anciens témoignages de l'iconographie des maîtres slaves à Byzance et dans le monde slave. Après leur départ pour la Moravie, l'intérêt pour les frères de Salonique a presque disparu: dans la littérature et dans l'art des centres byzantins Constantinople et Salonique la mémoire n'en est pas gardée, sauf dans une représentation dans le ménologe de Basile II où est représenté le transfer des reliques de saint Clément de Rome en Crimée et où à la tête du cortège se trouvent deux personnages dont

[28] Nous citons les études les plus récentes sur l'éparchie de Devol que l'on considère héritièrre de l'éparchie de Velika, dont le premier évêque en langue slave était Clément d'Ohrid: *T. Tomoski*, Prilog kon topografijata na Klimentovata eparhija, Kliment Ohridski, Skopje 1986, 204—213; *B. Koneski*, Drembica i Velika, Prilozi, Oddelenie za lingvistika, izd. MANU, XIV, I (Skopje 1989) 69—72; *D. Koco*, Prilog kon proučuvanjeto na Veličkata episkopija, Prilozi, Oddelenie za opštestveni nauki, XX, 2, izd. MANU, Skopje 1989, 5—8.

[29] *C. Grozdanov*, o. c. 148—151.

[30] Vizantijski izvori za istoriju naroda Jugoslavije, III, Teofilakt Ohridski, 323—325 (rédaction *R. Katičić*).

Ivan Dujčev pense que ce sont les frères de Salonique.[31] L'opinion que quelques maîtres slaves sont représentés dans l'église Saint-Cyrille d'Alexandrie à Kiev, dans sa peinture du XIIe siècle,[32] est sans fondement; cela est également valable de la représentation de saint Cyrille le philosophe à Studenica[33] qui date de la période de la restauration du

Saint Cyrille (Constantin) le Philosophe et saint Clément d'Ohrid — Sainte-Sophie, Ohrid, 1040—1045

[31] *I. Dujčev*, Une miniature byzantine méconnue avec les images de Cyrille et Méthode?, Byzantion XXXVII (Bruxelles 1966) 61—73.

[32] *V. N. Lazarev*, Drevnoruskija mozaiki i freski, Moskva 1973, 32.

[33] *V. Petković*, Manastir Studenica, Beograd 1924, 52.

XVIe siècle.[34] En Serbie, dans l'évangile de Miroslav, on mentionne la célébration de saint Cyrille, mais on n'a pas découvert jusqu'aujourd'hui des reflets de son culte dans la peinture serbe d'une période plus ancienne.[35] Dans l'église San Clemente à Rome, on rencontre les figures de Cyrille et de Méthode qui ont été faites après la mort de saint Cyrile et son inhumation dans cette église. Elles sont aujourd'hui reconnaissables et leur identification est faite d'après les copies du XIe siècle, ce qui cause des difficultés pour leur identification certaine et leur étude.[36] En meilleur état est la représentation du transfer de saint Clément à Rome, de la deuxième moitié du XIe siècle, où les figures des frères de Salonique se trouvent dans le cortège, avant le pape Adrien II.[37] Mais une tradition picturale durable n'a pas été établie à Rome quant à leur représentation; un rapport mutuel avec la peinture des pays balkaniques n'existe pas non plus. Elles se trouvent localisées dans la basilique San Clemente à cause de leurs éléments biographiques déjà mentionnés et à cause du transfer des reliques du pape romain.

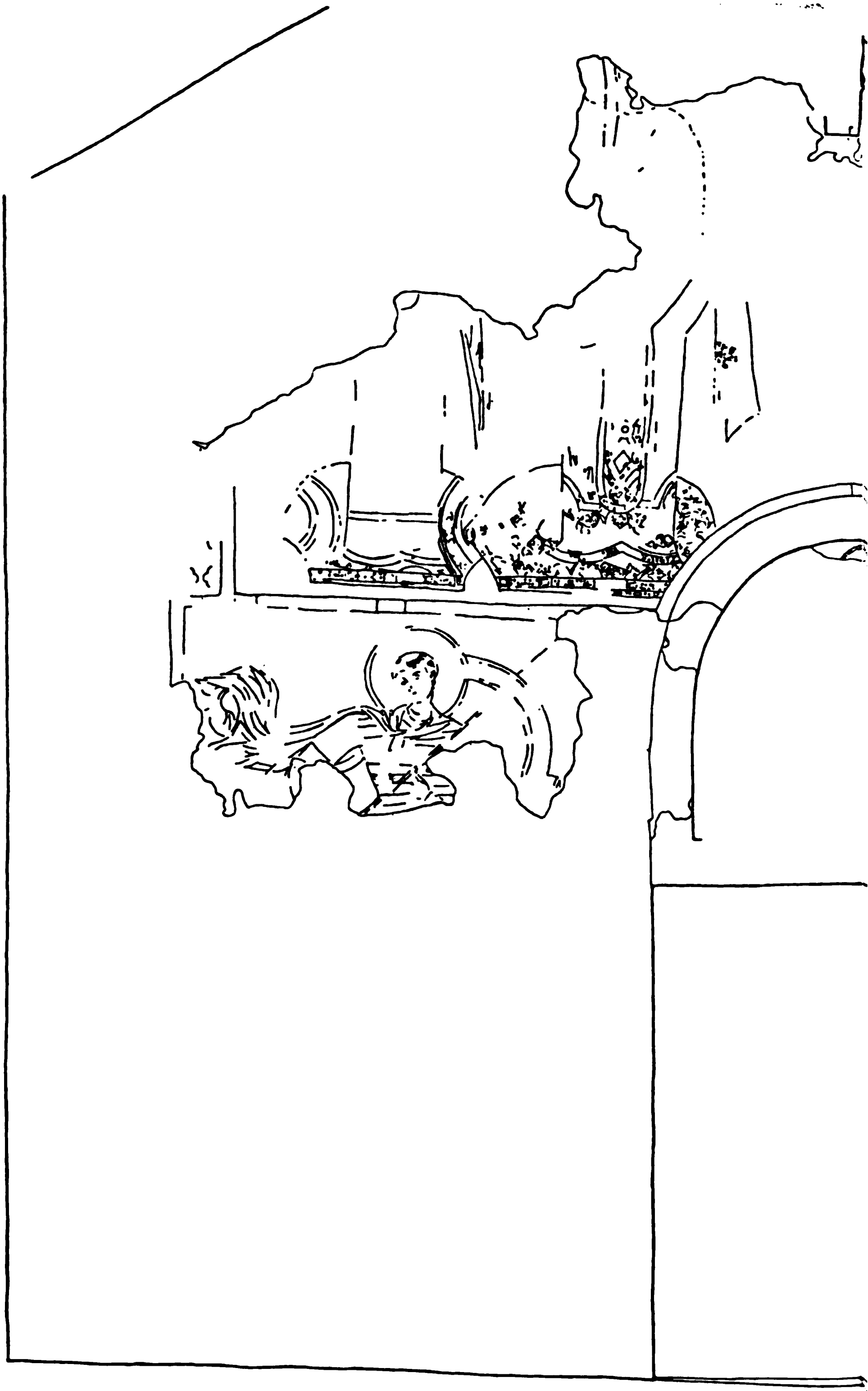
Parmi les représentations les plus anciennes des saints Cyrille, Méthode, Clément et des autres missionnaires slaves qui se sont affermies dans la peinture de l'Archevêché d'Ohrid et surtout dans les régions occidentales de la Macédoine, leurs figures à Kurbinovo sont d'une importance particulière. Elles sont une continuation de leurs représentations plus anciennes à Sainte-Sophie d'Ohrid et une concrétisation picturale de l'attitude que le sommet archiépiscopal avait envers les maîtres slaves après la chute de l'Etat de l'empereur Samuel en 1018 et le rétablissement du pouvoir byzantin. En ce qui concerne les premières figures dans Sainte-Sophie où les inscriptions à côté de saint Cyrille et de saint Clément sont conservées, il existe des hésitations au sujet du troisième personnages et elles peuvent être analysées maintenant en comparaison avec Kurbinovo. Cela se rapporte avant tout à la troisième figure, celle à côté de saint Clément, dont il ne reste que des parties de la tête, le front et les cheveux du saint qui a été couvert d'une autre peinture au XIIe siècle. Notamment, les parties de la tête qui ont été gardées indiquent qu'il s'agit plus vraisemblablement de la figure de saint Méthode qui est d'ailleurs mentionné en même temps que saint Cyrille et saint Clément dans

[34] *C. Grozdanov*, Ćirilo i Metodije u umetnosti obnovljene Pećke patrijaršije, 145—146.

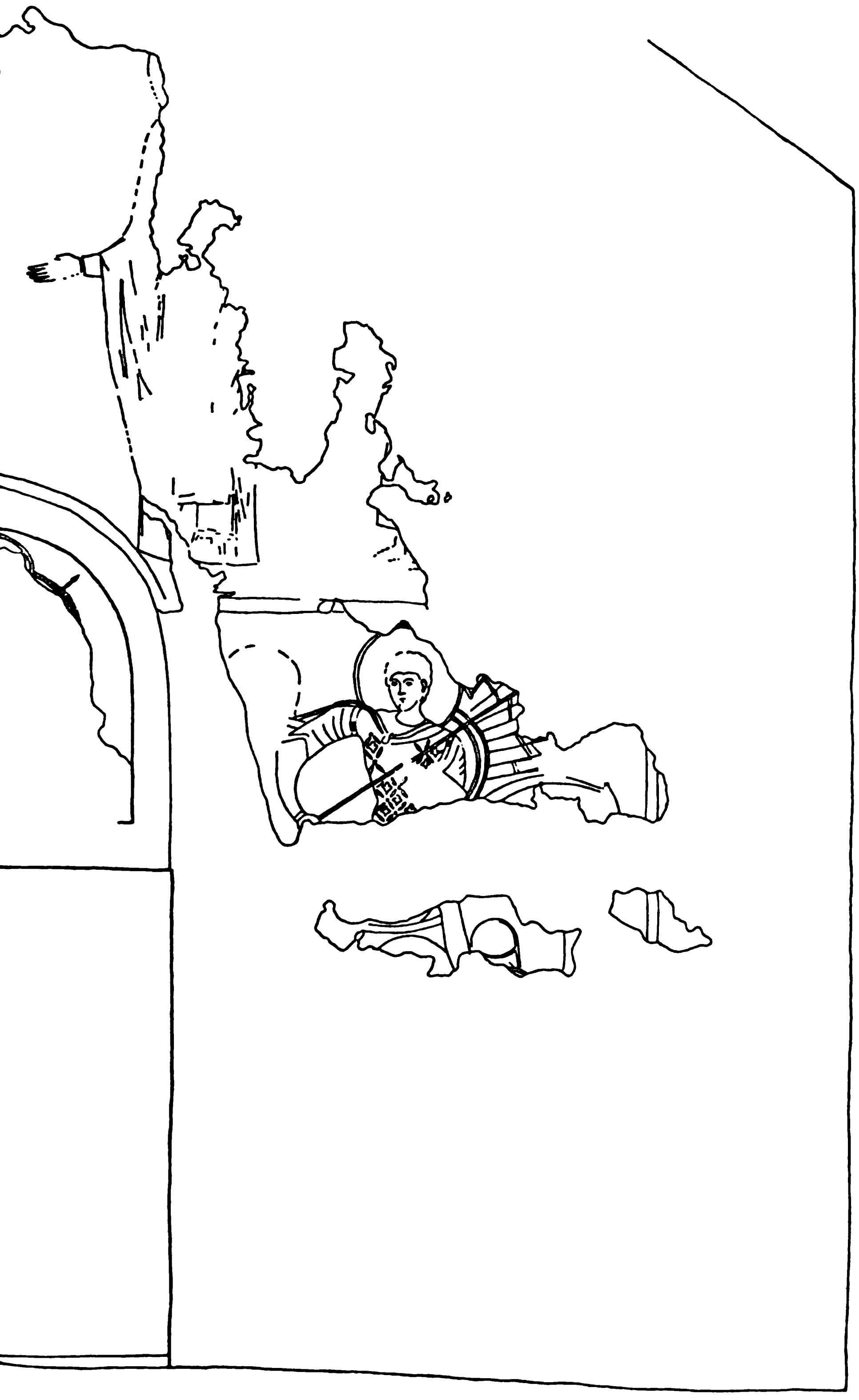
[35] *C. Grozdanov*, o.c., 143—152.

[36] *A. Vasiliev*, Obrazi na Kiril i Metodij v čuždoto i našeto izobrazitelno iskustvo, Hiljada i sto godini slovenska pismenost 863—1963, Sofija 1963, 396—404; *L. Boyle*, Saint Clement, Rome, 1963, 41—42; *V. Pandurski—S. Bosilkov*, Kiril i Metodij v Rim, Sofija 1970, 30—38; *A. Božkov*, Izobrazenijata na Kiril i Metodij prez vekovete, Sofija 1989, 39 (contenant une littérature plus ancienne). L'identification des personnages, surtout des saints Cyrille et Methóde, qui étaient au premier plan, avant les archanges, n'est pas argumentée avec certitude dans la littérature citée. Ils sont très endommagés aujourd'hui et leur étude basée uniquement sur les copies n'est pas à recommander. Nous n'avons pas eu la possibilité d'une étude *in situ*. Il est possible qu'il s'agisse de leur substitution: le plus jeune, placé avant saint André, est peut-être saint Cyrille le Philosophe, tandis que le plus âgé, placé avant le pape Clément, serait saint Méthode.

[37] *L. Boyle*, Saint Clément, 41—42.

L'église de Saint-George, Kurbinovo, la façade ouest

l'évangile d'Aséman de l'école d'Ohrid de cette période.[38] Cela ne peut être valable pour saint Erasme dont on pense qu'il a été peint à côté de saint Clément d'Ohrid.[39] Les maîtres slaves dans l'autel de Sainte-Sophie font partie de la grande galerie de soixante prélats qui confirment le caractère cathédral de l'église;[40] d'autre part, la présence des prélats les plus éminents des centres administratifs de l'église chrétienne souligne le retour de l'administration de l'église de l'Etat de l'empereur Samuel dans les cadres de Byzance[41] et la place que le Patriarcat de Constantinople avait par rapport à Rome.[42] Les représentations des maîtres slaves dans Sainte-Sophie soulignent également la présence du monde slave christianisé. Les mérites de Cyrille, Méthode et leurs disciples dans l'évangélisation du monde slave ont été le mieux soulignés par les archevêques d'Ohrid Théophilacte et Chomatianos et plus tard par Constantin Cabasilas et Grégoire Ier. C'est pourquoi leurs représentations dans Sainte-Sophie et à Kurbinovo apparaissent comme un arrondissement pictural de leur présentation dans les monuments littéraires et historiques en langue slave et grecque. En soignant leur culte, les prélats grecs des XIe et XIIe siècles pouvaient entretenir des rapports plus étroits avec les ouailles slaves qui étaient les plus nombreuses dans le diocèse.[43]

Pour obtein des connaissances plus détaillées sur les conditions culturelles en Prespa, région la plus proche d'Ohrid et de Devol, aussi bien que sur l'art sous Samuel, il nous manque aujourd'hui la peinture de l'église cathédrale Saint-Achille sur l'île qui porte le nom de ce saint.[44] Nous ne savons pas, notamment, dans quelle mesure les maîtres slaves étaient présents dans cette importante église. On ne peut pas non plus négliger le fait que dans une église voisine de Kurbinovo et de Saint-Achille, c'est-à-dire à Slivnica, apparaît la représentation la plus ancienne de tous les sept maîtres slaves qui nous soit connue dans l'art jusqu'aujourd'hui.[45] De là, l'analyse de la figure de saint Achille à Kurbinovo, en tant que culte de Samuel, et de l'importance de son église en Prespa paraissent inévitables.

2. *Sur la peinture de donateur à Kurbinovo*

L'importance du décor dans l'église Saint-Georges à Kurbinovo pose tout naturellement l'étude de la peinture de donateur au centre de l'attention. Les vestiges de cette peinture ont été découverte sur la façade ouest de l'église. Son étude devrait fournir, entre autres choses,

---

[38] *J. Vajs—J. Kurz*, Evangeliarum Assemani I, Pragae 1929, XXI, Fol. 151; *V. Ivanova-Mavrodinova.—A. Džurova*, Il Vangelo Assemani, Sofia 1981, 23—24.

[39] *P. Miljković—Pepek*, Zatvoren krug, Lik 166 (Skopje 1992).

[40] *C. Grozdanov*, Studii za ohridskiot živopis, Skopje 1990, où est citée la bibliographie complète sur la peinture de Sainte-Sophie d'Ohrid et la fonction de cette église comme cathédrale.

[41] *A. Grabar*, o.c., 163—168.

[42] *Ibidem.*

[43] *I. Snegarov*, Istorija na Ohridskata arhiepiskopija, I, 266—285.

[44] V. note 27.

[45] *C. Grozdanov*, Portreti, 34—36.

des données sur l'origine et le statut social du donateur et sur ses rapports éventuels avec Constantinople. L'intérêt porté à cette peinture est important également pour la détermination de sa place dans l'évolution de ce genre d'images dans l'art à partir du XIIe siècle et plus tard.

La peinture de donateur a été découverte au cours de la restauration de 1958, plus précisément au cours du nettoyage de la couche moins récente de fresques de la fin du XIXe siécle qui étaint peintes sur toute la partie occidentale de l'église. Les premières constatations des historiens de l'art étaient que cette peinture appartenait, de par son style et sa thématique, à la même période que les fresques de l'intérieur.[46] Plus tard, l'analyse détaillée de L. Hadermann-Misguich a confirmé que toute la peinture de la façade ouest et par là la peinture de donateur aussi, fait un tout avec le décor de 1191.[47] Etant donné la détérioration sérieuse des figures, cet auteur était trés prudente quant à l'identification et la détermination du rang des personnages figurés sur la peinture de donateur. Mais, malgré le manque de documentation adéquate sur les vestiges du décor aux endroits les plus endommagés, L. Hadermann-Misguich constate avec certitude que sur le côté gauche de la peinture, c'est-à-dire septentrional, sont représentées deux figures de souverains. Sur le côté droit ou méridional de la façade, elle a remarqué l'existence de la première figure en supposant qu'il s'agissait probablement du portrait d'un prélat. En laissant la question du donateur (ou des donateurs) ouverte, L. Hadermann-Misguich a annoncé la possibilité d'une représentation symétrique de portraits des deux côtés de la peinture, en citant des analogies de la période plus tardive, telles les peintures de donateur dans Panaghia Mavriotissa de 1259, près de Castoria, et dans Saint-Nicolas Bolnički de 1345, à Ohrid.[48] Plus tard, P. Miljković-Pepek a émis l'hypothèse que du côté gauche étaient peints l'empereur contemporain Isaac II Ange (1185—1195) et son épouse, en liant cela avec l'acte de remise d'une charte avec laquelle l'empereur aurait déterminé les terres du sanctuaire Saint--Georges. En même temps, l'auteur a dessiné graphiquement, sur le côté gauche de la peinture, trois personnages dont il supposait l'existence sur la peinture.[49] Les autres chercheurs qui ont touché la question de la peinture de donateur de Kurbinovo considèrent que le donateur est, en fait, la figure peinte sur le côté droit et qu'il s'agit d'un noble,[50]

---

[46] *A. Nikolovski—Z. Blažić*, Konzervatorski i istražuvački raboti na srednovekovniot spomenik crkvata sv. Gjorgi vo s. Kurbinovo, Razgledi (Skopje, dekemvri 1958) 471—472.

[47] *L. Hadermann—Misguich*, o.c., 287—289; *eadem*, Une longue tradition byzantine. La décoration extérieure des églises, Zograf 7 (Beograd 1977) 7—8.

[48] *Eadem*, Kurbinovo, 271—274. Id. 7—8.

[49] *P. Miljković—Pepek*, Za nekoi graditelski i slikarski problemi na crkvata vo Kurbinovo, Likovna umetnost 4—5 (Skopje 1978—1979) 25—26.

[50] *V. J. Djurić*, La peinture murale byzantine: XIIe—XIIIe siècles, XVe Congrès international d'études byzantines III, Art et archéologie, Athènes 1976, 30; *S. Tomeković*, Le »maniérisme« dans l'art mural à Byzance, Paris 1984, I, 67—68, estime que le personnage à droite de la lunette pourrait être un donateur; quant à son vêtement, il estime qu'il a les caractéristiques de celui des Saints-Anargyres. Il suppose que derrière lui il y ait encore un personnage.

tout comme Théodore Limniotis, le donateur de Anargyres à Castoria,[51] où le premier maître de Kurbinovo avait travaillé.

L'étude détaillée de toutes les surfaces sur lesquelles s'étendait la peinture de donateur et desquelles on est venu en possession au cours de la restauration de 1990, accompagnée d'une vérification des vestiges du dessin, de la couleur et des proportions des figures, a eu pour résultat une découverte de nouveaux éléments qui permettent un aperçu plus précis de l'ensemble de ces portraits.

Nous allons examiner tout d'abord les vestiges sur le côté droit ou méridional de la peinture de donateur. Il n'y a aucun dilemme que le premier personnage, tellement discuté, est un prélat[52] et non pas la figure d'un noble ou laïc. Notamment, au-dessus de son costume d'en bas on reconnaît très bien l'épitrachilion et ses franges rouges, aussi bien que des lignes du phélonion et des parties des croix de l'omophorion. Dans la partie supérieure de cette figure de prélat, on reconnaît aussi les lignes du nimbe. La figure est de trois quarts, sa main droite levée devant elle. On aperçoit que le prélat ne bénéficiait pas d'un coussin-de-pied, comme dans le cas de l'empereur du côté gauche de la peinture. Il est très important de relever les vestiges picturaux du deuxième personnage qui se trouve derrière le prélat. Lors de notre premier contrôle, nous avons aperçu des traces du dessin des chaussures, du bas des pieds et du costume d'en bas. Vue la distance entre le vêtement d'en bas et les chaussures, nous estimons qu'il ne s'agit pas là d'un costume de prélat, mais d'un vêtement d'un noble portant une veste verte et un pardessus. On aperçoit que ce personnage est également de trois quarts et tourné vers le milieu de la peinture. La disposition symétrique des quatre personnages est également évidente: les deux figures impériales du côté gauche et la figure du prélat et du noble du côté droit. Au milieu même de la composition, entre les portraits, mais dans la partie inférieure, dans la lunette, est placée la figure du patron du sanctuaire Saint-Georges.

Nous voulons tout d'abord souligner le fait que la figure du prélat, qui est le pendant de la figure de l'empereur, est certainement celle de l'archevêque d'Ohrid sous le pouvoir direct duquel se trouvait cette partie de Prespa avec Kurbinovo, faisant partie de l'éparchie d'Ohrid. Quant à la représentation des deux personnages avec des insignes impériaux, placés à gauche de la peinture et à la description des autres fragments, nous ajouterions seulement quelques détails. Nous voudrions souligner particulièrement notre opinion que la deuxième figure derrière l'empereur est celle d'une femme, son épouse, au sujet

---

S. Tomeković, Régions. Portraits et structures sociales au XIIe siècle, Un aspect du problème: le portrait laic. Actes du XVe Congrès international d'études byzantines, II, Art et archéologie. Communication, B, Athènes 1981, 835; *G. Babić*, Peintures murales byzantines et de tradition byzantine (1081—1453): Possibilités et limites des analyses sociologiques, XVIIIe Congrès des études byzantines, Rapports pléniers, Moscou 1991, 364.

[51] *E. Kyriakoudis*, Ο κτίτορας του ναού των Αγ. Αναργύρων Καστοριάς Θεόδωρος Θεοφυλος Λημνιώτης, Βαλκανικά σύμμειχτα 1 (Thessaloniki 1981) 3—23.

[52] V. note 47.

de laquelle il y avait eu des hésitations.[53] Elle est peinte frontalement et occupe une surface moins grande que celle occupée par l'empereur. A sa gauche, on suit la ligne de sa granatsa jusqu'aux lignes inférieures du chiton. L'empereur est tourné vers la partie centrale de la peinture, on reconnaît son nimbe et une partie du loros au-dessus de son bras gauche. Etant donné qu'à l'époque de la décoration de Kurbinovo l'empereur de Byzance était Isaac II Ange, marié à la princesse hongroise Marguerite, fille de Bella III,[54] nous estimons que c'est la famille impériale qui y est figurée. Les deux représentants locaux, soit l'archevêque d'Ohrid et le donateur — noble, peints à côté du couple impérial, soulignent le pouvoir suprême de la dynastie suivant le principe connu de hiérarchie.[55]

La plus grande partie de Prespa dont Kurbinovo fait partie appartenait au XIIe siècle, comme il a déjà été dit, à l'éparchie d'Ohrid et était sous le pouvoir ecclésiastique de l'archevêque. Seules les parties méridionales de Prespa étaient dans les cadres de l'ancienne éparchie de Devol,[56] qui se trouvait elle aussi sous le pouvoir ecclésiastique d'Ohrid. Dans ce contexte, on pose la question de l'identification de la personne de l'archevêque d'Ohrid qui est figuré en premier, du côté droit de la peinture. Selon les historiens de l'Eglise et même de ceux de l'Archevêché d'Ohrid, déjà à la fin de 1183 sur le trône archiépiscopal d'Ohrid est venu Jean Kamatéros. Selon N. Choniate, il était avant cela un haut fonctionnaire à la cour de Constantinople et un proche adhérent d'Andronic Comnène dans sa lutte pour le trône impérial. Il avait participé en personne à la liquidation de l'empereur mineur Alexis II, fils de Michel Comnène, en 1183.[57] Mais, il existe aussi l'opinion que Jean Kamatéros a affermi sa position sous l'empereur Alexis III Ange qui avait épousé sa cousine Euphrosyne.[58] La grande influence de la famille de Kamatéros se voit également du fait que Jean X Kamatéros (1198—1200), cousin et homonyme de l'archevêque d'Ohrid, a été élu patriarche oecuménique. L'archevêque Jean Kamatéros, connu aussi comme écrivain, est mentionné également dans les textes de Démétrius Chomatianos qui exerçait, pendant de longues années, la fonction de chartofilax à Ohrid. Jean Kamatéros est mort

---

[53] *L. Hadermann—Misguich,* Kurbinovo, 274.

[54] Voir plus en détail chez *G. Ostrogorski,* Istorija Vizantije, Beograd, 1969, 376—377.

[55] *Idem,* Vizantijski car i svetski hijerarhijski sistem, O verovanjima i shvatanjima Vizantinaca, Beograd 1970, 264—265.

[56] *I. Snegarov,* Istorija, 22—26, 165—169: Vizantijski izvori za istoriju naroda Jugoslavije, III, Beograd 1966, 295—297, 324—325 (*R. Katičić),* ce qu'on voit clairement de la lettre que Théophilacte a adressée au fils du sébastocrator et dans laquelle il a fait une démarche en faveur de la restauration de l'église Saint-Achille sur l'île, dans le petit lac de Prespa qui était traité comme partie de l'éparchie de Devol,

[57] *H. Gelzer,* Der Patriarhat von Achrida, II; *I. Snegarov,* Istorija, I, 206—207.

[58] *V. Laurent,* Un sceau inédit du protonotaire Basile Kamatéros, Byzantion VI (Bruxelles 1931) 266—267; Le corpus des sceaux de l'empire byzantin, ed. CNRC, V, 2, Paris 1965, 324—325.

vers 1215, probablement en vieillesse avancée et à sa place d'archevêque a été élu son ancien collaborateur Chomatian.[59]

Le nom de Jean Kamatéros est d'ailleurs l'unique nom d'archevêque d'Ohrid de la fin du XIIe et du début du XIIIe siècle qui apparaisse dans les sources. Les données qui nous sont accessibles parlent que Jean Kamatéros appartenait aux hauts cercles de la hiérarchie d'Etat à Constantinople et qu'il était proche de la dynastie.

En ce qui concerne la personne du gentilhomme placé derrière l'archevêque, nous ne pouvons que supposer qu'il s'agisse d'un haut magistrat ou d'un militaire de Prespa ou peut-être de la région plus large de cette partie de l'Etat byzantin. De la correspondance volumineuse de Théophilacte d'Ohrid du XIIe siècle, nous apprenons qu'il s'est adressé à plusieurs reprises à des personnalités de Prespa au sujet des conditions ecclésiastiques dans cette région. Dans cette correspondance est mentionné le titre d'archonte de Prespa, aussi bien que celui de dux en tant qu'administrateur du théma dont Prespa faisait partie.[60] On sait d'ailleurs qu'au XIIe siècle a eu lieu le plus grand émiettement des unités administratives à Byzance.[61]

En touchant l'attitude de l'archevêque d'Ohrid envers l'église Saint-Georges de Kurbinovo, il faut mentionner le trône archiépiscopal de pierre à deux escaliers, élevé à côté même de l'abside. Ce trône témoigne avec certitude que l'archevêque célébrait l'office dans cette église. Le fait que dans les autres églises médiévales de cette partie de Prespa l'existence d'un trône semblable dans l'abside n'a pas été constaté témoigne que Saint-Georges de Kurbinovo n'était pas une simple église villageoise, comme elle était présentée par certains auteurs dans une phase plus ancienne des recherches. Certains jours et fêtes l'archevêque d'Ohrid y célébrait l'office lors de sa visite à Prespa. L'inscription découverte sur la table d'autel marque le début de la décoration du sanctuaire, soit le 25 avril 1192,[62] mais nous ne possédons pas d'informations relatives à la période de construction de l'église. La distance chronologique entre la construction du sanctuaire et sa décoration aurait pu être plus longue de ce qu'on en pense.[63] La donation de 1191 se rapporte au personnage derrière l'archevêque, c'est-à-dire au donateur du décor, mais on ne peut pas confirmer que c'était le donateur du sanctuaire dès sa fondation.

Dans l'histoire de la peinture médiévale d'Ohrid, il y a plusieurs compositions avec des portraits de personnages historiques où on peut

---

[59] *F. Barišić—B. Ferjančić*, Vesti Dimitrija Homatijana o »vlasti Draguvita«, ZRVI XX (Beograd 1981) 41—49.

[60] Dans la correspondance de Théophilacte d'Ohrid, du début du XIIe siècle, sont citées des nouvelles sur des magistrats d'Etat à qui l'archevêque d'Ohrid s'adressait; v. Vizantijski izvori, III, 295, 297, 299, 300—301, 324.

[61] *G. Ostrogorski*, Istorija Vizantije, 376—377.

[62] *A. Nikolovski—Z. Blažić*, o.c., 473; *L. Hadermann—Misguich*, Kurbinovo, 17.

[63] *P. Miljković—Pepek*, o.c., 25 considère que l'architecture de l'église ne peut être antérieure à 1185, l'année de la venue sur le trône d'Isaac II Ange, dont il perse avoir octroyé une charte poure ce temple, ce qui ne peut être soutenu par des données picturales ou historiques.

suivre des peintures semblable à la peinture de donateur de Kurbinovo qui est d'ailleurs la plus ancienne de ce genre. On sait que l'archevêque d'Ohrid était peint sur les peintures de donateur car il intervenait ou aidait les donateurs qui pouvaient ou étaient désireux de laisser une fondation de piété. C'est pourquoi l'archevêque contemporain de la donation était souvent figuré à côté du donateur. Dans ce sens, nous voudrions mentionner l'ensemble pictural de Sainte-Vierge Périvleptos (Saint-Clément) de 1364/65 où sont figurés, avant les donateurs, l'archevêque Grégoire II et l'empereur contemporain Stefan Uroš.[64] Vers l'année 1350, dans la chapelle Saint-Jean le Précurseur de la cathédrale Sainte-Sophie, donation du despote Jean Oliver, l'archevêque Nicola a été peint sur la peinture de donateur. La figure de cet éminent archevêque d'Ohrid a été exécutée en argent sur le cadre de la grande icône de Jésus-Christ offerte à Ohrid par le sébastocrator Kersak.[65] Dans l'église Saint-Nicolas Bolnički, toujours à Ohrid, l'archevêque Nicolas a été peint avec la famille du roi Stefan Dušan. Mais dans cette église le donateur de la peinture était l'archevêque Nicolas lui-même.[66] A la fin, nous allons mentionner aussi la grande peinture de donateur dans la Galerie de Grégoire à Sainte-Sophie, exécutée dans le troisième quart du XIVe siècle et où ont été figurés souverains et donateurs, malheureusement trop endommagés pour pouvoir être identifiés avec certitude. Mais dans sa structure on peut suivre la présence de figures de souverains et d'un prélat qu'on croit saint Clément d'Ohrid.[67]

Malgré les limitations qui nous sont imposées par la détérioration de la peinture de donateur de Kurbinovo et surtout par l'impossibilité d'identifier la personne du donateur, nous ne doutons pas qu'il s'agit là de la famille impériale et de personnalités locales. Ce rapport entre les personnages sur les peintures de donateur où les donateurs proviennent du milieu noble, se développera largement plus tard, au XIIIe siècle et surtout sous les Paléologues. Selon les normes générales de l'art byzantin, ce genre de peinture se rencontre, en diverses variantes, dans l'art de l'Etat serbe et bulgare et dans celui de l'archevêché d'Ohrid, indépendamment des changements politiques assez fréquents.[68]

---

[64] *C. Grozdanov*, Ohridskoto zidno slikarstvo, 122—124.

[65] *V. J. Đurić*, Ikone iz Jugoslavije, Beograd 1961, 25, 85—86; *C. Grozdanov*, o.c., 36.

[66] *C. Grozdanov*, o.c., 53—58, 62—65.

[67] *Idem*, 81—86.

[68] La question des portraits collectifs dans l'art byzantin, particulièrement des portraits des souverains, a été ouverte déjà par *A. Grabar*, L'empereur dans l'art byzantin, Paris 1936, 26—30; à la suite de nombreuses découvertes et de publications des monuments du cercle pictural de Byzance, des bases out été crées en vue d'une considération complète des portraits collectifs de personnages historiques contenant des figures de souverains et des personnages de la hiérarchie d'Etat, surtout de la noblesse et des cercles laics, représentés par des peintures de genre divers. Parmi les études plus récentes sur cette question, nous distinguons particulièrement les recherches faites par *T. Velmans*, Le portrait dans l'art des Paléologues, Art et société à Byzance sous les Paléologues, Venise 1971, 94—148; *eadem*, La peinture murale byzantine à la fin du Moyen Âge, Paris 1978, 57—97; *V. J. Đurić*, L'art des Paléologues et l'Etat serbe. Rôle de la cour et de l'église serbes dans la première moitié du XIVe siècle. Art et société à Byzance sous

C'est à la fois un reflet du rôle que la noblesse jouait dans l'art à partir de la deuxième moitié du XIIe siècle,[69] ce qu'on sent en grande mesure dans la conception des compositions contenant des portraits de personnages historiques.[70] D'après les connaissances acquises jusqu'à présent, nous rencontrons dans cette église l'exemple le plus ancien de ce genre dans l'art byzantin qui possède des spécifités de la structure des peintures de donateur dans l'Archevêché d'Ohrid.

A cause des innovations importantes dans le décor de Kurbinovo, aussi bien que de l'anticipation d'un nombre de phénomènes qui seront développés dans la période à venir, dans les études de ces portraits de Kurbinovo faites par L. Hadermann-Misguich l'intérêt a été principalement porté à la découverte des rapports que Prespa avait avec Constantinople.[71] Nous voudrions relever ici deux facteurs qui méritent d'être respectés en vue de l'éclaircissement de cette question. Le premier se rapporte à un fait bien connu, à savoir qu'à partir de l'archevêque Léon (1037—1056), on envoyait à la tête de l'église d'Ohrid d'éminentes personnalités, philosophes et écrivains proches de la dynastie.[72] C'est à ces personnalités qu'appartenait l'archevêque Jean Kamatéros qui a été probablement peint avant le donateur à Kurbinovo. Nous ne doutons pas du fait que le prélat en question est l'archevêque contemporain d'Ohrid. Comme nous avons déjà mentionné, nous n'avons pas d'informations sur d'autres personnes sur le trône d'Ohrid sauf sur Jean Kamatéros. Ce fait même parle suffisamment de l'importance et de la place que le cercle ecclésiastique d'Ohrid avait dans l'orientation de l'art et auquel appartenait aussi le grand juriste et écrivain Démétrius Chomatianos.

Le second moment est avant tout pictural et se rapporte au talent exceptionnel du premier maître de Kurbinovo qui a découvert sa propre expression unique dans les courants généraux du cercle byzantin à la fin du XIIe siècle. C'est à ce peintre qu'est lié le niveau pictural et esthétique de la plupart des fresques dans l'église Saint-Georges de Kurbinovo. Le donateur et l'archevêque contemporain d'Ohrid avaient, certes, du mérite quant à l'engagement de ce peintre et de ses collaborateurs. Mais son talent artistique exceptionnel, manifesté dans le décor des Anargyres et à Kurbinovo, représente une spécifité qu'on ne peut pas expliquer par la commande de la part du donateur et par ses liens avec les autres centres culturels de l'Etat. L'importance de l'activité et l'influence de ce peintre sont confirmées le mieux par l'apparition et la durée de sa «manière» dans un nombre de monuments élevés au XIIIe siècle dans le diocèse de l'Archevêché d'Ohrid, à partir de Prilep, Mariovo et Castoria jusqu'à Verria.

---

les Paléologues, Venise 1971, 179—191; *L. Spatharakis*, The Portrait in byzantine illuminated Manuscripts, Leiden 1976; *V. J. Đurić*, in P. Ivić, V. J. Đurić, S. Ćirković, The Esphigmenou Charter of Desport Đurađ, Smederevo 1989, 80—96; *G. Babić*, o.c., 348—398, où est citée la bibliographie la plus récente.

[69] *G. Ostrogorski*, Istorija Vizantije, 376—391.

[70] *T. Velmans*, La peinture murale byzantine, 59—97.

[71] *L. Hadermann—Misguich*, o.c., 275—339.

[72] *I. Snegarov*, o.c., 197—207; *C. Grozdanov*, o.c., 9—11.

Saint Achille, Kurbinovo, l'autel

Saint Methode, archevêque de Moravie et saint Cyrille (Constantin) te Philosophe, Kurbinovo, l'autel, mur sud

Saint Clément de Rome, Kurbinovo, l'autel, mur nord

Цветан Грозданов — Донка Барџиева

О ИСТОРИЈСКИМ ПОРТРЕТИМА У КУРБИНОВУ

У истраживањима споменика XII века црква Св. Ђорђа у с. Курбинову на Преспи је након Другог светског рата, а нарочито после Дванаестог византолошког конгреса у Охриду (1961), доспела у само средиште научног интересовања. Њен живопис је најпре монографски одредио и тачно датовао Радивоје Љубинковић, још пре него што је откривен натпис са годином 1191, а затим је детаљно проучен у волуминозном делу Лидије Хадерман-Мизгвиш. Обележавање 800-годишњице Курбинова донело је нов подстицај да се осветле делови сликаног украса који су остали непримећени или да се допуне сазнања о њему. У раду који се овде објављује биће речи о ликовима везаним за традицију Охридске архиепископије и о ктиторској композицији чији се остаци налазе на западној фасади цркве.

1. Представе првих словенских учитеља

Сви архијереји у Служби Христу-Агнецу у олтару Курбинова тачно су идентификовани на основу сачуваних сигнатура или према њиховим типолошким одликама. Међутим, изван поворке светих отаца, на јужном зиду олтарског простора, поред фронталне фигуре св. Кирила Александријског, представљена су још два лика чије је препознавање у ранијим истраживањима изостало. Током последњих конзерваторских радова, 1991, крај ових архијереја ишчитане су прилично видљиве сигнатуре. Тако се и дошло до сазнања да је поред св. Кирила Александријског приказан словенски учитељ св. Ћирило, а уз њега и лик његовог старијег брата Методија. Обојица су сигнирани као бугарски учитељи.

Ова открића су отворила могућност идентификације још двојице архијереја насликаних као њихов пандан, на северној страни олтара, иза литургијске поворке светих отаца. Њихове фигуре, за разлику од св. Ћирила и Методија, постављене су једна према другој, међусобно одвојене једном дубоком нишом, али су им сигнатуре потпуно уништене. Леви лик, на самом крају јужног зида, има све добро познате типолошке особине св. Климента Охридског. Не може се, међутим, са сигурношћу рећи кога представља архијереј преко пута њега, због велике оштећености главе. Може се само претпоставити да је био насликан св. Климент Римски, папа по коме је охридски светитељ добио монашко име, након откривања његових моштију на Криму, за време хазарске мисије св. Ћирила и Методија. У сликарству Македоније његов лик је био заступљен већ у старијим споменицима, а популарност овог папе-мученика била је негована и у охридском кругу ученика Солунске браће. У средњовековној књижевности текстови св. Климента Охридског често су приписивани св. Клименту Римском, при чему се и њихово празновање одржавало истог дана, 25. новембра.

6

Поред портрета св. Ћирила и Методија у римској базилици San Clemente и ликова св. Ћирила и св. Климента у охридској Светој Софији, новооткривене представе у Курбинову спадају у ред најстаријих и најзначајнијих у средњовековној уметности. Њихово присуство у сликарству Охридске архиепископије није неочекивано, па су у идејном и тематском погледу ликови ових мисионара само заокружили њихово место у уметности, према схватањима високих охридских прелата после пада Самуилове државе. Најистакнутији охридски архиепископи Теофилакт и Димитрије Хоматијан, а касније још и Константин Кавасила и Григорије I, посветили су Клименту и његовим учитељима св. Ћирилу и св. Методију познате књижевне саставе на грчком. У свим овим делима, као и у историјским изворима, они носе звања учитеља, а тако је, уосталом, сигниран био св. Ћирило и у олтару Св. Софије охридске. Још од времена Самуилове државе, македонски Словени се често називају Мизима, Словенима и Бугарима, као што стоји и у сигнатурама поред њихових фигура у Курбинову. Схватања о св. Ћирилу, св. Методију, св. Клименту и св. Науму у кругу Охридске архиепископије најбоље изражава Димитрије Хоматијан, савременик фресака у Курбинову. Наиме, уздиже се њихов мисионарски подвиг у христијанизацији словенског света, али се у исто време за Климента Охридског везују и почеци охридске цркве.

У доба постанка фресака у Курбинову, најугледнији храм у овој области била је Самуилова катедрала Св. Ахилија на острву Ахил, у чијој су декорацији, претпостављамо, били заступљени и ликови словенских учитеља. Открића представа у Курбинову потврђују место, значај и улогу ових мисионара у најстаријем сликарству охридско-преспанског краја и снагу традиција Климентове охридске школе још дуго после пада државе цара Самуила.

2. О ктиторској композицији у Курбинову

Врло оштећени делови ктиторске композиције откривени су још 1958. одстрањивањем фресака са краја XIX века на целој спољној површини западног зида цркве. У детаљној анализи живописа, Л. Хадерман-Мизгвиш је утврдила да фреске западне фасаде, свети ратници у првој зони и делови ктиторске композиције хронолошки и сликарски припадају ансамблу из 1191. У проучавању структуре ктиторске композиције, која се протеже дуж целе друге зоне западног зида, са сигурношћу је утврђено да су се на левој, северној страни зида налазиле две владарске фигуре. П. Миљковић-Пепек је изнео мишљење да је насликан био савремени владар Исак II Анђео са супругом и да је њихово присуство било повезано са издвајањем повеље о власништву замљишних поседа Светог Ђорђа у Курбинову. Он је сматрао да су на другој страни композиције биле три фигуре које су касније уништене. Други истраживачи, углавном, помишљају да је ктитора живописа цркве представљала прва фигура на јужној страни композиције. У средини ове слике, у њеном доњем делу, изнад врата, насликан је св.

Ђорђе, патрон храма. На жалост, оштећен је горњи део сликане површине у самом средишту слике, па се не може рећи да ли се између портрета историјских личности налазило и Христово попрсје или сегмент неба.

Каснијим проверавањем остатака ктиторске композиције настојали смо да тачније утврдимо број насликаних фигура и њихов међусобни однос, као и њихов друштвени статус. То се, пре свега, односи на портрете на јужној страни, који су постављени као пандан владарском пару.

Најпре, поуздано се могло утврдити да је на јужној страни био насликан један архијереј, а да се иза њега могу пратити и остаци фигуре једног племића. Преостали простор и висина крова на јужном крају зида не допуштају могућност постојања треће личности. На портрету архијереја, који је насликан у тричетвртинском ставу, опажају се линије омофора са крстовима, као и остаци фелона и епитрахиља са црвеним ресама у доњем делу. И поред тога што је фигура иза овог архијереја много мање очувана, уочавају се остаци боје зеленог хаљетка и плашта, чија висина у односу на обућу потврђује да је у питању била лаичка појава, а не представник црквене хијерархије. И он је у тричетвртинском ставу, а заједно са архијерејом испред њега и владарским паром на северној страни образује симетричну целину. Током исцртавања ктиторске композиције могли смо приметити да царица носи гранацу, да је насликана фронтално и да је нижег раста од владара. То су, свакако, портрети Исака II Анђела и Маргарете, кћерке мађарског владара Беле III.

Део Преспе са Курбиновом припадао је крајем XII века Охридској епархији, док су се јужни делови Преспе налазили у саставу старе Деволске епископије. Курбиново је било под непосредном влашћу охридског архиепископа, а то је, према изворима са краја XII и почетка XIII века, био Јован Каматир. Аутори овог рада сматрају да је Јован Каматир овде приказан као архијереј на јужној половини ктиторске слике и да он препоручује ктитора, према средишту ове сложене представе. Личност византијског племића не може се идентификовати, али је значајно сазнање да је ктитор Курбинова припадао лаичким круговима војног или цивилног племства, а да је у украшавању храма имао свог удела и охридски црквени поглавар. Из историјских извора, нарочито из преписке Теофилакта Охридског, познате су особе са звањем архонта Преспе и дукса теме са широм територијом којој је припадала и Преспа. Аутори сматрају да је ктитор живописа био административни намесник или представник војне власти у овом делу византијске државе.

Ктиторска композиција са оваквим распоредом, која садржи портрете владарског пара, поглавара Охридске архиепископије и представника локалног племства као ктитора живописа, по својој структури је једна од најстаријих слика овог вида у византијској уметности. У распореду личности и њиховом друштвеном рангу наговештава се већ нови тип ктиторске представе из уметности епохе Палеолога. У охридском зидном сликарству XIV века сачуван

је већи број представа на којима архиепископ препоручује ктитора и његову породицу патрону цркве, Христу или Богородици, као што је то случај са охридским поглаваром Николом. Архиепископ Јован Каматир био је личност са великим утицајем у цариградским круговима. Његов најближи сарадник у Охриду био је Димитрије Хоматијан, хартофилакс и будући охридски архиепископ. Већ тај податак показује да сликар Курбинова није радио у изолованом провинцијском делу Царства. И његов рад у Преспи и Костуру може се разумети међу представницима високог клира у Охриду који су познавали културне, богословске и посебно ликовне тенденције свог времена.

Зборник радова Византолошког института, XXXIII, 1994
Recueil des travaux de l'Institut d'études byzantines, XXXIII, 1994

УДК 281.9(093)(495.631) : : 271—055.1—4 : 807.73—73

МИРЈАНА ЖИВОЈИНОВИЋ

ХИЛАНДАРСКИ И ЕВЕРГЕТИДСКИ ТИПИК
ПОДУДАРНОСТИ И РАЗЛИКЕ

У науци је већ одавно запажено да је за састављање Хиландарског типика, чија су правила у потпуности регулисала свакодневни живот манастира, свети Сава употребио типик цариградског манастира Богородице Евергетиде.[1] Издајући већи број манастирских типика А. Дмитриевскиј је на то први указао, закључивши да је „сличност између оригинала и преписа запањујућа и да иде чак дотле да обухвата поредак и број поглавља".[2] Истичући да је Хиландарски типик „већином ријеч по ријеч преведени" Евергетидски, В. Јагић је, поред указивања на бројне језичке непрецизности или нетачности превода, настале најпре због недовољног разумевања грчког језика а затим и грешака насталих приликом преписивања изгубљеног оригиналног превода, такође скренуо пажњу на прераде и додатке, не тумачећи детаљније због чега су они настали.[3]

У вези са једним од основних питања која се намећу приликом проучавања Хиландарског типика, по коме су мишљења научника подељена, наводимо закључак П. Ивића „да је исто лице — свакако не сам Сава — било преводилац Евергетидског типика и састављач уметнутих делова Хиландарског типика. Наравно, то лице је несумњиво радило по Савиним упутствима".[4] Остављајући стручњацима за језик да дају коначан одговор на ово питање, чијем решењу би, без сумње, допринело критичко издање Хиландарског типика,

[1] Уп. *А. Дмитриевский*, Описание литургических рукописей хранящихся в библиотеках православнаго востока, I: Τυπικά, Киев 1895, XLV—LIII, цит. даље *Дмитриевский*, Типика; *В. Јагић*, Типик хиландарски и његов грчки извор, Споменик СКА 34 (1898) 1—66; *Вл. Ћоровић*, Списи св. Саве, Београд —Ср. Карловци 1928, XI—XIII; *Л. Мирковић*, Списи светога Саве и Стевана Првовенчанога, Београд 1939, 17—18; *Д. Богдановић*, Историја старе српске књижевности, Београд 1980, 148, са наведеном литературом о Хиландарском типику.

[2] *Дмитриевский*, Типика, XLV.

[3] *Јагић*, нав. дело, 2 и даље.

[4] *П. Ивић*, О језику у списима светог Саве, Сава Немањић — Свети Сава, Историја и предање, САНУ, Научни скупови, VII, Београд 1979, 173, са навођењем главних радова посвећених овом проблему, 170, н. 3.

намера нам је да се, дајући извесна објашњења, осврнемо на уметнуте делове и неке друге разлике по којима српски текст одступа од грчког узора.

Подсетимо се да су бивши велики жупан Стефан Немања, у монаштву Симеон, и његов најмлађи син Растко, монах Сава, основали српски Хиландар 1198. године, дакле, у време када су највећи светогорски манастири постојали већ преко два века,[5] тако да су тада, не само у њима него у свим монашким установама Атоса, поштована одавно утврђена правила, како за богослужење тако и за свакодневни живот монаха. Имајући то у виду, на први поглед изгледа необично да је Сава, да би прописао правила за Хиландар, узео као узор типик једног цариградског, а не светогорског манастира. Међутим, живот светогорских установа углавном је био регулисан општим типицима за целу Свету Гору и само изузетно су нам познати типици појединих манастира.[6] Природно је да је српским монасима било потребно дати правила на њиховом језику, те се израда хиландарског типика показала неопходном.

За коришћење Евергетидског типика, како је у науци већ примећено, биле су од значаја пријатељске везе Симеона и Саве са овим цариградским манастиром, коме су они учинили тако велике поклоне да су спомињани као ктитори.[7] Сава је приликом својих одлазака у Цариград увек боравио у Евергетиди, можда тачније у манастирском метоху у самом граду.[8] Биле су то згодне прилике да се упозна са његовим типиком који је послужио као узор за прављење још неких ктиторских типика.[9] То са једне стране говори о угледу Евергетиде међу цариградским манастирима, а са друге о практичности и прихватљивости правила његовог типика, чији је текст лако могао бити измењен и прилагођен животу другог манастира.

---

[5] Три највећа манастира су основана у другој половини X века: Велика Лавра 963, Ивирон пре 979/80. и Ватопед пре 985. године: cf. Actes de Prôtaton, éd. *Denise Papachryssanthou*, Paris 1975, 77, 88, 91, цит. даље Prôtaton.

[6] До оснивања Хиландара издата су два типика намењена свим светогорским установама — цара Јована Цимискија (972) и цара Константина Мономаха (1045): Prôtaton, n°s 7 и 8. Од манастирских познат је једино типик св. Атанасија, оснивача Велике Лавре, изд. *Ph. Meyer*. Die Haupturkuden für die Geschichte der Athosklöster, Leipzig 1894, 102—122; cf. Actes de Lavra I, éd. *P. Lemerle, A. Guillou, N. Svoronos et Denise Papachryssanthou*, Paris 1970, 13—18; и акт прота Павла (1089) који је служио као манастирски типик (ἐν σχήματι τυπικοῦ): Actes de Xénophon, éd. *Denise Papachryssanthou*, Paris 1986, n°s 1, 1. 64; 18, 1. 11 и стр. 3, 22, 65.

[7] Доментијан, Живот светога Саве и светога Симеуна, изд. Ђ. *Даничић*, Београд 1865, 180—181; Теодосије, Живот светога Саве, изд. Ђ. *Даничића* приредио и предговор написао Ђ. *Трифуновић*, Београд 1973, 51—52. Стефан Првовенчани (Житије Симеона Немање, изд. В. *Ћоровић*, Светосавски Зборник, 2, Извори, Београд 1938, 34) бележи међу манастирима које је Немања обдарио и манастир Богородице Евергетиде у Цариграду.

[8] Путешествие Новгородскаго архиепископа Антония в Царград в конце 12-го столетия, Санктпетербург 1872, 118—119; о метоху Богородице Евергетиде, cf. *G. P. Majeska*, Russian Travelers to Constantinople in the Fourtheenth and Fifteenth Centuries, Dumbarton Oaks Studies, XIX, Washington D. C. 1984, 315—316.

[9] То су типици манастира Св. великомученика Маманда (τοῦ Ἁγίου Μάμαντος), Богородичиног манастира τοῦ Ἡλίου Βωμῶν, ἤτοι τῶν Ἐλεγμενῶν, изд. *Дмитриевский*,

На редиговању Хиландарског типика Сава је радио после смрти Симеона и писања типика за своју ћелију у Кареји, највероватније 1200. године.[10] Најстарији препис манастирског типика из XIII века, у облику књиге од тридесет и девет пергаментних листова, чува се међу драгоценим рукописима Хиландара.[11]

Хиландарски типик садржи, као и Евергетидски, четрдесет и три поглавља, која се, због поменутих Савиних интервенција, увек не подударају по својој садржини.[12] Оба типика започињу прологом (поглавље 1), који је много дужи у Хиландарском, због Савиних побожних поука упућених манастирском братству.[13] У поглављима (2. и 3) о оснивању манастира и његовим оснивачима, Сава је, служећи се Евергетидским типиком, али веома обазриво да не би преузео нешто што у Хиландару није учињено и да би у исто време дао додатна обавештења, испричао о почецима Хиландара. Та поглавља у исто време представљају кратко житије монаха Симеона од његовог доласка на Свету Гору (2. новембра 1197) до смрти (13. фебруара 1199). Тачност Савиних вести потврђују други извори о оснивању српског манастира.[14] Садржина поглавља од четвртог до тринаестог углавном је идентична у оба типика. Хиландарски има посебна поглавља (14. и 15) о избору економа и еклисијарха, док је у 16. унет део текста о избору игумана и економа из 14. поглавља Евергетидског типика. Због тога поглавља од 17. до 27. Хиландарског одговарају поглављима од 15. до 25. Евергетидског типика, чија поглавља 27 (о обавези игумана да једанпут месечно посећује ћелије братственика), 28 (о купатилу и његовом загревању), 30 (о скевофилаксу који се брине о црквеним сасудама и осталим манастирским драгоценостима, дохијару надлежном за новац и другом дохијару задуженом за одећу, обућу и осталу имовину братственика) и 39 (о забрани уласка женама у манастир) нису ушла у српски текст. Поглавље 28 (о кажњавању оних који без разлога

Типика, 702—769 и Богородице Кехаритомене, изд. *P. Gautier*, Le typikon de la Théotokos Kécharitôménè (τῆς Κεχαριτωμένης). REB 43 (1985) 5—165; cf. *R. Janin*, Le siège de Constantinople et le patriarcat oecuménique, III: Les églises et les monastères, Paris 1953, 188.

[10] Треће поглавље Хиландарског типика (*Ћоровић*, Списи св. Саве, 28, l. 4—7) садржи белешку о Симеоновој смрти; у четрдесет другом поглављу (исто, 147, l. 24—26) Сава спомиње да је већ саставио типик (оуставьць) за своју ћелију у Кареји.

[11] Уп. *Ћоровић*, Списи св. Саве, VIII—XI, где укратко обавештава о још четири преписа Хиландарског типика, из XIV, XV, XVII и XVIII века и њиховим издањима.

[12] Користили смо издање *P. Gautier*, Le typikon de la Théotokos Evergétis, REB 40 (1982) 5—101, цит. даље Typikon. Ћоровићево издање Хиландарског типика (Списи св. Саве, 14—15) даље цитирамо Типик.

[13] Typikon, 15, l. 5—18; Типик, 14—26.

[14] Типик, 26—29; уп. оснивачке повеље за Хиландар најпре цара Алексија III Анђела од јуна 1198. и јуна 1199. године: Actes de Chilandar grecs, publiés par L. Petit et B. Korablev, Виз. Врем. 17 (1911) Приложение 1, бр. 4 и 5; затим монаха Симеона из друге половине 1198. и великог жупана Стефана Немањића од 29. септембра 1199. године: Actes de Chilandar slaves, publiés par L. Petit et B. Korablev, Виз. Врем. 19 (1915) Приложение 1, бр. 3 и 2; Доментијан, 57—72, 160—168 и Теодосије, 41—58.

не долазе у цркву) додато је Хиландарском типику, чија поглавља 29. и 30. одговарају 26. и 29. поглављу Евергетидског, тако да се поглавља од 31. до 38. подударају у оба типика. Поглавља 39—41. Хиландарског одговарају поглављима 40—42. Евергетидског типика. Пошто је 42. поглавље Хиландарског посвећено ћелији Св. Саве у Кареји, оба типика завршавају истим 43. поглављем. Најпре ћемо изнети садржину 2. и 3. поглавља Евергетидског и Хиландарског типика, а затим указати на неке, по нашем мишљењу, значајније разлике у још неким њиховим поглављима.

Друго поглавље Евергетидског типика започиње кратким обавештењем о томе да је овај манастир некада био баштински посед његовог ктитора монаха господина Павла (προάστειον γέγονε τοῦ ... κτήτορος, τοῦ μοναχοῦ κυροῦ Παύλου, ἐκ γονικῆς κληρονομίας περιελθόν). Он је, због љубави према исихији, напустио Цариград, своју породицу и богатство, да би дошао у „овај агридион" јуна 1049. године. Следећи њега, монах Тимотеј, састављач Евергетидског типика, придружио му се септембра исте године.[15] Аналогно овоме у другом поглављу Хиландарског типика читамо „овај наш свети манастир... беше као опустело ово место од безбожних разбојника", што се односи на грчки Хиландар у моменту када је у пролеће 1198. предат српским монасима Симеону и Сави. Затим, после настојања да се што верније преведе реченица о лепоти тога места и љубави ктитора за подвижништво, Сава наставља о томе да Симеон, „оставивши царство свога отачаства... дође у ову пустињу (тј. Свету Гору) другог новембра 6706. године".[16] Истичући увек очеве заслуге, Сава и овде у томе смислу каже да, као што је Симеон оправдао своје „царство" у Србији, тако је и на Светој Гори желео да створи место спасења за Србе који ће ту доћи, те „измоли у цара ово пусто место", у коме је до смрти провео кратко време, осам месеци, са Савом кога је довео из Ватопеда.[17]

У редоследу чињеница изнетих у трећем поглављу запажају се извесне разлике између грчког и српског текста настале, по нашем мишљењу, првенствено због тога што је Сава, користећи Тимотејево излагање — о ономе шта је ктитор монах Павле учинио у Евергетиди, његовој смрти и наслеђивању манастира од стране монаха Тимотеја, па затим његовој делатности — најпре споменуо смрт Симеона, преузимање Хиландара и уздизање манастира, а тек онда испричао о његовом оснивању, тј. ономе шта су он и Симеон заједнички учинили. Уз то, да би детаљније обавестио о приликама у манастиру после Симеонове смрти, Сава је нешто додао, као што је опет, због тога што чињенице нису одговарале, изоставио део реченице грчког текста. Тако из Евергетидског типика сазнаје-

[15] Typikon, 15, l. 22—17, l. 35. Термин агридион овде је употребљен у смислу проастион, уп. Gautier, op. cit., 6.

[16] Типик, 26, l. 10—27, l. 13. Теодосије (22) назива Свету Гору пустињом, због усамљеничког, пустињачког живота бројних исихаста.

[17] Типик, 27, l. 13—26; о догађајима који су претходили оснивању српског Хиландара в. Ф. *Баришић*, Хронолошки проблеми око године Немањине смрти, Хиландарски Зборник 2 (1971) 40—48.

мо да је монах Павле преобратио „место“ (τὸν τόπον) у манастир, саградио мале ћелије и постригао неколико особа, те, пошто је у великим подвизима проживео још само пет година, умро 16. априла 1054, оставивши завештањем (ἐνδιαθήκως) скроман манастир Тимотеју. А тада — наставља Тимотеј — захваљујући заузимању Богородице Евергетиде и молитвама покојног ктитора, манастир је од незнатног и недовршеног постао велелепан и угледан (ἀπὸ τοῦ ἀφανοῦς καὶ ἀτελοῦς ἐπὶ τὸ μεγαλοπρεπέστατόν τε τοῦτο ἦρθε καὶ διαφανές). Томе је допринело све што је Тимотеј предузео и о чему он детаљно обавештава: изградња бољих келија од претходних, снабдевање књигама, светим сасудама и иконама, завесама и намештајем, укратко свиме што је било потребно за украшавање цркве, а уз то и непокретним добрима за одржавање манастира и издржавање братства (κτήσεις ἀκίνητοι πρὸς σύστασιν τῆς μονῆς καὶ διαμονήν), што „се може проверити у инвентару манастирске имовине“ (τῷ βρεβίῳ).[18] Српски текст започиње вешћу да је 6708. године, 13. фебруара, умро Симеон, „оставивши заветом манастир“ Сави. На овом месту Сава је убацио додатак о насталој тузи и страху са једне стране због малог броја монаха (поустошьства), а са друге, због напада разбојника. Затим следи реченица скоро идентична одговарајућој у грчком тексту да уз помоћ љубави Богородице Наставнице и молитава „онога“ Симеона, манастир од неѣвленаго и малаго вельлѣпно вьзнесе се ѣвлениѥ.[19] Тек после овога Сава обавештава о оснивању манастира „од самог основа“, тј. о ономе што су он и Симеон заједнички учинили за Хиландар — „и књиге приложисмо, такође и свете сасуде и божанствене иконе, а још и свете ризе и завесе и посвуда сваку лепоту“ — што одговара грчком тексту који се наставља на, изостављену у српском, реченицу о изградњи келија. И, најзад, обавештење „и још (приложисмо) што је могуће братији за телесну потребу, о чему они који хоће могу најјасније сазнати погледавши хрисовуљу“, одговара ономе што Тимотеј бележи о давању непокретних добара.[20] Наиме, поменута хрисовуља је она коју је монах Симеон издао Хиландару у другој половини 1198. године, а у њој су једино набројана дарована села; о покретним добрима се не говори.[21]

Док је, дакле, сваки манастир нужно имао своју сопствену историју настанка и развитка, једном формиран, морао је усвојити оно што је мање или више било једнако у свим манастирима. Поред тога, Хиландар је као светогорски манастир следио обичаје и правила осталих монашких установа Атоса и због тога су они морали наћи места у његовом типику. То су управо поједина другачија

[18] Typikon, 17, l. 36—19, l. 60.

[19] Типик, 27, l. 27—28, l. 22. „Онога“ је непрецизан превод за ἐκείνου (покојног): Typikon, 17, l. 51. О несагласности хронолошких података у Хиландарском типику уп. *Баришић*, Хронолошки проблеми, 52—56.

[20] Типик, 28, l. 22—29, l. 7. У српском тексту је изостављен податак о изградњи келија, cf. Typikon, 17, l. 54. Занимљиво је да изградњу келија приликом подизања Хиландара спомиње Теодосије, 50.

[21] Chilandar сл. № 3, l. 60—69 = Ст. *Новаковић*, Законски споменици српских држава средњег века, Београд 1912, 384. II.

поглавља или само додати делови, као и бројни измењени детаљи у тексту преведеног Евергетидског типика по којима се Хиландарски типик разликује од свог грчког узора. Главне разлике у садржини између ова два типика су у поглављима о исповедању, односно духовном оцу, о слободи манастира и о потврђивању изабраног игумана.

Текст о исповедању започиње додатком о томе да игуман треба да „прима децу духовну и братију поучава... на души корисно спасење". Остављајући могућност да игуман не испуњава ову своју, за духовни живот манастира, најважнију дужност, Сава препоручује да се тада изабере братственик који живи „цѣломоудрьно" и да буде духовни отац најпре игуману, а затим целом братству, забрањујући строго узимање другог духовног оца.[22] Ово је било у складу са од давнина на Светој Гори озакоњеном праксом да монаси који, и против забране, напуштају своје игумане да би водили живот луталица, после много опомена буду предати духовним оцима (πνευματικοῖς πατράσι παραδεδόσθωσαν); и такође да се неспособни игумани обрате духовним оцима (πνευματικοῖς παραβάλλειν πατρᾶσι) како би од њих исповедањем добили одговарајућу помоћ.[23] Велики ауторитет духовних отаца на Светој Гори произлазио је како из њихове дужности исповедника тако и из дуготрајности њихове функције. Духовни отац је претходио појави игумана у развитку светогорског монаштва. Он се јавља већ у другој половини IX века на челу групе анахорета окупљених око њега. Када се број анахорета довољно повећао, она је прелазила у општежиће, а духовни отац постајао игуман. И обратно, припадник општежића лако је одлазио из свога манастира да би се предао исихији.[24] Отуда испреплитање и сједињавање духовног оца и игумана у једној личности у светогорским и другим манастирима, премда изворни подаци јасно говоре и о постојању духовног оца поред игумана. Пошто су духовни оци бирани међу искусним и угледним јеромонасима, поменуто правило Хиландарског типика, предвиђајући случај да се не нађе монах у одговарајућем чину, одређује да тада сви прихвате за духовног оца монаха који живи разборито и уче се од њега, а он је обавезан да саслуша све који се желе исповедати и да им дâ потребно исцељење.[25]

Поглавље „О души спасоносном исповедању" у Евергетидском типику започиње излагањем о обавези старешине (προεστώς) да два пута дневно, повукавши се на одређено место и напустивши сваки посао, пажљиво саслуша оне који се исповедају, да би им пружио одговарајући лечнички третман (ἁρμοδίαν τὴν ἰατρείαν).[26] После тога

---

[22] Типик, 45, 1. 16—17. *Јагић* (нав. дело, 17) указао је да је текст о исповедању у Хиландарском типику распоређен у 6. и 7. поглављу, док је у Евергетидском само у 7. поглављу.

[23] Prôtaton, № 7, 1. 72—74 и 108—110.

[24] Ibidem, 32—34.

[25] Типик, 45, 1. 17.—46, 1. 4; о духовним оцима у Хиландару, в. *M. Živojinović*, The Spiritual Father of the Monastery of Chilandar, Jahrbuch der Österreichischen Byzantinistik 32/2 (1982) 247—256.

[26] Typikon, 29, 1. 241—246.

текстови се углавном подударају одређујући када, где и којим редоследом игуман треба да исповеда братственике као и о могућој потреби постављања још једног духовног оца поред игумана, итд.[27] Ово последње је такође била и светогорска пракса, јер је већ Атанасије, позивајући се на предање и законодавство светих отаца, одредио да се братственици исповедају игуману или ономе кога он изабере (ὧτινι ὁ προεστὼς διακρίνει).[28]

Премда оба типика одређују да се свакодневно исповедање врши игуману или онима који се њему учине погодним за примање мисли (τῷπροεστῶτι καὶ τοῖς ὅσοι αὐτῷ ἐπιτήδειοι πρὸς τὸ δέχεσθαι λογισμοὺς δόξαιεν), Хиландарски типик ипак даје већу компетенцију духовном оцу у односу на Евергетидски. Наиме, у наставку изнете одредбе у грчком тексту читамо да они који „одлажу световне власи“ треба да се исповедају искључиво старешини и никоме другом“ (τῷ προεστῶτι μόνῳ καὶ μή τινι ἄλλῳ ἀναθετέον). Говорећи о истом „великом и првом исповедању“, српски превод спомиње уз игумана и духовног оца (ѡтьцоү єдиномоү, а нє иномоү никомоү жє дроүгомоү, или игоүмєноү).[92] Иако поменути светогорски типици не говоре о овом исповедању, рекло би се да је и у другим светогорским установама оно било у надлежности како игумана тако и духовног оца. Подсетимо да је Растка, када је, напустивши очев двор, стигао на Свету Гору, у манастиру Пантелејмону постригао старац-свештеник.[30] Већа надлежност хиландарском духовнику је дата и у одредби о исповедању после постављања новог игумана. Према Евергетидском типику оно се врши обавезно новопостављеном игуману, а то је у српском преводу проширено додатком „или заједничком оцу, како напред писасмо“. И овде је у питању духовни отац уз игумана о коме је реч на почетку текста о исповедању. У противном, додатак не би био потребан. Због тога је и наслов овог поглавља Хиландарског типика „О поуци игумана ка братији и о исповедању“ заменио сасвим друкчији наслов који прати исти текст у Евергетидском типику.[31] Из истог разлога је и текст који је у оба типика идентичан и чији је грчки наслов Παραίνεσις πρὸς τὸν προεστῶτα, у српском преводу проширен додатком „и оцу духовном“.[32]

Колико је Сава Евергетидски типик допуњавао и прилагођавао светогорским приликама показује и уметнута реченица на почетку поглавља о слободи манастира. Она започиње, као и у грчком тексту, наредбом свима „од Господа Бога Сведржитеља да овај свети манастир буде слободан“, а затим наставља додатком „од свих ту владика и од прота и од других манастира и од посебних

---

[27] Ibidem, 29, l. 247—33, l. 311; Типик, 46, l. 3—52, l. 2.

[28] *Meyer*, Haupturkunden, 139, l. 35—140, l. 2.

[29] Typikon, 33, l. 312—317; Типик, 52, l. 2—21.

[30] Теодосије, 16; уп. Доментијан, 125.

[31] Типик, 59, l. 18—97, l. 24; Typikon 57, l. 734—736 има за наслов: О исповедању братственика старешини, и да нико нема другог духовног оца — једино ономе да поверавају своје мисили.

[32] Typikon, 59, l. 784; Типик, 100, l. 15—16.

владика".[33] Очигледно је Сава овде првенствено мислио на заштиту манастирске независности. Међутим, остаје донекле нејасно кога је подразумевао под владикама и посебним владикама. С обзиром да је на Хиландарском типику радио боравећи на Светој Гори, прилог „ту" искључује могућност да су у питању припадници српске владарске породице, као и разна друга властела или црквени достојанственици из Србије. Пре ће бити да је Сава имао у виду заштиту манастира од харистикије, тј. моћних господара појединих подручја, нарочито оних у близини Свете Горе, који се јављају управо у ово доба.[34] Под видом заштите и указивања помоћи манастиру када би запао у неприлике, моћни и угледни појединци могли су га у потпуности присвојити. У истом смислу би се могло разумети и чување слободе манастира од прота и других светогорских манастира, јер економски осиромашени манастири најчешће су губили своју самосталност долазећи у власт прота који их је затим, доносећи са својим саветом одлуку, уступао неком самосталном манастиру.[35] С друге стране, треба подсетити да је опали грчки Хиландар био изузет из власти прота и предат српским манастирима, као и да је првобитна одлука цара Алексија III коме се Сава обратио у име Ватопеда, највероватније почетком 1198. године, била да Хиландар буде под овим манастиром. У пролеће 1198, на интервенцију Карејског сабора са протом Герасимом на челу и по жељи монаха Симеона и Саве, опустели грчки Хиландар је предат српским монасима да га обнове у самосталан манастир.[36] Стога је Алексије III у оснивачкој хрисовуљи за Хиландар (јуни 1198) одредио да новоосновани манастир не буде подложан никоме, ни проту Свете Горе, ни игуману Ватопеда, него да буде независан, самосталан и самоуправан, као што су Ивирски и Амалфитански, тј. други манастири страних народа на Светој Гори.[37] Имајући у виду да је у време састављања типика Хиландар већ сигурно годину дана постојао као самосталан манастир, најприхватљивијим нам се чини тумачење да се израз „слободан од прота" односи на право српског манастира да његовог игумана не потврђује прот, што је, видеће се даље, проистицало из привилегије Хиландара као царског манастира. После овог додатка српски текст је дословно пратио грчки са уобичајеним непрецизностима у преводу.[38]

---

[33] Typikon, 45, l. 538—539; Типик, 72, l. 8—15.

[34] Аналогна одредба о заштити манастира Велике Лавре од харистикије налази се у Атанасијевом типику: cf. Prôtaton, 82, н. 198 са библиографијом о тој појави. О моћним појединцима тога времена, уп. *Р. Радић*, Обласни господари у Византији крајем XII и у првим деценијама XIII века, ЗРВИ 24—25 (1986) 173 сл.

[35] Цар Алексије III је својим златопечатним писмом (χρυσόβουλλος γραφή, између 1195. и 1197) одредио да се сви светогорски мали манастири и келије потчине власти прота: Chilandar gr., n° 4, l. 83—85; уп. *Баришић*, Хронолошки проблеми, 42—43; о уступању светогорских келија добростојећим манастирима в. *М. Живојиновић*, Светогорске келије и пиргови у средњем веку, Београд 1972, 30 сл.

[36] Chilandar gr., n°° 3 и 4; уп. *Баришић*, нав. дело, 44—46.

[37] Chilandar gr., n° 4, l. 55—61; up. ibidem n° 5, l. 22—24.

[38] *Ћоровић*, Списи, 72, l. 15—75, l. 10; *Gautier*, Typikon, 45, l. 540—46, l. 567.

Посебну пажњу заслужује поглавље о постављању игумана у коме су почетни делови Евергетидског и Хиландарског типика у потпуности друкчији, због различите праксе избора игумана у овим манастирима. Грчки текст започиње причањем монаха Тимотеја о његовој првобитној идеји да манастир има два игумана — један би био затворен (ἔγκλειστος), а други слободан (ἄνετος) у кретању. После смрти првога други би прешао у усамљеност. Одуставши од ове замисли, Тимотеј је одредио да у Евергетиди буде само један игуман, слободан у кретању у границама манастира и његових оближњих добара. Његов наследник је економ, тако да се, ако све иде нормалним током, он бира после смрти игумана.[39] Ово поглавље у Хиландарском типику започиње подсећањем на поштовање утврђеног и уобичајеног поретка који не треба мењати (непрѣложьно и непрѣстоупно), приликом постављања игумана, економа и првог црквењака, тј. еклисијарха. Вероватно је Сава овде имао у виду светогорску праксу при избору ових најважнијих манастирских службеника. С обзиром да је поглавље посвећено постављању игумана, Сава наставља текст излагањем о изузетној привилегији коју је добио за Хиландар, спомињући најпре оно што је неопходно претходило њеном добијању, тј. да је манастир био „одликован од благоверних царева да је игоуманъ, као и други царски манастири игоуманиїе."[40] Сава не говори о привилегији, очигледно општепознатој, коју су уживали царски манастири, али је из текста који следи јасно да је у питању било примање игуманског штапа (τὴν ποιμαντικὴν ῥάβδον) од цара — симболично и правно потврђивање добијања манастирске управе (τὴν τῆς μονῆς προστασίαν).[41] Сава одмах наставља о томе како је он, разумевши губитак за манастир у злату, коњима и труду због путовања у Цариград, замолио „благоверне оне цареве да не иду игумани к њима ради знаменовања (назнаменанию), него узех од њих штап (стапь) да је манастиру уместо царевог знаменовања".[42] Да је Сава ову привилегију за Хиландар добио приликом своје друге посете Алексију III, у лето 1199. године, сазнајемо од Теодосија. Он обавештава да цар, дарујући опустели манастир Зиг Хиландару, „овај назва царским манастиром, и да ни прот ни неко други њиме не влада, царском исправом и својим златним печатом утврдивши, и даде му цар својом руком жезло, и нареди да се оно чува у цркви, и увек када братија поставља игумана да га имају посред себе уместо цара, и да се сматра да се игуман поставља као од цара, и као из царевих руку да узима штап власти".[43]

---

[39] Typikon, 47, l. 572—49, l. 609.

[40] Типик, 75, l. 16—76, l. 5; уздизање келије на ранг самосталног манастира изражавано је са εἰς ἡγουμενεῖον ἀποκατέστη: Xénophon n° 1, l. 123, 139, 192; n° 18, l. 7, 13, cf. p. 69 и *Живојиновић*, Келије и пиргови, 34.

[41] Уп. *Ф. Гранић*, Црквеноправне одредбе Хиландарског типика св. Саве о настојатељу и осталим манастирским функционерима из Богословља 10/2—3 (1935) 8.

[42] Типик, 76, l. 7—17.

[43] Теодосије, 52; о овој Савиној посети Алексију III и добијању Зига уп. Chilandar gr., n° 5: *M. Živojinović*, Le monastère de Chilandar et ses métoques dans la région de l'Athos, ЗРВИ 26 (1987) 50—51.

О потврђивању изабраног у појединому светогорском манастиру игумана, било од прота било директно од цара, готово да нема података. Давање потпуне независности Хиландару, односно његовим изједначавањем у правима са Ивироном и манастиром Амалфитанаца, наводи на закључак да су и игумани ових манастира потврђивани директно од цара. То што је игумана Велике Лавре, Теодора Кефала, потврдио (пре септембра 1085) Алексије I Комнин (ἐσφράγισε ... τὸν δὲ κύριον Θεόδωρον τὸν Κεφαλᾶν ἡγούμενον) показује да је и овај манастир, чије су везе са царем биле посебне, такође уживао исту привилегију.[44] Није сасвим јасно да ли су још неки манастири, осим царских, добијали поменуту привилегију. Наиме, акт прота Павла (јули 1089), који је служио као типик у Ксенофону, најпре спомиње устаљену праксу да ће игуман Ксенофона бити потврђиван царском наредбом (τὸ προστάξει βασιλικῇ), као што је то у царском манастиру Ватопеду. У даљем тексту, међу различитим одредбама овог акта, налази се и детаљније упутство о избору игумана — треба да га изаберу сви монаси, затим да га потврди прот (ἀποκαθιστᾶν διὰ τῆς συνήθους σφραγίδος), а тек после тога да оде у Цариград да би примио од цара игумански штап.[45] Чини нам се да је само потврђивање од цара у читавој процедури постављања игумана у Ксенофону било једнако као у Ватопеду, односно да се из претходне одредбе не може закључити да је и игумана Ватопеда потврђивао прот. Из Савиног излагања је јасно да су игумани царских манастира примали штап игуманске власти од цара, што је de facto било њихово потврђивање у Цариграду. Иако се Ксенофон спомиње као царски манастир тек почетком XIV века, добијање поменуте привилегије царских манастира можемо објаснити блиским и пријатељским везама његовог другог ктитора монаха Симеона са царем Алексијем I.[46] Изузетност привилегије коју је Сава добио била је, дакле, у томе што игумана Хиландара није нико потврђивао. Обавестивши о томе на првом месту, Сава одређује како ће се, када игуман умре или својом вољом напусти игуманство, изабрати његов наследник. Сава је то ставио у надлежност економа и еклисијарха, који ће са десет или дванаест најстаријих братственика, повукавши се у цркву, изабрати онога који је целом братству познат по врлини, праведности и преподобности.[47] У овоме је Сава следио праксу Велике Лавре у чијем избору игумана није требало да учествује више од петнаест најстаријих братственика, а сигурно и многих других манастира.[48] Пошто би о избору били обавештени и остали монаси, цело братство би затим у цркви присуствовало интронизацији изабраног, чија процедура одговара у потпуности оној у Евергетидском прологу, с том разликом што грчки текст каже да је игуман рукоположен од Бога (θεοχειροτόνητον), док је према српском постављен од „Бога и пресвете Гос-

---

[44] *Meyer*, Haupturkunden, 170; cf. Prôtaton, 251.
[45] Xénophon, n° 1, l. 67—68 и 166—169; cf. Prôtaton, loc. cit.
[46] Xénophon, 13, 26.
[47] Типик, 76, l. 17—77, l. 10.
[48] *Meyer*, Haupturkunden, 128, l. 16 sqq.; cf. Lavra I, p. 21.

поће Владичице Богородице Наставнице, која му помаже".[49] Овим се у Хиландарском типику завршава поглавље о постављању игумана, а у Евергетидском следи још излагање у коме се предвиђа могућност лишавања игумана његове дужности.[50]

Пошто је у Евергетиди економ, као што је споменуто, био игуманов наследник, то се о његовом избору говори у поглављу о избору игумана. Старешина са малим бројем братственика (προεστὼς μετ' ὀλίγων τινῶν ἐξ ὑμῶν), који надмашују остале животом, понашањем, духовношћу итд., треба да изабере онога који је изнад свих у поменутим врлинама, да би га поставили за економа.[51] Сава је посветио посебно поглавље постављању економа, чији избор је ставио у надлежност целокупног братства, док је чин произвођења у цркви, после јутарњег богослужења, у потпуности преузео из Евергетидског пролога.[52] После тога је само почетак наставка исти у оба текста, тј. ако економ беспрекорно обавља свој посао, према грчком ће стићи до игуманства, а према српском ће имати свог помоћника подиконома.[53] У Хиландарском типику, после додатка о томе какав треба да буде подиконом, наставља се излагањем разлога, истих као у Евергетидском који им посвећује посебно поглавље, због којих се економ уклања са ове дужности, да би био изабран бољи.[54] Уз то, монах Тимотеј је предвидео случај да игуман умре пре него што је рђав економ лишен дужности, тако да он преузима место старешине, са кога мора бити смењен. Одредбе о положају који би игуман задржао после тога у манастиру, у Хиландарском типику се налазе у поглављу о економу, јер управо због тога што следи Евергетидски, после спомињања подиконома доноси одредбу која се односи и на игумана и на економа. Наиме, било који од њих ће бити смењен ако устраје да ради на штету манастира, да би био постављен онај кога братство изабере. Положај који би хиландарски игуман задржао у манастиру, било да својом вољом напусти игуманство, било да је свргнут са те дужности, једнак је ономе који би имао одстрањени старешина Евергетиде, уколико би остао у манастиру. Бивши игуман треба да се поштује као први брат после игумана, тј. задржава место после овога (δευτέρας δὲ ἀξιοῦσθαι στάσεώς τε καὶ ἕδρας τῷ ἡγουμένῳ) за трпезом и приликом осталих скупова братственика, задовољавајући се јелом, пићем и животом општежића у целини. И док грчки текст завршава овај део дозволом бившем игуману да излази једино по одобрењу старешине, српски спомиње помоћника кога може имати у обављању посла, да би завршио забраном и за игумана и за економа да стекну било какву имовину, јер све што је потребно треба да добију од манастира.[55] Да су ове одредбе биле на снази види се из података о

---

[49] Typikon, l. 631—640; Типик, 78, l. 7—80, l. 4.
[50] Typikon, 51, l. 644—658.
[51] Typikon, 51, l. 640—642.
[52] Типик, 84, l. 4—85, l. 10; Typikon, 49, l. 610—623.
[53] Typikon, 53, l. 661—664; Типик, 85, l. 10—19.
[54] Типик, 85, l. 19—87, l. 2; Typikon, 53, l. 664—674.
[55] Typikon, 53, l. 677—55, 707; Типик, 87, l. 2—88, l. 9.

учествовању бивших игумана у животу како Хиландара тако и других светогорских манастира. Најранији нама познати помен је о хиландарском проигуману из 1294. године. Остали подаци су из XIV века, нарочито његове друге половине када је, изгледа, смењивање игумана било чешће у свим светогорским манастирима — и XV века.[56]

Осврнућемо се још на неке дужности, односно звања која је Сава у Хиландару увео према светогорским обичајима и правилима. Ту је на првом месту еклисијарх који је по значају своје дужности и великој одговорности у њеном извршавању био одмах после економа. Споменимо, међутим, да о постављању еклисијарха, чија је дужност била веома распрострањена у манастирским црквама,[57] Евергетидски типик посебно не говори, али га спомиње међу братијом начелном и успут наводи његове обавезе.[58] Хиландарски типик посвећује еклисијарху посебно поглавље чија се садржина разликује од онога што читамо у поглављу о еклисијарху у типицима начињеним по узору на Евергетидски.[59] У Хиландару је процедура за постављање еклисијарха била иста као за економа, само што је изговарана реч еклисијарх уместо економ. Заједно са својим помоћником подеклисијархом, еклисијарх је био надлежан за црквено појање, паљење свећа, чишћење кандила, помињање живих и мртвих итд.[60] Верујемо да је Сава звање и дужност еклисијарха у потпуности формирао по узору на Ватопед, јер он и Симеон „узаконише по обичају службу и устав појања, као што навикоше од Ватопеда".[61] Упадљиво је да је Сава, преузимајући у потпуности текстове о надзору над понашањем братственика, дужност епистимонарха (ὁ ἐπιστημονάρχης) — тј. надлежног за дисциплину у Евергетиди и многим манастирима — заменио зависно од случаја другим службеницима. Разлог томе је непостојање епистимонарха у светогорским манастирима.[62] Тако, док према Евергетидском типику епистимонарх даје упутства братственицима о понашању приликом појања јутарње молитве и после ње, према Хиландарском то чини еклисијарх. Дужност епистимонарха да у Евергетиди пази на поредак којим

[56] Chilandar gr., n° 9, l. 32—33; *Вл. Мошин*, Акти братског сабора из Хиландара, Годишњак СФФ IV/4 (1939—1940) 190, 1. 30; Chil. gr., n° 157, 1. 30—31; *Мошин*, н. дело 196, 1. 44—45; 197—198, 25—26; 199, 1. 23; Actes de Docheiariou, éd *N. Oikonomidès*, Paris 1984, n° 62, 1. 26. За проигумане других светогорских манастира cf. Xénophon, n° 18, l. 48, в. и стр. 22; Actes de Kastamonitou, éd. *N. Oikonomidès*, Paris 1978, n°° 5, l. 41; 7, 1. 25; 8, l. 28; Actes de Saint-Pantéléèmôn, éd. *P. Lemerle, G. Dagron, S. Ćirković*, Paris 1982, Actes serbes, n° 12, p. 184; Actes de Lavra, III, éd. *P. Lemerle, A. Guillou, N. Svoronos, Denise Papachryssanthou*, Paris 1979, n° 158, 1. 15.

[57] Cf. Prôtaton, 159, n. 450.

[58] Typikon, 1. 88, 234, 859, 945, 1091.

[59] *Дмитриевский*, нав. дело, 727—728; *Gautier*, Typikon de la Kécharitôménè, 1. 850—864.

[60] Типик, 90, 1. 8—92, 1. 21. Типик црквеног богослужења Евергетиде показује да је у манастиру постојао пареклисијарх: *Дмитриевский*, Типика, 604, 613, 728, н. 1.

[61] Теодосије, 51.

[62] Cf. Prôtaton, 155—156, n. 422.

ће братственици јести Сава је пренео на подиконома. Најзад, бригу епистимонарха о понашању братственика за време појања у цркви, седења за трпезом и уопште на сваком месту, Хиландарски типик ставља у дужност игуману.[63] Можда је ово гомилање игуманових обавеза на једној страни захтевало извесно растерећење на другој. У Евергетиди је само старешина водио бригу о манастирским имањима и избору оних који ће бити послати на метохе, а у Хиландару то је било у заједничкој надлежности игумана и економа.[64] Такође се запажа извесна разлика у спомињању службеника задужених да записују манастирске приходе (вьношения — εἰσόδους) и расходе издаянія — ἐξόδους). У Евергетиди је за то задужен био једино дохијар, док Хиландарски типик, уз дохијара, набраја још економа и спољног економа, тј. онога који је задужен за неко од манастирских имања, дакле службенике надлежне за манастирску имовину.[65] Због ових, а по свој прилици још и неких других разлика, у манастирским службама и одговарајућим звањима, које је Сава увео у Хиландару према светогорским обичајима, у поглављу о одговорности и поштењу работающихь (διακονοῦντας), чији српски текст одговара грчком, Хиландарски типик садржи додатак, наводећи их поименице: економ, еклисијарх, параиконом и многи други који „дрьже манастырские работе.“[66]

Очигледно, прецизност у излагању о избору, постављању и дужностима појединих службеника наводи на закључак да и њихово набрајање — у поглављу оба типика о томе како да се односе према својим обавезама: магационери (κελλαρῖται), хлебари (ἀρτοποιοί), рибари (ὀψοποιοί), мазгари (печалоующихь се о мьскахь — ἐπιμεληταὶ τῶν ἡμιούντων), економи на манастирским имањима (иже соу оу метохиахь икономи манастырскихь сель — οἰκονομοῦντες ἐν τοῖς μονῆς κτήμασι), као и они који се шаљу на двор, подразумевамо српског владара, односно у Цариград (ἐν τῇ πόλει) и који другде одлазе по заповести (ἐκ προτροπῆς) игумана, укратко сви који су у служби (всѣмь слоужещимь, ἁπλῶς πάντας τοὺς διακονοῦντας) — није механичко преузимање из текста Евергетидског пролога, него обраћање службеницима и занатлијама, који су постојали у Хиландару, као и другим манастирима на Светој Гори и изван ње.[67] Да је доиста тако показује изостављање у српском тексту метохијара (μετοχειαρίους), административно одговорних на метосима који, изгледа, у време састављања Хиландарског типика нису били предвиђени за поседе српског манастира.[68] Запажамо да у оба типика није

---

[63] Typikon, 21, l. 127 sqq.; 39, l. 430—433; 71, l. 991—73, l. 1005; Типик, 35, l. 11 sl.; 62, l. 11—20; 118, l. 4—15.

[64] Typikon, 75, l. 1061—1069; Типик, 123, l. 20—124, l. 6.

[65] Typikon, 63, l. 867—65, l. 874; Типик, 107, l. 17.

[66] Typikon, 73, l. 1007—1018; Типик, 119, l. 6—120, l. 2.

[67] Typikon, 73, 1019 sqq.; Типик, 120, l. 5 сл.; о занатлијама у Великој Лаври cf. Lavra, I, 22; у Ивирону: Actes d'Iviron, I, éd. par. *J. Lefort, N. Oikonomides, Denise Papachryssanthou*, avec la collaboration *d'Hélène Métrévéli*, Paris 1985, 69.

[68] *Gautier*, Typikon, 73, l. 1022.

направљена разлика у називу главног занатлије и његових помоћника, нпр. κελλαρῖται, уместо κελλαρίτης и παρακελλαρῖται итд.[69]

Имајући у виду очигледна прилагођавања Хиландарског типика светогорској пракси, поставља се питање да ли је време обавезно да се проведе у манастиру пре замонашења у Хиландару могло бити упола краће од прописаног за целу Свету Гору. Наиме, према Цимискијевом типику требало је да искушеници проведу годину дана (ἐπὶ ἐνιαυτὸν ἕνα) унутар „манастирске ограде" (μηδαμῶς ἔξω τῆς ... μάνδρας), а само у изузетним случајевима, одлуком игумана, оно је могло бити смањено.[70] Преузимајући у потпуности текст о томе из Евергетидског, Хиландарски типик разликује оне који су већ познати братству по своме понашању, те ће примити постриг после уобичајеног (вьзаконенаго -- νενομισμένου) времена; за остале који долазе у манастир прописује да после седам дана ѡблачет' се вь плащаницоу и вь м'нишьскыи шлѣмь (τὰ ῥάκη καὶ τὰς μοναχικὰς ... περικεφαλαίας), да би провели служећи у манастиру шест месеци, када ће игуман одлучити о њиховом замонашењу.[71] Чини нам се да није у питању одступање Хиландарског типика од светогорске праксе. Пре ће бити да су се током времена неки обичаји, озакоњени Цимискијевим типиком 972. године, променили, тако да их је Сава, упознат већ са њима, могао унети у Хиландарски типик. Треба ипак напоменути да о времену искушеништва у светогорским манастирима, осим поменутих правила Атанасија и Цимискијевог типика, не располажемо изворним подацима. По свој прилици је увек било пуно изузетних случајева што је и довело до непоштовања правила. То је био случај и са Растковим постригом. Дошавши у Пантелејмон, он је само постао искушеник, а затим је, после неколико месеци, приликом преласка у Ватопед, примио анђеоску схиму.[72]

Док због важности поменутог правила нису могла бити велика одступања у прописаном времену искушеништва у појединим светогорским манастирима, вероватно је у погледу снабдевања одећом

---

[69] Cf. Iviron, loc. cit; такође у одредбама Атанасија за Лавру: *Meyer*, Haupturkunden, 138, l. 38; 139, l. 8, 10 etc.

[70] Prôtaton, № 7, l. 46—51. Споменимо да је Атанасије преузимајући нека правила Теодора Студита, такође одредио да они који намеравају ступити у Велику Лавру, било да су световњаци или монаси другог манастира, треба да проведу у манастирској странопријемници две до три недеље да би се упознали са поретком манастира: *Meyer*, Haupturkunden, 135, l. 36—136, l. 6 (= *J. P. Migne*, Patrologia graeco-latina, Paris 1860, 1712—1713, 24). С обзиром да је Атанасије писао правила за живот Лавре пре него што су неки обичаји на Светој Гори били устаљени и озакоњени, питамо се да ли је правило о искушеницима остало на снази или је поделило судбину оног о епистимонарху (в. нап. 56).

[71] Типик, 129, l. 16—130, l. 17; Typikon, 79, l. 1123—1133.

[72] Из Доментијановог причања у житију св. Саве произлази да је он постао искушеник у Св. Пантелејмону (стр. 126), а затим, када је о празнику Благовештења прешао у Ватопед, примио анђеоску схиму у овом манастиру (128); у Симеоновом житију (27), у коме су обавештења о Сави много оскуднија и не спомињу Савин прелазак у Ватопед, Доментијан бележи да је Сава примио анђеоску схиму у Св. Пантелејмону. Теодосије (16) Савино замонашење везује за Св. Пантелејмон. Стефан Првовенчани (Житије Симеона Немање, 37—38) спомиње да је Сава постао монах у Ватопеду; cf. D. Obolensky, Six Byzantine Portraits, Oxford 1988, 124—125, n. 29.

једнаком за све монахе могло бити неких разлика. Поглавље Хиландарског типика које о томе говори друкчије је од одговарајућег у Евергетидском, а само по основној идеји — давању новца братственицима — сродно је тексту типика манастира τῶν Ἡλίου Βωμῶν и Маманта.[73] Због недостатка података[74] не знамо да ли је Сава одредбе о одевању саставио по угледу на праксу у Ватопеду, Пантелејмону или неком другом манастиру, или је самостално о томе одлучио, сматрајући да је за братство тако најбоље. Он спомиње да је најпре желео да се братству дају шивене расе. Међутим, због изазваних несугласица то је променио, одредивши да се само искушенику даје раса и кошуља, а братственицима једном годишње по перпера да би себи купили одећу. Бригу о снабдевању обућом пренео је на игумана и економа, упозоравајући их да нарочито воде рачуна о црквењацима које би требало посебно снабдевати обућом и одећом за ноћ; уз то Сава је напоменуо и давање довољне количине уља за кандило итд.[75]

Поред изнесених, скренули бисмо пажњу на још нека поглавља у којима су, верујемо, заступљена била светогорска правила и обичаји. Најпре о кажњавању оних који не устају да би дошли у цркву, а разлог томе није болест, поглавље које не садржи Евергетидски типик. С обзиром да је за такво понашање, према Хиландарском типику, казна била у одређеном, мањем или већем, броју метанија, за разлику од кажњавања сувом храном и пијењем воде (τὴν ξηροφαγίαν αὐτὴν καὶ ὑδροποτεῖν) у аналогним одредбама типика прављеним по узору на Евергетидски, врло је вероватно да је Сава у Хиландару увео дисциплинске мере примењиване у Пантелејмону и Ватопеду.[76] Затим, поглавље које започиње и у грчком и у српском тексту одредбом да сви треба да имају исту храну, Евергетидски је шири на одело и обућу, упозоравајући да положај и године не треба да утичу на прављење разлика. Хиландарски типик се задржава на храни увек једнакој за све, осим у случају доласка манастирског госта, што се очигледно односи на прота или игумана неког другог светогорског манастира. У оба типика затим следи текст о бризи и бољој исхрани за болесне.[77]

И најзад поглавље о харитативној делатности у потпуности следи одговарајући текст Евергетидског типика, те разликује давање на вратима (на вратѣхъ — ἐν τῷ πυλῶνι) и пружање уточишта страним и немоћним у странопријемници (ἐν τῷ ξενοδοχείῳ), што је такође била пракса у свим светогорским и другим манастирима.[78]

---

[73] За Евергетидски типик, в. ниже уз н. 77. *Дмитриевский* 744.

[74] Једино располажемо правилом које је Атанасије углавном преузео од Теодора Студита, о томе шта је сваки братственик требало да има од одеће и обуће: *Meyer*, Haupturkunden, 140, l. 16—20 (= *Migne*, op. cit., 1720, 38).

[75] Типик, 112, l. 15—113, l. 26.

[76] Типик, 114, l. 1—115, l. 15; *Дмитриевский*, нав. дело, 738—739.

[77] Typikon, 69, l. 939—951; Типик, 115, l. 16—116, l. 23.

[78] Typikon, 81, l. 1163—83, l. 1185; Типик, 133, l. 1—134, l. 20. Уп. Ф. *Гранић*, Одредбе Хиландарског типика св. Саве о харитативној делатности манастира у вези са аналогним одредбама ранијих и истовремених типика грчких аутономних манастира, Глас 91 (1939) 165—176.

Желећи да у потпуности Хиландар организује попут других великих, самосталних светогорских манастира, Сава се у исто време бринуо за живот српских монаха у средини за њих другачијој, далеко од отаџбине. Због тога је, опет по угледу на Евергетиду и неке светогорске манастире, основао у Хиландару болницу за потребе братства. Премда се поглавље о болници такође ослања на одговарајући текст Евергетидског пролога, Сава је неке детаље изменио. Тако он не прецизира број болничких кревета, којих је у Евергетиди требало да буде осам, говори о једном, а не двојици болничара, други би радио само у случају већег броја болесника, не спомиње присуство лекара, а бригу о болници ставља у надлежност игумана.[79]

На основу свега шта смо изнели укратко можемо закључити да је Сава узео Евергетидски типик за израду Хиландарског како због пријатељских веза са овим угледним цариградским манастиром тако и због добре прихватљивости и прилагодљивости текста који је послужио као основа за прављење још три ктиторска типика. Уз то, очигледно је да у моменту оснивања Хиландара, једини постојећи манастирски типик оснивача Велике Лавре, св. Атанасија, више од два века након његовог састављања, није свим својим правилима одговарао животу светогорских установа. На Светој Гори су првенствено били на снази општи типици из 972. и 1045. године. Српским монасима су била потребна правила за свакодневни живот манастира на њиховом језику.

Будући да је Хиландар као светогорски манастир морао следити обичаје и правила већ одавно устаљене на Атосу, Сава је у текст Евергетидског типика унео потребне измене и допуне. Изузимајући велики додатак краћих и дужих цитата из еванђеља и апостолских посланица у првом поглављу, то су најпре причање о оснивању Хиландара, затим текст о исповедању и духовном оцу уз игумана, коме Хиландарски типик, следећи светогорску праксу, даје већу компетенцију од Евергетидског и одредба у поглављу о слободи манастира у вези са заштитом Хиландара од опасности губитка самосталности којој су били изложени светогорски манастири. Сава је посветио посебну пажњу изузетној привилегији коју је Хиландар уживао међу светогорским манастирима — праву да његовог игумана нико не потврђује. Уводећи црквено богослужење по узору на Ватопед, Сава је, по свој прилици, и одредбе о дужности еклисијарха преузео из правила овог манастира. Организујући манастирски живот у целини по светогорском узору, Сава је и за све остале службе и звања поштовао правила са којима се упознао у Пантелејмону, Ватопеду и другим манастирима Атоса. Због тога је, преузимајући текстове о дисциплини из Евергетидског типика, дужност епистимонарха, који није био познат у светогорским манастирима, распоредио на еклисијарха, подикономa и игумана итд. Верујемо да је и прописано време о дужини искушеништва, премда преузето из грчког узора, одговарало вре-

[79] Типик, 139, l. 3—140, l. 26; Typikon, 87, l. 1247—1268.

мену захтеваном за прилагођавање манастирском животу у појединим светогорским установама. Било је то и са казнама за недолажење на богослужење, одредбама о снабдевању братственика одећом и најзад харитативној делатности, општепознатој у светогорским и осталим манастирима. Дакле, Сава је, користећи Евергетидски типик, уз неопходне измене и допуне у преведеном тексту, редиговао Хиландарски типик који у потпуности одговара обичајима и пракси светогорских манастира.

Mirjana Živojinović

LES TYPIKA DE CHILANDAR ET D'ÉVERGÉTIS. CONCORDANCES ET DIFFÉRENCES

Il a déjà été remarqué depuis longtemps que lors de sa rédaction du Typikon de Chilandar Sava a utilisé le Typikon d'Évergétis, et ce tant en raison des étroites relations d'amitié liant le moine Simeon et lui-même à ce prestigieux monastère de Constantinople qu'en raison du caractère adéquat et des possibilités d'adapter ce texte, qui servit d'ailleurs de modèle à la rédaction de trois autres typika de fondateurs.

Compte tenu que Chilandar devait se conformer aux coutumes et règles en vigueur à l'Athos depuis plus de deux siècles, Sava, tout en reprenant fidèlement le texte du Typikon d'Évergétis, a procédé à certaines modifications, ainsi qu'à l'omission de quatre chapitres (27, 28, 30 et 39), dont l'objet était dénué de sens pour un monastère athonite, tandis qu'il en introduisait deux nouveaux (28 et 42) ne figurant pas dans l'original grec.

Les principales modifications introduites dans le texte du Typikon d'Évergétis portent avant tout sur le récit de la fondation de Chilandar qui constitue, simultanément, une brève vie du moine Simeon, depuis son arrivée à l'Athos (le 2 novembre 1197) jusqu'à sa mort (le 13 février 1199). Ensuite, dans les clauses relatives à la confession et au père spirituel adjoint à l'higoumène, celui-là se voit attribuer de plus larges compétences que dans les clauses analogues du Typikon d'Évergétis. Le chapitre traitant de la liberté du monastère s'est vu adjoindre une clause ayant pour but de protéger Chilandar contre le risque de perdre son indépendance, danger auquel étaient alors exposés les monastères athonites. Parlant de la nomination de l'higoumène, Sava attire l'attention sur le privilège exceptionnel, octroyé à Chilandar suite à son intercession auprès de l'empereur, stipulant que le supérieur de ce monastère n'etait pas tenu de se rendre à Constantinople pour être confirmé dans sa charge par l'empereur comme les higoumènes des «grands couvents impériaux».

La nomination de l'économe et de l'ecclésiarque fait l'objet de deux chapitres particuliers (14 et 15). Désirant introduire les offices ecclésiastiques selon le modèle de Vatopédi, Sava a apparemment repris les

règles de ce monastère lors de la rédaction des clauses relatives aux obligations de l'ecclésiarque. Voulant que la vie monastique à Chilandar soit en tout point conforme au modèle athonite, Sava a ainsi respecté, pour toutes les autres charges et fonctions, les règles dont il avait eu connaissance à Saint-Pantéléèmôn, Vatopédi et dans les autres monastères de l'Athos. Pour cette raison, tout en suivant le Typikon d'Évergétis pour les textes relatifs à la discipline, il a réparti les obligations de l'épistèmonarque, fonction inconnue dans les monastères athonites, entre l'ecclésiarque, le paréconome, l'higoumène, etc. Nous pensons également que la durée du noviciat, bien que reprise du typikon grec, correspondait à la durée exigée dans les établissements athonites pour l'adaptation à la vie monastique. Il en était de même pour les punitions en cas d'absence lors des liturgies (chapitre 28), pour les clauses concernant l'approvisionnement de la confrérie en vêtements et l'activité caritative, pratique largement répandue dans les monastères athonites et d'autres. Par conséquent, il ressort que tout en reprenant le texte du Typikon d'Évergétis, Sava y a introduit une brève histoire de la fondation de Chilandar et a adapté, dans une plus ou moins grande mesure, ses règles à la vie d'un monastère athonite.

Зборник радова Византолошког института, XXXIII, 1994.
Recueil des travaux de l'Institut d'études byzantines, XXXIII, 1994

UDC 73.027.2.033.2.041.5.044(495.54)

BRANISLAV CVETKOVIĆ

THE INVESTITURE RELIEF IN ARTA, EPIROS

In memory of Prof. Gordana Babić

When examining byzantine portraiture, we come across a number of representative pictures showing the byzantine court, nobility and clergy. Today they are mostly found in illuminated manuscripts and charters, and very rarely in wall decorations and icon paintings, usually in a damaged state. Only few done in other techniques have survived. Such is the case of the relief on a white marble slab in Arta, the capital of medieval Epiros.[1] The portraits discussed in this article can be seen in the nartex of the church of Haghia Theodora in Arta.[2] They form a part of pseudosarcophagus over the holy tomb of Theodora, the saintly *basilissa*.[3]

The portraits are cut in relief and have no inscriptions. Their importance for iconographical studies is emphasized by the fact that these are the only known representations of rulers made in relief and incised on a sarcophagus slab.

The Greek scholar, A. Orlandos, was the first to write on St. Theodora's tomb and the portraits on it.[4] He supposed that two

---

[1] For the history of Epirus in the Middle Ages, cf. 'Ι. Ρωμάνος, Περὶ τοῦ δεσποτάτου τῆς 'Ηπείρου, 'Ιστορικὴ πραγματεία, Κέρκυρα 1895; *D. Nicol*, The Despotate of Epiros, Oxford 1957; *G. Ostrogorski*, Istorija Vizantije, Beograd 1959, 407—416; *B. Ferjančić*, Despoti u Vizantiji i južnoslovenskim zemljama, Beograd 1960, 49—88 (= *Ferjančić*, Despoti); *D. Nicol*, The Despotate of Epiros 1267—1479. A Contribution to the History of Greece in the Middle Ages, Cambridge 1984 (= *Nicol*, Despotate II).

[2] 'Α. 'Ορλάνδος, 'Η 'Αγία Θεοδώρα τῆς "Αρτης, 'Αρχεῖον τῶν βυζαντινῶν μνημείων τῆς 'Ελλάδος, Β', 'Αθῆναι 1936, 80—104. *Đ. Bošković*, Arhitektura srednjeg veka, Beograd 1962, 104; *V. Korać*, L'architecture byzantine au XIIIe siècle, in L'Art byzantin du XIIIe siècle. Symposium de Sopoćani 1965, Beograd 1967, 14; *G. Velenis*, Thirteenth-century Architecture in the Despotate of Epirus: the Origins of the School, in Studenica et l'art byzantin autour de l'annee 1200, Beograd 1988, 279, 281—182.

[3] For a very useful explanation of the term *basilissa* in late byzantine period, cf. *G. Babić*, Sur l'icône de Poganovo et la vasilissa Hélène, in L'Art de Thessalonique et des pays balkaniques et les courants spirituels au XIVe siècle. Recueil des rapports du IVe Colloque serbo-grec à Belgrade 1985, Belgrade 1987, 58—60.

[4] 'Α. 'Ορλάνδος, 'Ο τάφος τῆς 'Αγ. Θεοδώρας, 'ΑΒΜΕ Β', 'Αθῆναι 1936, 105—115.

crowned figures must have represented the deceased *basilissa* Theodora Petraliphina and her son, the Despot Nikephoros I Doukas Angelos, because, Orlandos thought, they stood above Theodora's tomb.[5]

Orlandos' logical hypothesis has never been questioned since his time; moreover, it has been constantly repeated in all subsequent articles. However, the iconography of the portraits and historical sources in particular led us to the conclusion that Orlandos' claim was incorrect, no matter how logical it seemed. We shall therefore attempt to establish the identity of the depicted persons and offer an interpretation of the scene.

Orlandos' interpretation of the relief portraits can be found in a general survey of thirteenth-century byzantine sculpture written by J. Maksimović.[6] The author focused her attention on the problems concerning the style of the figures, so that the indentity of the couple was not analyzed at all.[7] The portraits, together with Orlandos' interpretation, are also briefly mentioned in the later works of W. F. Vollbach and J. Lafontaine-Dosogne,[8] T. Velmans,[9] A. Grabar[10] and D. Jacoby[11]. A very useful catalogue of relief sarcophagi and tomb slabs has been recently published by Th. Pazaras and there the portraits from Arta are given a very detailed description from the technical, stylistic and iconographical points of view, but again with the old identification given by Orlandos in 1936.[12]

We have already pointed out that the portraits from Arta are the only surviving example of the byzantine imperial portrait executed on a tombstone.[13] The relief slab shows a complex scene conceived in full accordance with the representative character of the byzantine official portrait art as a part of the ideological programme of an actual ruler.[14] A three-part scene is carved in a rectangular frame made of floral decorations. Both on the left and right sides there is a bust of an archangel holding a long sceptre with a trefoil lily on its top in one hand, and pointing to the centre of the slab with the other.

---

[5] Op. cit., 108—110, εἰκ. 1, 3—4.

[6] *J. Maksimović*, La sculpture byzantine du XIIIe siècle, in L'Art byzantin du XIIIe siècle, 23—34.

[7] Op. cit., 25, 30, Fig. 1.

[8] *W. F. Vollbach, J. Lafontaine-Dosogne*, Byzanz und der christliche Osten, in Propyläen Kunstgeschichte 3, Berlin 1968, 133, 207, T. 109.

[9] *T. Velmans*, Le portrait dans l'art des Paléologues, in Art et société a Byzance sous les Paléologues, Venise 1971, 136, Fig. 57.

[10] *A. Grabar*, Sculptures byzantines du Moyen âge II (XIe—XIVe siècle), Paris 1976, 144—145, Pl. CXXI, a, b.

[11] *D. Jacoby*, The Workshop of the Temple Area in Jerusalem in Twelfth Century: its Origin, Evolution and Impact, Zeitschrift für Kunstgeschichte 45 (1982), 368—370, T. 90.

[12] Θ. Παζαράς, Ἀνάγλυφες σαρκοφάγοι καὶ ἐπιτάφιες πλάκες τῆς μέσης καὶ ὕστερης βυζαντινῆς περιόδου στὴν Ἑλλάδα, Θεσσαλονίκη 1988, 42, 79—80, 90—91, 170—172, 174—175, πίν. 36 γ—δ, 37 α—δ. I am gratefull to Professor M. Šuput for providing me with the publication and translations.

[13] For a brief but comprehensive account of Byzantine funerary plastic, cf. *D. Popović*, Srpski vladarski grob u srednjem veku, Beograd 1992, 136—146.

[14] *A. Grabar*, God and the "Family of Princes" presided over by the Byzantine Emperor, in L'art de la fin de l'antiquité et du Doyen âge I, Paris 1968, 115—119.

Fig. 1 Portraits of regent Anna Cantacuzene Palaiologina and of her son Thomas, Arta, ca. 1296

Two full-figure portraits of rulers, a crowned grown-up woman and her boy child, are placed in the centre, under an arch supported by two double columns, obviously a ciborium. Both of them are clad in imperial robes adorned with jewels and pearls. The *basilissa* is wearing an open crown with a long decorated veil, falling down to her shoulders. She is holding a long cruciform sceptre in her right hand and with her left is pointing towards the spherical segment of the sky, sprinkled with stars, from which God's hand emerges, sending blessings to her. The *basilissa's* son, the future ruler, is beside her. He has a typical byzantine stemma with a cruciform sceptre in his right hand and a diadem (loros) folded over his left arm (Fig. 1).

The artist applied a very clear iconographical formula, frequently encountered in byzantine imperial art. A typical scene of symbolic investiture of a ruler who accepts power from God himself is represented on the relief slab.[15] The investiture ceremony is also attended by a pair of God's messengers — the archangels.[16] God's hand emerging from the sky has always been taken as a sign of symbolic investiture.[17] It is therefore quite unusual that such a scene was represented on St. Theodora's tombstone. It becomes even more so in respect of the original construction of the tomb which was designed as a martyrium.[18]

With regard to the style, it has been observed that the mastery of the relief slab displays strong connections with Constantinopolitan models.[19] The accent was laid on the artistic moment of the carving[20]

[15] *A. Grabar,* L'Empereur dans l'art byzantin, London 1971, 112—122, 174—176.

[16] *Grabar,* Sculptures byzantines, 29, thought that the pair of archangels might have symbolized otherworldly character of the depicted persons which is unacceptable, cf. infra. Consequently, *Pazaras,* op. cit., 90—91 interpreted archangels as heavenly guardians of the tomb and the holy relics.

[17] *Grabar,* L'Empereur, 112—122. Also cf. *A. Grabar,* Christian Iconography. A Study of its Origins, London 1969, 40.

[18] *Grabar,* Sculptures byzantines, 144; Pazaras, op. cit., 79—80.

[19] *Pazaras,* op. cit., 175.

[20] *Maksimović,* La sculpture, 25.

and the origin of its iconography should probably be traced to miniature painting, wood-carving and enamel art.[21]

Both the investiture and insignia stand for the actuality of the scene and its propagandist character.[22] The ciborium is a symbol of power used to emphasize the powerful.[23] Obviuosly, our portraits did show the actual rulers of Epiros of that time.

Strangely enough, the *basilissa* is represented only with her son. Her husband is omitted and one should ask oneself for what reason. It has already been noticed by the late Professor Gordana Babić, who thought rightly but did not elaborate the issue, that the omission must have been the result of the husband's death.[24] Consequently, it is quite possible that the *basilissa* was represented as the only ruler of that time.

Our analysis of the iconography clearly shows that the portrait of the *basilissa* in Arta differs to a large extent from the known type of imperial portraits of women in Byzantium. Our attention was primarely attracted by the cruciform sceptre of the *basilissa.* The very fact that she was represented with a cruciform sceptre is quite unusual and requires an explanation. Imperial iconography precisely prescribed the way of representing a ruling couple and the regalia that could be shown with them. An emperor was always depicted in clothes different from his wife's, and with different insignia. The sceptre held by an emperor was in the form of a cross or labarum,[25] and if held by an empress in the form of a branch.[26] Never did an imperial couple hold identical sceptres. Still, an empress could have been shown with a cruciform sceptre only if she was the only ruler or regent. Thus the portraits from Arta can be put into this category. We are therefore entitled to assume that the *basilissa* in Arta is represented as regent to her minor son.

Although there were several instances of regency in Byzantium,[27] the most characteristic example of a regent's portrait is a golden

---

[21] Ibid., 30; *Pazaras,* op. cit., 174. For portrait in miniature painting, cf. *I. Spatharakis,* The Portrait in Byzantine Illuminated Manuscripts, Leiden 1976, passim.

[22] For symbolical investiture cf. *Grabar,* L'Empereur, 112—122 and for insignia cf. *Pseudo-Kodinos,* Traité des Offices, ed. J. Verpeaux, Paris 1966, 201—202 (the author of this very significant text on late byzantine ceremonial practice describes the regalia and its terminology around the middle of the XIV century).

[23] For general information on ciborium, cf. *J. Maksimović,* Kotorski ciborij iz XIV veka i kamena plastika susednih oblasti, Beograd 1961, 30—42. For ciborium in iconography, cf. *Migne,* PG 18, col. 389; *E. Baldwin-Smith,* Architectural Symbolism of Imperial Rome and the Middle Ages, Princeton 1956, 197; *O. Treitinger,* Die oströmische Kaiser- und Reichsidee, Darmstadt 1956, 24, 56—57; *G. Babić,* O živopisanom ukrasu oltarskih pregrada, ZLUMS 11 (Novi Sad 1975), 15—16.

[24] *G. Babić,* O portretima u Ramaći i jednom vidu investiture vladara, ZLUMS 15 (Novi Sad 1979), 166, nap. 49.

[25] *Pseudo-Kodinos,* 4, 13; 202, 29; 225, 1.

[26] Ibid., 260, 17, 22; 262, 22; 355, 24.

[27] As mother-regents in Byzantium are known the empress Irene (780—790 and 792—797), wife of Leon IV and mother of Constantine VI, cf. *Ostrogorski,* op. cit., 184—187, Theodora (842—852), wife of Theophilos and mother of Michael III, cf. op. cit., 219—221, 223,244, Zoe Carbonopsina (913—918), the fourth wife of

solidus of Michael III, coined in the first emission around 842. It is of greatest importance for the matter under discussion, because it can serve as an analogy to the presumed regent portraits from Arta. Since at that time Michael III was a minor, his mother Theodora and his eldest sister Thecla were elected regents.[28] A tripartite government was plastically represented on the solidus — on the obverse side there are the busts of the minor Michael III with a crown and a globe in his hand, and of his sister Thecla with a crown as well, and with a cruciform sceptre (Fig. 2). A portrait of the empress-mother, the regent Theodora, is on the reverse side, and she is the one who has all the insignia — a crown, a globe and a cruciform sceptre (Fig. 3).[29] Naturally, later changes in the course of Michael III's reign were registered on the coins. The fact that he had grown up and become his mother's co-ruler was clearly shown on the solidus from about 852, where they are represented together with no emphasized insignia.[30] In the end, Michael III became the only ruler, so that on the solidus from about 856 he was depicted as the only basileus with all the insignia.[31]

Fig. 2 Michael III and Thecla, ca. 842

Fig. 3 Regent Theodora, ca. 842

Leon VI and mother of Constantine VII Porphyrogenitos, cf. op. cit., 254, 256—257, Theophano (963), wife of Romanos II and Nikephoros II Phocas and mother of Basil II and Constantine VIII, cf. op. cit., 273, Eudokia Makrembolitissa (1067), wife of Constantine X Ducas and Romanos IV Diogenes and mother of Michael VII, cf. op. cit., 326, Anna Dalassena (1081), mother of Alexis I Comnenos, cf. op. cit., 354, Maria (1180—1182), wife of Manuel I Comnenos and mother of Alexis II, cf. op. cit., 370—371 and Anna of Savoy (1341—1347), wife of Andronicus III Palaiologos and mother of John V, cf. op. cit., 476, 478, 483—485, 489, 496. During the Latin rule in Constantinople we can also find as regent Yolande Curtenay (1217—1219), mother of Robert, cf. op. cit., 406, 537. For the regency in Epirus, cf. infra.

[28] *Ostrogorski*, op. cit., 219, nap. 2.

[29] *P. D. Whitting*, Byzantine Coins, London 1973, 171, Fig. 269, 270.

[30] Ibid., Fig. 271, 272.

[31] Ibid., Fig. 273.

Having found an analogy to the regent portraits from Arta among surviving examples in Byzantium, we might conclude that the relief in Arta most probably represents a mother-regent with her son by means of usual symbolic language.[32] Naturally, the portraits show an Epirote *basilissa* and probably a future Despot of Epiros.

The main question concerns the identity of persons portrayed on the relief slab in Arta. Although the portraits were carved on a pseudosarcophagus slab placed above the tomb of the *basilissa* Theodora Petraliphina, they could by no means represent Theodora and her son Nikephoros as was supposed by Orlandos.[33] The very position of the portraits happened to be a misleading issue. According to reliable historical cources, Theodora, wife of the Despot Michael II, could never have been depicted as regent simply because she had never been appointed one.

Theodora Petraliphina is well known in history on the basis of many historical sources,[34] including her hagiography written by Job the monk, dated from the end of the 13th century.[35] A daugther of a famous feudal lord, she married Michael II, the ruler of Epiros, and gave birth to Nikephoros I.[36] After her husband's death (Michael II died between September 1266 and August 1268),[37] Theodora immediately took monastic orders, renouncing the princely life forever.[38] Theodora and her son could not possibly have been represented on the portraits in Arta firstly because she never participated in politics since then, and secondly, because at the moment of his father's death Nikephoros was much older than the boy on the relief. Furthermore, before his father passed away, Nikephoros had been married twice. In 1252 he took Maria, a granddaughter of the Nicaean Emperor John Ducas Vatatzes, as wife, and on that occasion both Michael II and Nikephoros were invested with despotic insignia.[39] Since then, Nikephoros had taken part in governing and it was much before his father Michael II died.[40] In 1265 Nikephoros married Anna, daughter of Eulogia, the

---

[32] The same iconographical formula was applied in the only known case of regency in medieval history of Serbia, on two fresco portraits of duchess Milica in the monasteries of Ravanica and Ljubostinja, cf. *B. Cvetković*, Novi prilozi proučavanju ktitorske kompozicije u Ravanici, Saopštenja 26 (Beograd 1994). Duchess Milica was represented for two more times in surviving fresco paintings, but in different iconographical formulae. In Veluće, she was depicted merely as the wife of a ruler, the prince Lazar, cf. *G. Babić*, Vladarske insignije kneza Lazara, in O knezu Lazaru. Naučni skup u Kruševcu 197, Beograd 1975, 65—78. In Ramaća, Milica was shown as a co-ruler to her elder son Stephen, cf. *Babić*, O portretima u Ramaći, 157—176.

[33] *Orlandos*, 'O τάφος, 108—110; *Pazaras*, op. cit., 42.

[34] *Nicol*, Despotate II, 5, 8, 13, 135, 239, 240, 247.

[35] *Job monachus*, Life of Ste. Theodora of Arta, in *Migne*, PG 127, cols. 907—908; *J. Popović*, Žitije prepodobne Teodore, carice u Arti, in Žitija svetih za mart, Valjevo 1991, 216—219.

[36] *Ferjančić*, Despoti, 63—69; *Nicol*, Despotate II, 5,8, passim.

[37] *B. Ferjančić*, Kada je umro despot Mihailo II Anđeo?, ZRVI 9 (Beograd 1966), 29—31.

[38] *Job monachus*, 908; *J. Popović*, 219.

[39] *Ferjančić*, Kada je umro despot Mihailo II Anđeo?, 30—31.

[40] *Ferjančić*, Despoti, 64—65, 68—69.

sister of the new emperor Michael VIII Palaiologos.[41] Obviously, the relief slab from Arta represented somebody else.

There were two cases of regency in the history of the state of Epiros. The first was marked by the personality of the *basilissa* Anna Cantacuzene Palaiologina, daughter-in-law of Theodora Petraliphina, wife of the Despot Nikephoros I and mother of the Despot Thomas. She acted as regent from 1296 to 1313.[42] Besides, there was another *basilissa* with the same name, Anna Palaiologina, wife of the Despot John Orsini and mother of the Despot Nikephoros II. Her regency lasted from 1337 to 1339.[43]

There are strong reasons supporting the claim that the first Anna Kantakouzena Palaiologina was represented on St. Theodora's pseudosarcophagus together with her son Thomas. Historical data confirm this identification. After the death of the Despot Nikephoros I in 1296, the rule over Epiros was taken by his widow Anna, because their son Thomas was too young. At that time he was only six years old.[44] Moreover, history tells us that Anna had a special relationship with her mother-in-law and that in matters of politics she took her cue from Theodora.[45] During her regency, Anna worked hard to improve relations with Constantinople, being of Palaiologan origin herself. She was the third daughter of John Kantakouzenos and Irene-Eulogia Palaiologina, and the second wife of Nikephoros Ducas Angelos.[46] As the Despot's wife, she was given the title of *basilissa*, but she also kept and used her maiden name. It is known that she was strongly opposed to the union of the Churches concluded by Michael VIII Palaiologos, and that she approved of her husband's negotiations with Charles I Anjou to overthrow the heretical emperor.[47] Anna was also of the opinion that both Epiros and Thessaly should be returned to the Empire, which was an attitude quite different from her husband's.[48] As a matter of fact, Anna, a woman of astounding personality, had maintained close political relations with Constantinople even before the death of Nikephoros I. When in 1282/3 Andronikos II launched an expedition against Epiros, it was Anna who secretly went to Constantinople and settled a peace agreement there.[49]

---

41 Ibid., 69.

42 Σ. Λάμπρος, "Αννα ἡ Καντακουζυνή, βυζαντιακὴ ἐπιγραφὴ ἐξ Αἰτωλίας, Νέος Ἑλληνομνήμων I (1904), 34—42. *A. Th. Papadopulos*, Versuch einer Genealogie der Palaiologen 1259—1453, München 1938, № 30, 19; *D. M. Nicol*, The Byzantine Family of Kantakouzenos (Cantacuzenus) ca. 1100—1460. A Genealogical and Prosopographical Study, Dumbarton Oaks Studies, Washington 1968, № 16, 20—24; *A. Laiou*, Constantinople and the Latins. The Foreign Policy of Andronicus II 1282—1328, Cambridge Mass. 1972, 38—43, 91, 226; Prosopographisches Lexikon der Palaiologenzeit, 5. Faszikel, Wien 1981 (= PLP), 87; *Nicol*, Despotate II, 8, 10—11, 17, 22, 30—32, 35—38, 44—47, 49, 50—59, passim.

43 *Ostrogorski*, op. cit., 473, 537; PLP, 9. Faszikel, Wien 1989, № 21345, 62—63.

44 *Nicol*, Despotate II, 50. She was also regent to both sons of John I of Thessaly, cf. *Nicol*, Kantakouzenos, 22.

45 *Nicol*, Despotate II, 8; ibid., Kantakouzenos, 22—23.

46 *Papadopoulos*, op. cit., 30; PLP 5, 87.

47 *Nicol*, Kantakouzenos, 20—21.

48 *Laiou*, op. cit., 38.

49 *Nicol*, Kantakouzenos, 21; *Laiou*, 38.

Later, as the ruler of Epiros, she was to face serious dynastic problems because her son-in-law became a claimant to all the estates of the late Nikephoros I. It was Philip of Taranto, who in 1294 married Thamar, a daughter of Nikephoros and Anna. A dangerous diplomatic situation emerged in western Greece because the marriage contract stated that Thamar's brother Thomas was to become Philip of Taranto's vassal and that in case of Thomas's death all the territories of the Despotate of Epiros were to belong to Philip.[50] When in 1296 Nikephoros I died, the *basilissa* Anna as regent to her underaged son Thomas refused to give over the dowry territories to Philip of Taranto that had been promised to him by the late Nikephoros I. Because of that, Philip attacked Epiros. In her reply, Anna stressed that her son Thomas was the heir to the Epirote throne and that the Emperor Andronikos II was his ultimate and natural master.[51] In doing so, she eventually succeeded in marrying her son Thomas to a granddaughter of Andronikos II in 1313 and it was only then that Thomas was given his despotic title.[52]

With respect to the relief portraits from Arta, it should be mentioned that Anna's son Thomas was born in 1288/9 and that at the moment of his father's death he was only six.[53] Thus, the age of the boy represented in the relief on St. Theodora's tombstone completely corresponds to the age of Thomas about the year of 1296. On the basis of this, we might conclude that the portraits in Arta most probably show the regent Anna Kantakouzena Palaiologina with her minor son Thomas. The carving was probably executed soon after 1296.

The iconography of the relief portraits stresses the legitimacy of the newly enthroned ruler. The claim that the *basilissa* Anna probably felt apprehensive for her future seems plausible if we take into consideration her political position, foreign dynastic intrusions and the fact that she herself was a princess from abroad. Hence, Anna's portrait from the early period of her rule had to be made in an unusual manner, in the proximity of the holy tomb of Haghia Theodora, who could safeguard her reign. The cult of St. Theodora, who died around 1270, must have been an important ideological support for the *basilissa* Anna.[54] Holy relics had the power not only to heal but also to legitimize the authority of those who know how to emphasize their close relations with the deceased, and Anna was indeed closely related to Theodora, a new saint. Tombs enshrining holy bodies were meant to be dwelling-places of the Holy Spirit that performed miracles attributed to dead bodies.[55] It is for this reason, we believe,

[50] *Laiou*, 42.
[51] Ibid., 43.
[52] *Ferjančić*, Despoti, 72; *Nicol*, Kantakouzenos, 23.
[53] *Nicol*, Despotate II, 241.
[54] *Job monachus*, 908; *J. Popović*, Dogmatika pravoslavne crkve III, Beograd 1980, 675—682.
[55] *D. Popović*, Srpski vladarski grob u srednjem veku, 173. Also cf. *H. Möllers*, Jenseitsglauben und Totenkult im altchristlichen Syrien nach den Schriften unter dem Namen Afrems des Syrers, Marburg 1965, 15—18, 180.

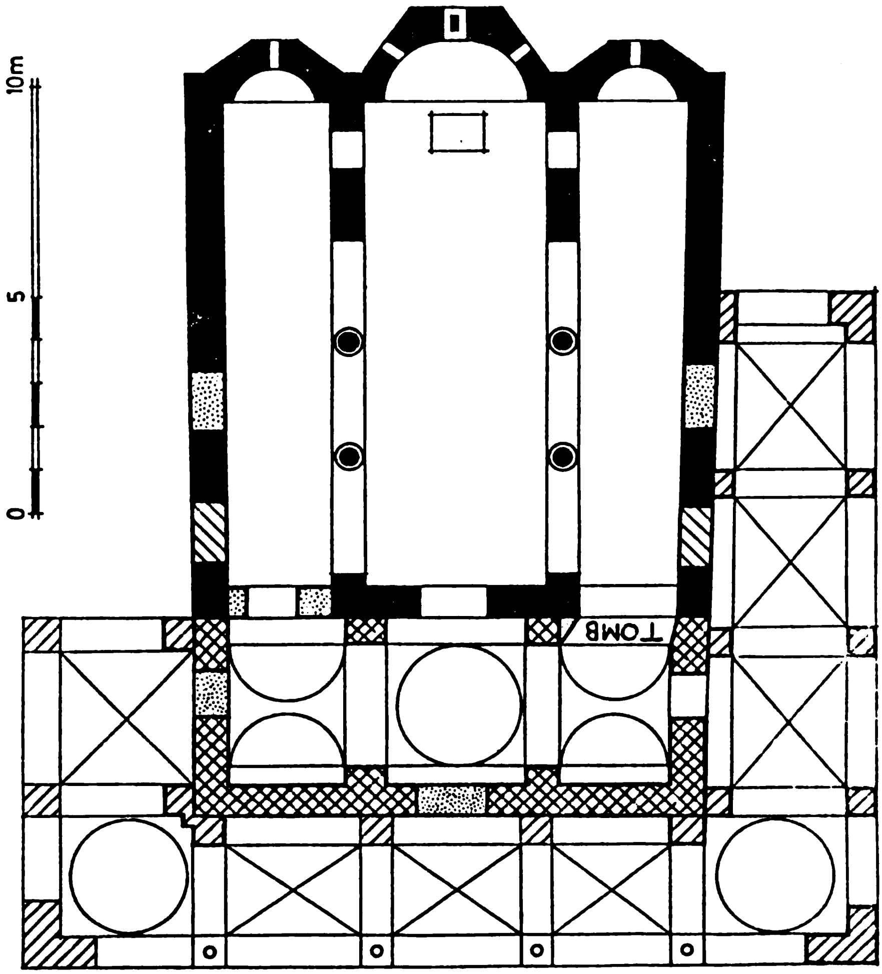

Fig. 4 Ste. Theodora in Arta, the ground plan (after Orlandos)

that Anna was portrayed in such an extraordinary place as a tombstone slab.

Finally, another question arises: who was the founder of the nave of the church of St. Theodora in Arta, of the narthex and of the porch, as well as of the original construction of Theodora's tomb? Evidently, chronological moments involved in building of the church have never been fully studied. This problem will have to be thorougly examined by future historians of architecture. Here, we would like to stress certain important facts.

First of all, it is necessary to ascertain why both the nave and the narthex of the church of Haghia Theodora in Arta were attributed to the *basilissa* Theodora Petraliphina and dated back to the period after the death of the Despot Michael II and to the last years of

Theodora's life.[56] If we resort to her biography, we can find that she did start building of a new church after the death of her husband (originally dedicated to St. George), intended for a nunnery where she would spend the rest of her life.[57] But no mention of the narthex was made, which was obviously added after the nave had been built, so that the identities of the founder of the monastery and of the ktetor of the narthex still remain unknown.[58] Was it the same person or not? (Fig. 4)

In the context of our present investigation it seems that Theodora Petraliphina could not have been the ktetor of the funerary construction over her tomb. The tomb constructed in the form of a martyrium points to special significance someone wanted to give to her resting place.[59] The only person who really had an interest in spreading St. Theodora's cult was her daughter-in-law, Anna Kantakouzena Palaiologina.[60] The *basilissa* Anna might have erected both the nartex and the martyrium, thus enlarging the foundation of Theodora, a newly venerated local saint. The portraits of Anna and her son might stand for that.

There is another explanation for the obvious connection of the cult of St. Theodora with the political ideology of the *basilissa* Anna the regent. The Life of St. Theodora was dated back by L. Vranoussis to the end of the 13th century,[61] and it corresponds with the time when the regency portraits were created, the martyrium being dated to the last decade of that century. It is therefore quite possible, though it remains to be more carefully investigated, that the *basilissa* Anna Kantakouzena Palaiologina commissioned the writing of St. Theodora's hagiography as a part of the newly established cult. Thus, the structure of the veneration process is completed and the complex form of the martyrium with its double aspect can be more easily understood.

The problems of the patronage of the church of St. Theodora in Arta should be researched not only by art historians or historians of architecture, but also by archaeologists. Our intention merely was to make a more precise analysis of the portraits, which has proved to be an important iconographical and historical problem. With our new identification we tried to make a small contribution to the study of iconography of byzantine regency.

---

[56] *Orlandos*, Ἡ Ἁγια Θεοδώρα τῆς Ἄρτης, 88—89; *Velenis*, op. cit., 279.

[57] *Job monachus*, 908; Žitija svetih za mart, 219; *T. Velmans*, op. cit., 136.

[58] *Velenis*, op. cit., 285 himself admitted that there are "numerous unsolved problems in the research concerning the architecture of the Despotate of Epirus".

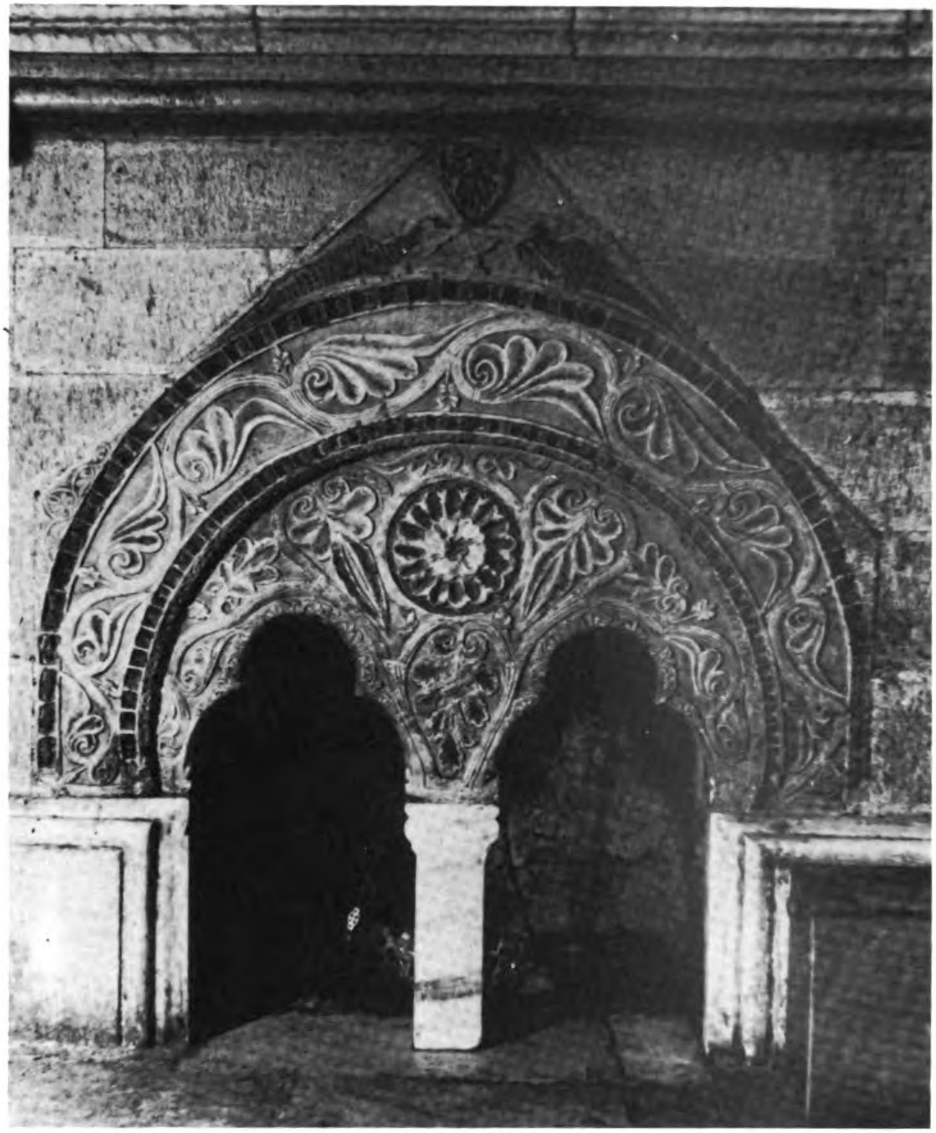
[59] For a general view cf. *A. Grabar*, Martyrium. Recherches sur le culte du reliques et de l'art chrétien antique I—II, Paris 1943—1946.

[60] *Pazaras*, op. cit., 79—80.

[61] *L. I. Vranoussis*, Χρονικὰ τῆς μεσαιωνικῆς καὶ τουρκοκρατουμένης Ἠπείρου, Ioannina 1962, 49—54, quoted after *Nicol*, Despotate II, 5, note 8. I am greatly indebted to Professor B. Ferjančić and Professor Lj. Maksimović for drawing my attention to the new dating proposed by Vranoussis, which happens to be very important for the matter being discussed. I am also grateful to G. Subotić for providing me with photographs and to grad. arch. I. Filipović for having done the necessary illustrations.

Ste. Theodora's martyrium, western aspect

Ste. Theodora's martyrium, eastern aspect

Бранислав Цветковић

О РЕЉЕФУ С ИНВЕСТИТУРОМ ИЗ АРТЕ (ЕПИР)

У расправи је пажња посвећена познатој владарској композицији са надгробног споменика св. Теодоре из Арте, престонице средњовековног Епира. Портрете, изведене у плитком рељефу, крај којих нема натписа, одликује занимљиво иконографско решење и сасвим изузетан смештај (с аспекта византијске фунерарне уметности) на чеоној страни једног псеудосаркофага. У досадашњој литератури постојало је неподељено мишљење (засновано на једном старом тексту А. Орландоса) да би портрети могли представљати епирску деспотицу Теодору Петралифу и њеног сина, деспота Нићифора I. Међутим, ову логичну Орландосову хипотезу, ослоњену на чињеницу да под саркофагом заиста почива света деспотица Теодора, озбиљно доводе у питање како иконографско решење портрета тако и историјске вести о Теодори и Епирској држави на прелазу из XIII у XIV век.

Анализом је утврђено да рељеф представља сцену симболичне владарске инвеституре једне епирске регенткиње (одсуство фигуре владара супруга, те крстолико жезло у рукама владарке какво носе само владари односно регенти). Теодора Петралифа поуздано није никада била регент своме сину Нићифору, јер је он свог оца, деспота Михаила II, наследио у зрелим годинама а Теодора се после мужевљеве смрти одмах замонашила, не узимајући више удела у државним пословима. Стога је портрет регенткиње на саркофагу могао приказивати једино Теодорину снаху, деспотицу Ану Кантакузин Палеолог и њеног сина, будућег деспота Тому. Познато је да је након смрти деспота Нићифора I 1296. године власт у Епиру преузела његова удовица Ана, због малолетности њиховог сина Томе. У том тренутку он је имао само шест година, што је узраст који у целини одговара представи дечака са рељефа. Необично постављање једне репрезентативне владарске композиције на надгробном споменику може се објаснити специфичним околностима у којима је регенткиња Ана дошла на власт. Наиме, након смрти Нићифора I створена је тешка династичка криза у Епиру услед отворених претензија Филипа Тарентског (зета умрлог Нићифора I) на наслеђе свих земаља Епирске деспотовине. Како је регенткиња Ана гајила посебне односе са својом свекрвом, светом деспотицом Теодором, угледајући се на њу у вођењу државних послова и радећи потом на стварању њеног култа, постаје јасно из којих је разлога званични портрет нове епирске владарке Ане изведен на самом изворишту новоствореног династичког култа, над гробом преподобне Теодоре. Теодорин култ је свакако био *значајна идеолошка потпора* за владу деспотице Ане, која је наглашавајући своје родбинске везе с преподобном Теодором веровала да на тај начин обезбеђује себи и свом сину легитимитет власти. Ана је могла бити ктитор не само припрате храма Св. Теодоре (првобитно Св. Ђорђа), који је подигла Теодора, већ је по њеној жељи могла бити изведена

и сложена надгробна конструкција у облику мартиријума над Теодориним гробом. Штавише, деспотица Ана је могла бити и наручилац Житија преподобне Теодоре, датованог у крај XIII века, чиме би процес установљења династичког култа и његовог ликовног и градитељског уобличења могао бити употпуњен.

Зборник радова Византолошког института, XXXIII, 1994
Recueil des travaux de l'Institut d'études byzantines, XXXIII, 1994

УДК 886.1-94 „15/16" : 808.101-73 : : 091.131

ТАТЈАНА СУБОТИН-ГОЛУБОВИЋ

ЈОШ О „ЖИТИЈУ У СВИТКУ" КРАЉА МИЛУТИНА

Богатој збирци словенских рукописа који се чувају у софијској Народној библиотеци припада и један српски рукопис специфичног састава. Време настанка овог рукописа, који је у збирци означен бројем 267, оквирно се ставља у крај XVI — или сам почетак XVII — века. На жалост, није извршена филиграноломка анализа хартије, па тако није могуће прецизније одредити време настанка овог зборника. У кратком опису рукописа који је дао Цонев стоји да у његов састав улазе служба и житије светог краља Стефана Уроша (Милутина).[1] Међутим, овом зборнику, осим службе са житијем синаксарског типа који су дело патријарха Данила III (Бањског), припадају још и биографије краљева Милутина и Драгутина, као и њихове мајке Јелене. Састављач ове три биографије је архиепископ Данило II. После биографија краљице Јелене и њених синова, следи и један родослов (рωдословїє с⟨вє⟩тых⟨ь⟩ срьбскых⟨ь⟩ госпωд⟨ь⟩ и ктиторь бывшїихь), а за њим (л. 120—124') следи необичан текст који садржи одабране епизоде из Милутиновог ратничког живота. Овај текст није непознат, али се преко њега олако прелазило, и то највише захваљујући слободној тврдњи Ђ. Сп. Радојичића да се ради о тексту истоветном оном који се налази у Римничком србљаку.[2] Радојичић ту узгред каже да у софијском препису „има испуштања и мањих измена" у односу на Римнички србљак. Овој Радојичићевој тврдњи вратићемо се касније. Даље, Радојичић каже да је Житије из Римничког србљака начињено према Милутиновој хиландарској повељи за селиште Улијаре, издатој око 1318. год.[3] Он је, такође, сматрао да је ова повеља фалсификат, а да је њен уводни аутобиографски део начињен

---

[1] *Б. Цонев*, Опис на ръкописите и старопечатните книги на Народната библиотека в София, София 1910, 170—172. Цонев је на основу палеографских одлика датирао овај зборник у крај XVI — почетак XVII века. На последњем листу поп Тодор, син Илијев, оставио је истоветан запис писан на словенском и грчком језику, из кога се види да се рукопис 1845. год. налазио у цркви Св. Недеље. Рс. бр. 267 помиње и *Л. Павловић*, Култови лица код Срба и Македонаца, Смедерево 1965, 92.

[2] *Ђ. Сп. Радојичић*, Житије Стефана Уроша II Милутина у Римничком Србљаку (1761), Историјски часопис IX—X (1939) 97—100.

[3] *Љ. Стојановић*, Стари српски хрисовуљи, акти, биографије, летописи, типици, поменици, записи и др., Споменик СКА III (1890) 17—24.

према Милутиновој биографији коју је саставио архиепископ Данило II.[4] Први истраживач који је указао на могућност да је ова Милутинова повеља фалсификат, састављен на основу Данилове биографије, био је Ј. Радонић.[5] Међутим, његовом мишљењу супротставио се В. Мошин, који је сматрао да ова повеља није фалсификат, већ да је то само познији хиландарски препис оригиналне повеље.[6] Мошин у свом раду допушта могућност да су, приликом преписивања са данас већ изгубљеног оригинала, начињене неке мање измене. Он, између осталог, спомиње још један рукопис који садржи текст Милутиновог житија, за које каже да је идентично софијском препису и римничкој варијанти.[7] То је рукопис бр. 91 из Грујићеве збирке који се данас чува у Музеју Српске православне цркве; овај рукопис потиче из средине XVI века, а по саставу је Србљак.[8] Резултати најновијег у низу истраживања посвећених проблему аутентичности Улијарске повеље и њеном односу према Даниловој биографији краља Милутина заснивају се на детаљној унутрашњој анализи карактера и садржаја саме повеље.[9] С. Ћирковић, на основу свих расположивих података и после њиховог детаљног разматрања, потврђује Радонићево мишљење да је повеља фалсификат.

Софијско „кратко житије" краља Милутина, како га називају Радојичић и Мошин несумњиво има додирних тачака са аутобиографским делом Улијарске повеље, о чему сведочи и сам почетак текста сїе ѡврѣтохѡм⟨ь⟩ съписано въ свитцѣ с⟨ве⟩т⟨а⟩го кралıа, што речито подсећа на, за повеље, неуобичајен начин издавања — свитак. Улијарска повеља исписана је у облику свитка.[10] На први поглед, изгледа, као да је наш софијски текст једна брижљиво урађена прерада аутобиографског дела повеље; он више подсећа на кратку, сажету историјску повест чији је главни јунак Милутин. Садржај је испричан у трећем лицу, а Милутин се свугде доследно назива светим краљем (на једном месту и блаженим), што јасно указује на то да је чин канонизације већ био обављен. Индикативно је, међутим, то да, као и у аутобиографском делу повеље, описани догађаји обухватају период од 1282. до 1313/4. године; софијски текст се завршава кратком белешком о томе да је неколико година после смрти краљево тело извађено из старог гроба и премештено у нови и да су краљеве мошти чудотворне. Упадљиво је у овом тексту одсуство било чега што би говорило о краљевом приватном животу; једини изузетак у томе погледу је спомињање

---

4 *Ђ. Сп. Радојичић*, нав. дело, 98.

5 *J. Радонић*, Биографија и аутобиографија краља Милутина, Летопис МС 183, св. 3 (1895) 92—109.

6 *В. Мошин*, Житије краља Милутина према архиепископу Данилу II и Милутиновој повељи — аутобиографији, Стара српска књижевност, Зборник историје књижевности, Одељење језика и књижевности САНУ, 10, Београд 1976, 109—136.

7 *В. Мошин*, нав. дело, 128.

8 *Д. Богдановић*, Инвентар ћирилских рукописа у Југославији (XI—XVII века), Београд 1982, 105. Рс Грујић 91, написан средином XVI века, наведен је под редним бројем 1520; осим ове Милутинове биографије, зборник садржи још и житија св. Саве, Стефана Дечанског, синаксар кнеза Лазара, Слово кнезу Лазару и службе Милутину, Стефану Дечанском и кнезу Лазару.

9 *С. Ћирковић*, Биографија краља Милутина у Улијарској повељи, Архиепископ Данило и његово доба, Научни скупови САНУ, LVIII, Београд 1991, 53—68.

10 Физички опис саме повеље детаљно је дат у наведеним радовима Ј. Радонића и В. Мошина.

сина Стефана који је био послат Татарима као талац, али нема ни најмањег наговештаја о несугласицама између оца и сина. Састављач овог кратког историјског састава несумњиво је познавао и Данилову биографију краља Милутина. Држећи се Радојичића, Мошин је поновио да је овај софијски препис скоро идентичан тексту житија у Римничком србљаку. Међутим, софијски текст Милутиновог житија није само незнатно краћи од римничке варијанте већ му недостају читаве епизоде. Овај податак није само од интереса за историчаре, него уноси и нову непознаницу у проучавање настанка и развоја биографских текстова посвећених краљу Милутину. Познато је да је Римнички србљак приређен за штампу старањем арадског епископа Синесија Живановића, и то према једном рукописном Србљаку састављеном 1714. год. Овај рукописни Србљак био је преписан у манастиру Раковцу, а кратко га је описао Шафарик који је нагласио да рукопис садржи два житија краља Милутина — једно по шестој песми канона и друго, додато на крају рукописа.[11] У међувремену, раковачки Србљак је изгубљен. Међутим, раније је већ било речено да је В. Мошин скренуо пажњу на још један препис Милутинове друге кратке биографије (користим условни назив, да би се овај текст разликовао од синаксарског житија Данила Млађег). Ова прерада Милутиновог житија из Грујићевог Србљака заиста јесте идентична тексту штампаном у Римничком србљаку. После пажљивог поређења оба текста, могу да кажем да су разлике заиста занемарљиве и да, бар у овом случају, Синесије Живановић није извршио битније преправке у тексту. На основу овога, са сигурношћу се може тврдити да је у изгубљеном раковачком Србљаку постојао трећи препис истога текста. Поређење садржаја аутобиографског дела повеље (даље П) са софијским преписом (даље С) и Римничким србљаком (Р) дало је следећу слику:[12]

1. П, С и Р: освајање оба Полога, Скопља, Овчег Поља, Злетова и Пијанца (1282. год.); у С је изостављено Злетово што је, највероватније писарска омашка, јер се Злетово спомиње и у Грујићевом Србљаку,
2. П, С и Р: Михајло VIII Палеолог напада Србију, али изненада умире на самом почетку похода (11. XII 1282. год) у месту званом иллгити (С нема назив места у коме је цар умро); цар је сахрањен у Силиврији (С: Силаврији); цареви сродници и велможе настављају поход и стижу до Липљана и Призрена, а затим се враћају (пролеће 1283. год.); епизода са Чрноглавом,
3. П и Р: други поход на Византију — Милутин и Драгутин заједнички славе Божић у грчком месту Насуд (Р: Сад); браћа освајају струмску и серску област и Христопољ (прва полвинна 1284. год.); С нема цео овај сегмент,
4. П и Р: наставак ратовања током 1284. год. — Милутин наставља свој ратни поход и осваја Дебар, Пореч и Кичево; С нема ни овај сегмент,
5. П, С и Р: Дрман и Куделин; освајање Браничева,
6. П, С и Р: напад видинског кнеза Шишмана на Србију и као одговор Милутиново освајање Видина; склапање мира;

[11] *Л. Чурчић*, Србљаци у 18. веку, Српске књиге и српски писци 18. века, Нови Сад 1988, 32— 2.

[12] О хронологији Милутинових ратних похода в. Историја српског народа, I, Београд 1981, нарочито поглавља Почеци освајачке политике (437—448) и Унутрашње борбе почетком XIV века (449—461), уз која је дата и старија литература.

— само П: по Милутиновом наређењу, ћерка жупана Драгоша удаје се за Шишмана; ово место у Р (као и у Грујићевом Србљаку) није јасно и гласи повелѣ с(ве)тыи великомꙋ своемꙋ жꙋпанꙋ, на болшее оутверждениѥ некомꙋ в' таковаѧ держати. и тако остави егѡ с' миромъ (...),
— П и Р: Шишманов син Михајло жени се Милутиновом ћерком; само П каже да је тај Шишманов син касније постао цар,

7. П, С и Р: Татарски хан Ногај спрема се да нападне Србију; Милутин му шаље своје изасланике, међу којима и свога сина Стефана; Стефан се самоиницијативно враћа оцу; — унутрашње борбе међу Татарима и Ногајева смрт (1299. год.),
8. П, С и Р: Персијанци и Агарени нападају Романију; Милутин их побеђује (1310/1. год.),
9. П, С и Р: Милутин шаље српске одреде под вођством војводе Новака Гребостpeкa у помоћ своме тасту Андронику Палеологу; поход у Анадолију (септ. 1312 — авг. 1313. год.); успешан повратак у Србију,
10. Р у свом завршном делу укратко говори и о Милутиновој ктиторској делатности; у П постоји почетак текста сличног садржаја, али је, на жалост, баш на том месту повеља оштећена.

Из овог упоредног прегледа јасно се види да нису само појединачне епизоде скраћене, него и да неке од њих недостају у софијском препису. Уколико је софијска варијанта заиста настала скраћивањем аутобиографског дела повеље, није сасвим јасно зашто су, и по ком критеријуму, изостављане поједине епизоде. Исто тако, није јасно зашто се овде говори уопштено о архиепископу и изоставља његово име, када се он по имену спомиње у повељи и, наравно, код Данила. Изостављен је, такође, и сваки помен Милутинове ктиторске делатности. Поставља се питање, шта је разлог оваквој преради текста, али у овом тренутку тешко је дати прави одговор. Можда би се могло претпоставити да је ово некаква „народна" прерада Милутиновог животописа, која у први план истиче поједине краљеве ратничке подвиге. Упоредни преглед четири редакције повести о Дрману и Куделину пружа увид у њихов карактер, али тешко да може помоћи при реконструкцији генеалошког стабла коме, несумњиво, све припадају.

Данило[13]

не по мнозѣ же врѣмени ново приимьшоу власть земли срѣмьскыѥ благочьстивомоу кралю стефаноу, обрѣтоста се два нѣка вельмоужа оукорѣнивьша се вь дрьжавѣ земли браничевьскыѥ вь мѣстѣ рекомѣмь ждрѣлѣ, и оть многыихь врѣмень тоу оутврьдивьша се самовластьна соушта, и никоѥгоже насилиꙗ боѥшта се, брата ѥдиныѥ матере, ѥже глаголю дрьмана и коудѣлина; сиꙗ оубо зѣло силою своѥю хвалешта се и не дающта никомоу власти имѣти около прѣдель ихь, оть диꙗволꙗго же

Повеља

въ врѣме же то нѣкоꙗ двꙗ велможі и самовластна и самобратна соуща въкорѣнивша се бѣхоу въ браничевѣ въ мѣстѣ рекомѣмь ждрѣлѣ, коудѣлинь и дрьмань, и ѡть дїаволꙗго дѣиства наважденнаа съ своими силамы наскакають на сего богочьстиваго възлюбленнаго ми брата стефана кралꙗ. давше же и много злата присьвъкоупише кь себѣ множѣство воискы татар-

---

[13] Одељак из Данилове биографије наведен је према Даничићевом издању: *Архиепископ Данило и други*, Животи краљева и архиепископа српских, Загреб 1866 (Variorum Reprints, London 1972).

дѣиства наваждена начеста зьлоую мысль вѣштати на сего благочьстиваго, хотешта и озьловити и дрьжавоу ѥго. и сь христолюбивыи краль стефань слышавь ть ковь ихь зьлыи, иде вь область ихь хоте прогнати ѥ, да не како зьломыслеште дьнь оть дьне и оконьчають волю свою. и дошьдьшоу ѥмоу вь дрьжавоу ихь, землю браничевьскоу, таковѣи земли зѣло тврьдѣ соушти, не вьзможе имь никоѥже пакости сьтворити или отьгнати ихь оть прѣдѣль таковыихь, и пакы вьзврати се вь дрьжавоу своѭ. си же видѣвьше насильство сего благочьстиваго кралꙗ ѥлико на нихь, шьдьше сьбькоупише около себе воискоу многоу ѥзыка татарьска и коумaны, злато много давьше имь; и сь сими ѥдинодоушьно оустрьмише се на дрьжавоу сего благочьстиваго кралꙗ стефана. и тогда многы страны повоѥвавьше дрьжавы ѥго, и зѣло належеште великы пакости творaахоу ѥмоу не расходеште се. господинь же краль стефань виде се вь толицѣи бѣдѣ, и не имы много чесо сьтворити, вьставь иде кь вьзлюблѥномоу си братоу кралю стефаноу оурошоу, и сь нимь станиѥ сьтвори вь дрьжавѣ жоупы расиньскыѥ на рѣцѣ глаголѥмѣи моравѣ, вь мѣстѣ же рекомѣмь мачьковьци. и тако вьзвѣсти ѥмоу скрьби своѥ многыѥ приключьшеѥ се ѥмоу оть соупостата ѥго. и начеть сь великою жалостию молити се ѥмоу глаголѥ: дльжьно ти ѥсть, вьзлюблѥныи брате, поболѣти о скрьби моѥи и помошти ми, ꙗко да избавлю се оть таковаго насилованиꙗ воююштиихь на ме, ꙗкоже и азь вь минмошьдьшеѥ врѣме сьпособьствовахь ти. нь оубо потьштавь се помози ми дрьжавьною ти силою. сиѥ глаголы слышавь мольбьныѥ (сь) господинь мои прѣвысокыи краль оурошь оть вьзлюблѥнаaго си брата, и вь ть часъ ни мало закьснѣвь повелѣ сьбраномь быти вьсѣмь воѥмь ѥлико дрьжавы ѥго вь помошть вьзлюблѥномоу си братоу. и тако оба сьбькоупивьша побѣды своѥ, ѥдиноу волю и любовь братьню имоускыѥ и коуманскыѥ, и тогда многыѥ страні повоѥваaше дрьжавы (его) и многы пакости творахоу ѥмоу не расходещ(е) се. (ть) же богочьстивы тьщно сь приходить кь кралѥвствоу ми.. и сьстаніе створшимь на моравѣ оу мачковци и вса своꙗ скрьбнаа вьзвещаеть кралѥвствоу ми, паче же сь смѣреніемь и любовию молить помощі мі емоу ѿ таковаго насиліа безбожныхь. еще же и дроуго любовноѥ прирекь ми: дльжно ты ѥс⟨ть⟩, вьзлюблѥнны брате, поболѣты ѡ скрьбы моѥи и помощі ми, ꙗкоже и азь сьпособьствовах ти вь мимошьдьшеѥ врѣме. сіа же слышавь кралѥвство ми ѿ вьзлюблѥнаго сы брата ни мали закьснѣвь, тьчію благословеніе ѿ архіереа и всего сьбора срьбскаaго посланіемь пріемше; вьскорѣ вь сьединѥны оба и сь воисками нашим на тыѥ безбожніе идохомь и помощію божіею и прѣчистыѥ и светыхь ктитора срьбскыихь вь всемь желаніе наше полоучихомь, и вьсоу дрьжавоу и сь именіемь дас⟨ть⟩ кралѥвство ми вьзлюблѥномоу ми братоу стефаноу вь всакоу свободоу. сіи же зломисльници ѿ достоаніа своег⟨о⟩ бѣгоу емлют се ѡб онь поль доунавскыѥ рѣкы, ихже име сь паметію погыбаеть даже и до дне сего. мы же ѡ семь хвалоу богоу вьздавша ꙗко того роукою крѣпкою и мышицею високою побѣдіхомь врагы наше, и тоу любьзноповеселивьша се ѿиде вьсакь вь свом си.

шта въ тѣлеси, идоста на дръжавоу въздвигъшиихъ вънoутрьниѥ рати и крамолы. и тако помоштию божиѥю въсоу волю своѥю оулоучивъша, оны зъломысльникы прогнаста отъ достоꙗниꙗ своѥго, и отидоше посрамлѥни въ погыбѣли и въ поношении велицѣ. въсоу же дръжавоу ихъ и имѣниѥ приѥмъ съ господинъ мои кралъ оурошъ и дастъ възлюблѥномоу си братоу кралю стефаноу. тоу же хвалоу и славоу богоу въздаше, ꙗко того роукою крѣпькою и мышьцею высокою врагы своѥ повѣдиста; и любовьно повеселивъша се, и тако растаниѥ сътворьша идоста къждо въ своꙗ си.

Софијски препис

въ врѣме же то бѣста нѣкоꙗ два вельможе. самодръжца и самобратнаа въкорениь'ша се въ браничевѣ именем⟨ъ⟩ кȣделинъ и драманъ. и дїаволскым⟨ъ⟩ наваждениїем⟨ъ⟩ подвизают се съ всею силою своѥю даваше множство злата. присъвъкȣплꙗють съ собою множ'ство вои. татаръ и кȣманъ. и повоеваше миѡгы страны с⟨ве⟩т⟨а⟩го кралꙗ. и многы бѣды творахȣ емȣ нерасходеще се. таже бл⟨а⟩гочьстивы кралъ стефан⟨ъ⟩ срѣмскыи, тъщно приходит⟨ъ⟩ къ братȣ своемȣ стефанȣ кралю драгȣтинȣ. и състают се оу мачковицȣ. и въса победȣет⟨ъ⟩ емȣ. кȣпно же и молит⟨ъ⟩ помощиї емȣ ѿ таковаго насилованїа. сїа же слышавъ бл⟨а⟩женныи въскоре съвираетъ вое свое. и та оба кȣпно оустрьмлꙗют се на тех⟨ъ⟩ безбожнїих⟨ъ⟩ и посовїем⟨ъ⟩ б⟨о⟩жїем⟨ъ⟩ до конца тех⟨ъ⟩ повѣдише.
(Овде је очито дошло до збрке са Милутиновим и Драгутиновим именима.)

Римнички србљак

въ тоже времѧ бѣста нѣкоѧ два вельможе, самодержца и самобратна в'корениша се в' мѣстѣ рекомомъ ждрѣло, именемъ кȣделинъ и драманъ. и дїаволскимъ наваждениїемъ подвизают сѧ со всею силою своею. и давше множество злата присовокȣплѧютъ с' собою множество вои, татаръ и кȣманъ. и повоеваша многи страны, державȣ кралѧ сремскагѡ, стефана оуроша. и многи бѣди творѧхȣ емȣ нерасходѧще сѧ. тогда бл⟨а⟩гочестивыи кралъ стефанъ сремскїи тощнѡ приходитъ ко с⟨ве⟩томȣ и составлаше сѧ на моравѣ оу мачковцȣ. и вса подробнȣ повѣдаетъ насилованїа. сїе же слышавъ бл⟨а⟩женныи, вскорѣ собираетъ вои своѧ и оба кȣпно оустремлѧют сѧ на тѣхъ безбожныхъ. и посовїемъ б⟨о⟩жїимъ до конца тѣхъ повѣдиша, и прогнаша ов онȣ странȣ дȣнава. ихъже памѧть до конца погибе. достоѧнїе же ихъ даде с⟨ве⟩тыи братȣ своемȣ, кралю сремскомȣ во всѧкȣ свободȣ. и такѡ с' веселїемъ ѿиде кїиждо во своѧ си.

И у Римничком и у Грујићевом Србљаку у последњи одељак укључен је и један кратак осврт на Милутинову ктиторску делатност; ту се нешто детаљније говори о Студеници, Хиландару, док се Цариград, Јерусалим и Синај само помињу. Улијарска је повеља, изгледа, такође имала један сегмент таквога садржаја, али је он, на жалост, оштећен:

Римнички србљак

⟨. . .⟩ прїати земли градѡвь ихъ, даде сѧ емꙋ крѣпость и сила ѿ вышнѧго: но тогда ѿ многагѡ твоегѡ м⟨н⟩л⟨о⟩срьдїѧ вл⟨а⟩д⟨н⟩ко хр⟨и⟩сте! ꙗвиша сѧ многаѧ тѣлеса прѣжде оусопшихъ с⟨ве⟩тыхъ по гровѣхъ по естествоу положеннаѧ, б⟨о⟩гоꙋханми различными и чꙋдотворными: на ѡв'ѧвленїе тѣхъ добродѣтелнагѡ житїѧ и нашеѧ полѕи, по всѣхъ црквах⟨ь⟩ и монастырѣхъ. во храмѣ с⟨ве⟩тыхъ ап⟨о⟩с⟨то⟩лъ в' рассѣ идѣже крсть сѧ прародитель егѡ, с⟨ве⟩тыи сѵмеѡнъ немаиѧ, и в' лаврѣ стꙋденическои, во архїеп⟨и⟩ск⟨о⟩пїи житчи, и второи архїеп⟨и⟩ск⟨о⟩пїи пекѵ. и во с⟨ве⟩тои горѣ адонстѣи, в' мон⟨а⟩стырѣ хїландарѣ. и во иныхъ мѣстѣхъ, многаѧ чꙋдеса с⟨ве⟩тыхъ тогда ꙗвиша сѧ во дни бл⟨а⟩гочестиваго ц⟨а⟩рства егѡ. ѿ сегѡже во множаишее оумиленїе прїити емꙋ. таже ѿ сꙋщыхъ емꙋ б⟨о⟩годарованныхъ имѣнїи, вса ꙗже под⟨ь⟩ областїю егѡ цр⟨ь⟩кви самъ ѿ ѡснованїѧ вьздвиже. во с⟨ве⟩тѣи же горѣ адона в' м⟨о⟩н⟨а⟩стырѣ хиландарѣ, иже ѿ прародители созданнѣмъ, многаѧ церковнаѧ зданїѧ и келеинаѧ, ѿ ѡснованїѧ ѡвнови и оукраси. и различными потребами ѡдеждами и жалованїем⟨ь⟩ метохи и доходцы ѡбогати и оудоволи бл⟨а⟩женныи въ константїнѣ градѣ многаѧ и преславнаѧ зданїѧ, на оупокоенїе болнымъ и страннымъ оустрои. и м⟨н⟩л⟨о⟩стыни многїѧ во ир⟨оу⟩с⟨а⟩лимѣ, и в' сїнаи, и вездѣ и повсюдꙋ посла и кто доволенъ достигнꙋти, или по достоѧнїю бл⟨а⟩годѣѧнїѧ егѡ и м⟨и⟩л⟨о⟩стыни, исчести можетъ; (текст који следи је, уз мање измене реда речи, скоро истоветан оном у софијском препису).

Повеља

⟨. . .⟩ прїетїю земль и градовъ тѣхь воюющїихь на ны, нь и вь светѣмь монастырїи светыихь апостоль рашкомь, вътореи епископьи срьбскои, идѣже крьсти се господинь мои и прародитель светыи сѵмеѡнь неманꙗ и иже ѡтъ того светаго сьзданнаего емоу ѡть основанїа монастырꙗ въ храмѣ оуспѣнїа прѣчистиѥ въ светѣи и великои лаври стоуденичьскои, и въ тожде светаго и сына его ѡсвещенї и просъвещенїа нашего светителꙗ христова кѵрь савы въ чьстномь и светол монастыры ихь вь светѣи горѣ адоньсцѣи прѣч. стые владичице богородице въведенїа, иже въ хиландары, и въ светомъ и чьстномь црьскомъ . . . (прекид у тексту)

У прилогу доносим потпун текст софијског преписа Милутиновог кратког житија. У рукопису је текст дат континуирано, али сам се одлучила да, због боље прегледности, текст ипак поделим на засебне целине тј. да га распоредим у пасусе. Скраћенице које се налазе у оригиналном тексту, овде су разрешене, а сва натписана слова спуштена су у основни ред.

сїе ѡврѣтохѡм⟨ь⟩ съписано въ свитцѣ с⟨ве⟩т⟨а⟩го кралꙗ. срьбскаго стефана оуроша. иже ѥс⟨ть⟩ пети по с⟨ве⟩т⟨о⟩моу сїмеѡноу немание. банскыи. кралю стефаноу драгоутиноу брат⟨ь⟩. милоутинь краль ȣрошь бл⟨аго⟩сл⟨о⟩би о⟨ть⟩че.

вь начелѣ же кралевства его, мнѡгыми напастми срьб'сцѣи земли оумалиен'нѣи. дрьжава во грьчскаа бѣ тогда прилежещи до мѣста рекомаго липлꙗнь. и томоу ц⟨а⟩рствȣ наслȣющȣ. бл⟨а⟩жени же сїа зре вь мнѡзѣ недоȣмѣнїи бѣ. и сьбиреат⟨ь⟩ вьсь ликь цркоб'ныи. и вьсенощномȣ бденїю бывшȣ. с⟨ве⟩ты же краль прїемь бл⟨аго⟩сл⟨о⟩венїе, ѡ вьсего сьбора цр⟨ь⟩ковнаго. и тако сьбираест⟨ь⟩ вьсе вое. и приходит⟨ь⟩ сь тьщанїем⟨ь⟩ кь прѣдѣлѡмь окрсть себѣ. и инктож⟨е⟩ ѡбрѣте се противлꙗе се емȣ. и прїет⟨ь⟩ ова пологa сь градовы. и град⟨ь⟩ слав'ныи скопїе. по сих⟨ь⟩ ѡвче полие и пїаньць. сїи вьса ѡсвоивь. и приложивь кь дрьжавѣ своеи

тогда же ц⟨а⟩рствȣющȣ злочьстивомȣ царȣ палеѡлогȣ. прѣложившȣ се ѿ бл⟨а⟩гочьстїа вь латинское нечьстїе. и сего врагь подвизаст⟨ь⟩ на с⟨ве⟩т⟨а⟩го и свираст⟨ь⟩ множество вои своих⟨ь⟩. и инь мнѡгы езыкь. татаре, тȣркы, фрȣгы, и тако ȣстремивь' се хвале се потребити св⟨е⟩т⟨а⟩го до конца. и бывшȣ емоȣ ѿ града костантина трем⟨ь⟩ д⟨ь⟩нем⟨ь⟩ шьствїа. нечтоже прѣжде поболѣв'шȣ. абїе напрасно д⟨ȣ⟩шȣ свою изметаст⟨ь⟩ окаанȣю. тѣло же его бьзвратише бъспет⟨ь⟩ погребоше его на силаврїи. сьродници же злочьстиваго ѡного ц⟨а⟩ра. белможе его сь тем⟨ь⟩ воинством⟨ь⟩, единод⟨ȣ⟩шно ȣстрьмише се на срьбскȣю землю. и дошьдшим⟨ь⟩[14] вь прѣдѣлы срьбскые до мѣста призрена. и помоштию б⟨о⟩жїю ниединȣ пакость сьтворити вьзмогоше. бездѣлнїи вьзвратише се. тогда едина ѡ них<ь> чес<ть> плька татар'скаго. ѿлȣчи се. и прїиде на рѣкȣ дрим⟨ь⟩. тоиже зѣло наводнении сȣщїи. слышаше множество нарѡд⟨ь⟩ ѡвь онь поль рѣкы. абїе оустрьмише се лакоми звѣрїе на стадо х⟨ри⟩с⟨то⟩во. и зле истьпоше. и старешинȣ их⟨ь⟩ гл⟨аго⟩лемаго чрьноглава мьчемь главȣ ѿсѣкоше и на копїе вьстакоше. с⟨ве⟩т⟨о⟩мȣ кралю принесоше. по сих⟨ь⟩же вьспрїемь дрьзновенїе с⟨ве⟩тыи и бл⟨агосло⟩венїе ѿ ц⟨ь⟩ркве кь б⟨ог⟩ȣ. и тако исходждаше на противные.

вь врѣме же то бѣста нѣком два белможе. самодрьжца и самовратнаꙗ. бькорениб'ша се вь браничевѣ. именем⟨ь⟩ кȣделинь и драмань. диаволскым⟨ь⟩ наваждєнїем⟨ь⟩ подвизают се сь всею силою своею. даваше множество ѕлата присьвькȣплꙗють сь собою множество вои. татарь и кȣмань. и повоеваше мнѡгы страны с⟨ве⟩т⟨а⟩го кралꙗ. многы бѣды творахȣ емȣ нерасходеще се. таже бл⟨а⟩гочьстивы краль стефан⟨ь⟩ срѣмскыи, тьщно приходит⟨ь⟩ кь братȣ своемȣ стефанȣ кȣпно же и молит⟨ь⟩ помощиї емȣѿ таковаго насилованїа. сїа же слышавь бл⟨а⟩женныи, вьскоре сьбирасть вое свое. и та ѡба кȣпно оустрьмлꙗют се на тех⟨ь⟩ безбожнїих⟨ь⟩. и пособїем⟨ь⟩ б⟨о⟩жїем⟨ь⟩ до конца тех⟨ь⟩ побѣдише.

по сих⟨ь⟩ же вь то врѣме вьста кнезь нѣкыи именемь шишмань живїи вь град⟨ѣ⟩ бдинь. прьдрьже страны бльгарскые мнѡгы. сьже дїаволимь наваждєнїемь вьстае на дрьжавȣ с⟨ве⟩т⟨а⟩го. присьбькȣпивь кь себе и безбожнїе татаре. и сь таковеми силами дошьдше вьнȣтрь мѣсто рекомое фосно. и хотещим⟨ь⟩ силою вьнити вь ждрѣло. и вьсхитити тоу сȣщее дос⟨то⟩ꙗнїе пецскые архїеп⟨и⟩ск⟨о⟩пїе. тогда ѡ мнѡгые ти щедротїи и м⟨и⟩л⟨о⟩стїи бл⟨а⟩д⟨и⟩ко х⟨рист⟩е. ꙗви се знаменїе прѣславно паче мнѡгых⟨ь⟩ дрѣвных⟨ь⟩ чю⟨де⟩сь. ꙗко видѣти се стльпь ѡгньныи ѿ негоже лоуче ꙗко мльнїе исхождахȣ, ѡпалꙗхȣ лица сȣпостатом⟨ь⟩. и мȣжїе видѣхȣ се страшни зѣло ѡгниеѡбразни. ѡрȣжїа огньнаа вь роуках⟨ь⟩ имȣща. сьсѣкающе и гонеще тех⟨ь⟩. ѿниже оужасни и трепетни бѣгȣще се. и тако посрамленїи и оу-

[14] Вероватно је писарска грешка; требало би да стоји дошьдшим⟨ь⟩ имь зато што је ово апсолутни датив, са значењем временске реченице.

малѥнїи въ съвоꙗ ѿидоше. по ѡшьствїи же тех<ь>. сьбираєт<ь> вьсе вои свое. и оустрьмлꙗет се на дрьжавꙋ сꙋпротивника сего. и дошдь града ѥдиниꙗ, и того прї-ет<ь> и въсꙋ область его. тьже сꙋемꙋдрьнїи, бѣгает>ь> ѡв онꙋ странꙋ дꙋнава. и посилает<ь> кь с<ве>т<о>мꙋ свои добри мꙋже. м<о>лѥ его ꙗко един<ь> ѡ мьн-шїих<ь>. с<ве>тыи ж<е> видѣ мнѡго б<о>жїе застꙋплѥнїе. абїе оум<и>л<о>срдоваещ се помѣноувь слово г<о>с<под>ниѥ, еже рече любите врагы ваше, прочаа. и вьзвра-щает<ь> емꙋ вьса. и тако ѡстави его сь мирѡм<ь>. сь славою и веселиемь вь своꙗ ѿходит<ь>.

таже по сїих<ь> въсех<ь>. въселꙗет<ь> се врагь вь срдца безакономꙋ царꙋ татар-скомꙋ ногею, и подвизает се на с<ве>т<а>го. сїа же оувѣдѣвь и не вьзмогь про-тивꙋ таковых<ь> силах<ь> врати се. на молбꙋ ѡбращает се кь б<ог>ꙋ. сьподвизае архїеп<и>ск<о>па и вьсь сьборь црковны, прилежное молѥнїе сьтворити ѡ сих<ь>. и тако многые и различнїе страны оустроигь, и посилает<ь> кь томꙋ царꙋ. и сь мнѡгыми мольбными гл<аго>лы, посланїе же скоро шьдше, и помоштїю б<о>жїею прїет<ь> дары и м<о>лбы с<ве>т<а>го. и сь любобїю и мирѡм<ь> ѿпоусти их<ь>. потом<ь> же ть безакони царь мнѡгые поклисаре сь любовїю и сь ч<ь>стїю посилаеть кь с<ве>т<о>моу. бл<а>жени же видѣ того любовь юже простре кь немꙋ. и вьз-любленнаго с<и>на своего стефана посилает на слꙋжбꙋ его. сь мнѡгыми властели. иже и мнѡго проводивь въ дворе того злочьстиваго цара. и никомꙋже гла<го>лати да вьзвратитсе въспет<ь> въ ѿчьство свое кь своемꙋ родителю. томꙋже царꙋ но-гею быс<ть> междꙋсобна рать, въстав'ша на того. и мнѡгы крьви пролитїе, бывш зѣло, ꙗко до конца погыбнꙋти память их<ь>. слышав'же сїа с<ве>тыи прослави б<ог>а.

по сих<ь> же малꙋ врѣмени минꙋвшꙋ, въѡрꙋжаеть врагь безбожнїе персе и ага-рени на хрстїани и вьздвигше се ѿ земле свое множство мнѡго. побоеваше вьсе страны вьсточнїе, дондеже вьселише се вь великꙋ романїю. гꙋбеще стадо х<ри>с-<то>во ꙗки вльци. и до самого костантинна града касающе се. оукорениш се на .к. лѣт<ь>. с<ве>ты же на м<и>л<о>срдїе б<о>жїе надѣе се. не вое се тѣх<ь> казни ни ловленїа. нѣкою ч<ь>сть ѿ тѣх<ь> безбожиїих<ь> агарень призиваеть своемꙋ кра-лев'ствꙋ. быти емꙋ похвалꙋ и часть. кꙋпно же и вь боꙗзнь окр<ь>стным<ь> езы-кѡмь. сїе же вьсе б<о>гомь бѣше строимо. ꙗко винною таковою хотещꙋ, и ѿ чюж-дих<ь> прѣдѣль ѿгнати их<ь> вь свое дрьжавѣ. ѡни же безаконїи врѣме неколико прѣбыше. и смотрише богатство и славꙋ въ ѿ<ь>чьствїи с<ве>т<а>го, зависти ис-пльнише се, и сьвѣщахꙋ се каковаа на св<е>т<а>го. како бы имь мощно вьса та бл<а>гаа вьсхытити, и бл<а>жен'наго коньчно портѣбити. абїе же сьвѣть сьтворише. единод<ꙋ>шно ꙗко звѣрїе оустрьмише се на с<ве>т<а>го. слѣышав' же бл<а>женныи, вьскоре сьбираеt вое свое. и противꙋ тех<ь> изиде на срѣтенїе, и сьраженїю бывшꙋ, сила б<о>жїа до конца потреби их<ь>. и не тьчїю вь ѿчьствїи его, нь и въ романїи идеже бѣхꙋ распространили се и град<ь> оутвдинали. и тѣх<ь> помоштїю б<о>жїю до конца потрѣбише. и вьсѣх<ь> сьмрьти прѣдас<ть>. и ины вь работꙋ людем<ь> своим<ь> одас<ть>. и гради их<ь> до конца ѡпровргьже. ꙗко никомꙋже остати ѿ того злаго езыка, по сїю страноу византїнскаго мора. развѣ соуштїх<ь> вь ра-ботꙋ ѡданых<ь>.

слышав же сїа бл<а>гочьстивїи ц<а>рь андроникь палеѡлогь тьсть с<ве>т<а>го. вь многѣ радости прослави б<ог>а. таковꙋю помощь дав'шаго своемꙋ рабꙋ таковїи безаконїи езыкь до конца потребити. малꙋ же врѣмени минꙋв'шꙋ, ть бл<а>гочьстиви ц<а>рь андроник<ь> многа м<о>лѥнїа посилает<ь> кь с<ве>т<о>мꙋ гл<аго>лѥ. вѣмь люб'знѣ колика прѣслав'наа сь б<о>жїем<ь> пособїем<ь> показа мꙋжьства, и како безаконїе персе потреби. еще же ѿ тѣх<ь> злочьстивїих<ь> ѿрасль остав'ша многꙋ нам<ь> пакость творит<ь>, и мнѡго противив'ше се имь не възмогохѡм<ь> одолѣти.

нь молю и оубѣждаю твое бл⟨а⟩гочьстивое кралев'ство потьщи се ꙗко да крѣпостїю и силою даною ти ѿ б⟨ог⟩а избавиши нас⟨ь⟩ таковаго поношенїа. сїаж' слышавь бл⟨а⟩гочьстивїи краль вьскоре сьбираеть вое свое. и вьѡрȣжаеть и ȣреждаеть. и вь мѣсто себе давь тѣмь великаго воеводȣ своего новака рекомаго гребостреку. и сь ѡбичныимь бл⟨аго⟩с⟨ло⟩венїем⟨ь⟩ и м⟨о⟩л⟨и⟩твою посилаеть на тех⟨ь⟩ безбожнїх⟨ь⟩. и пришьдшимь имь вь дрьжавȣ ц⟨а⟩рства грьчскаго. и посилають кь бл⟨а⟩гочьстивомȣ ц⟨а⟩рȣ андроникȣ. вьзвѣщающе приход⟨ь⟩ свои. ц⟨а⟩рь же слышавь тех⟨ь⟩ пришьствїе вь помощь себе. ѕѣло порадова се и прѣпокои их⟨ь⟩ ѿпȣщает⟨ь⟩. и ѿ тоудоу прошьдше вь корабли пловехȣ. и б⟨о⟩жїею помощию прѣплȣше пȣчинȣ. и вънидоше вь самȣю тоу натолїю. вь дрьжавȣ тех⟨ь⟩безбожнїих⟨ь⟩ агарень и персь. бывшȣ же сьраженїю, ѕѣло много междь има. не единою или двашди. но множицею. и посовїемь м⟨и⟩л⟨о⟩стиваго вл⟨а⟩д⟨и⟩кы х⟨ри⟩с⟨т⟩а, до конца побѣждены быше сȣпротив'ным. ꙗко трава полска остриим мечемь падоше и градч их⟨ь⟩ и жилища разориша и ѡгню прѣдаше. и ѕѣло мнѡгое богат'ство тоу бьзеше. и вьса по воли своеи сьтворише. и тако вьнидоше вь корабли, прѣплȣше пȣчинȣ сь многою радостию. и приходет⟨ь⟩ кь бл⟨а⟩гочьстивомȣ ц⟨а⟩рȣ андроникȣ. ц⟨а⟩рь же слышавь таковȣю побѣдȣ на врагы свое, сь многою радостїю и чьстїю посилает⟨ь⟩ вь срѣтенїе их⟨ь⟩. и тако мнѡгѡ прѣпоконвь и ѡдаривь их⟨ь⟩ ѿпоущает⟨ь⟩ вь своꙗ си. сь темиже, многа бл⟨а⟩годаренїа испле́те и похвали посилаеть кь с⟨ве⟩т⟨о⟩мȣ кралю. сим'же дошьдшим⟨ь⟩ вь ѿчьство свое. слышав' же х⟨рист⟩олюбивыи краль пришьствїе их⟨ь⟩. и коликаа и каковаа храброванїа на ѡнех⟨а⟩ь безбожнїх⟨ь⟩ показаше оудиви се ѕѣло. и вьскоре сьбирает⟨ь⟩ вьсь цр⟨ь⟩ков'ныи ликь. и тако вьсенощное бденїе сьтворивь. многое бл⟨а⟩годаренїе вьзсилае иже вь троици покланꙗемомȣ б⟨ог⟩ȣ. иже толикїе побѣди и чюд⟨е⟩са сьтвор'шомȣ своим⟨ь⟩ рабом⟨ь⟩. по сих⟨ь⟩ же и тѣлесне оучрѣдивь их⟨ь⟩ ѿпȣщаеть кьждо вь своꙗ си.

сь иже с⟨ве⟩тым ѿ толи въ множаишее б⟨о⟩голюбїе д⟨ȣ⟩хомь разгараше се зре таковое посовїе и м⟨и⟩л⟨о⟩сть и чюд⟨е⟩са прѣслав'на, понеже не тьчїю вь нахожденїи иноплеменикь. и тех⟨ь⟩ ѡраженїа. или прїетїю градовь их⟨ь⟩ даст⟨ь⟩ се емȣ крѣпос⟨ть⟩ и сила ѿ вышнꙗго. нь тогда ѡ многомȣ ти м⟨и⟩л⟨о⟩срдїю вл⟨а⟩д⟨и⟩ко х⟨ри⟩с⟨т⟩е. ꙗвише се мнѡга тѣлеса прѣжде оусьпшїих⟨ь⟩ с⟨ве⟩тых⟨ь⟩. вь гробѣ по ест⟨ь⟩ствȣ положеннаа. бл⟨а⟩гоȣхан'ми различними и чюдотворен'ми. на ѡбновленїе тѣх⟨ь⟩ добродѣтельномȣ житїю и наше пол'зи. по вьсѣх⟨ь⟩ цр⟨ь⟩квах⟨ь⟩ и монастирѣхь. вь храмѣ с⟨ве⟩тых⟨ь⟩ ап⟨о⟩с⟨т⟩оль вь расȣ идеже кр⟨ь⟩сти се прѣродитель его с⟨ве⟩тыи сїмеѡнь неманꙗ и тако многа лѣта поживь, ѿиде кь г⟨оспод⟩ȣ. егоже ѿ юности вьзлюби иже и по прѣставленїи его, чл⟨ове⟩колюбивыи вл⟨а⟩д⟨и⟩ка показа бл⟨а⟩гоȣгодное и достохвал'ное житїе его. тѣло же его по неколицех⟨ь⟩ лѣтех⟨ь⟩ ꙗви се ѿ земле многое бл⟨а⟩гоȣханїе испȣщае. егоже изьмше положие вь рацѣ. вь показанїе и извѣщенїе добродѣтел'наго его вь жити семь прѣбыванїа. и ѿ толи многа чюдеса сьтвориш се с⟨ве⟩тые его мощи, и исцьленїа вѣрою приходещїима. вь славȣ единомȣ бл⟨а⟩гомȣ б⟨ог⟩ȣ. днв'номȣ и прѣслав'номȣ вь с⟨ве⟩тых⟨ь⟩ своих⟨ь⟩ вь вѣкы. аминь

Tatjana Subotin-Golubović

MORE ABOUT THE „SCROLLED VITA" OF KING MILUTIN

The No. 267 manuscript (the end of 16th or the very beginning of 17th century) in the National Library in Sofia comprises, inter alia, an unusal variant of the Vita of king Milutin. The text consists of selected episodes from the king's military life, covering the time span from 1282 till 1313/1314 A. D King Milutin's biography from Sofia is not a scientific novelty, but it was deprived of due attention since prof. Đ. Sp. Radojičić has claimed it identical to the one printed in 1761 in the Rimnik Srbljak. According to Radojičić, the Rimnik text of Milutin's biography is modelled after his autobiography from Uljari diploma. However, it was already in 1895 that J. Radonjić questioned the authenticity of this Milutin's diploma, this stand being joined by S. Ćirković much later. Therefore, the question of how the Sofia text is related to the diploma remains open. Comparing the diploma with the Sofia variant and the Rimnik one brings us to interesting conclusions: missing ftom the Sofia text there are entire episodes which are present in both other texts. Besides material differences, there are also considerable textological ones. This investigation also includes respective sections od Danilo's biography of king Milutin.

The supplement presents the text of Milutin's biography from the No. 267 manuscript from Sofia National Library.

Зборник радова Византолошког института, XXXIII, 1994.
Recueil des travaux de l'Institut d'études byzantines, XXXIII, 1994

УДК 949.5.04 : : 316.344.43

ЉУБОМИР МАКСИМОВИЋ

ДВОР ЕПИРСКИХ ДЕСПОТА У XIV И XV ВЕКУ*

Одлучујућа улога престонице и двора у образовању и очувању главних, заједничких културних вредности остаје стални и готово непромењиви чинилац у историји Византијског царства до краја XII века. Ипак, дуго тињајуће центрифугалне тенденције, различитих корена а политичког израза, представљале су реалност која је 1204. године потпуно материјализована рушењем Царства.[1]

Међу новонасталим државним творевинама удаљени и географски самосвојни Епир постаје један од носилаца борбе за обнову јединствене византијске државе.[2] Иако се исказује као посебан политички ентитет, Епир је тада у идеолошком и културном погледу потпуно припадао византијским традицијама. Његови владари понели су царску титулу (од око 1225), а аутокефална Охридска архиепископија, по традицији наследница митрополије Iustiniana Prima, по значају готово да није уступала Патријаршији. Тадашњи најзначајнији људи од пера у епирској држави — Јован Апокавк, Георгије Вардан, Димитрије Хоматијан —, сви образовани у Цариграду пре 1204. године, велика су имена читавог византијског простора, не само за XIII век, него за сва времена.[3]

Конкурентност Епира у борби за цариградско наслеђе нагло је, међутим, опала у последње две деценије пред рестаурацију Визан-

* Овај рад представља прерађени и проширени текст реферата, одржаног под насловом „Der Despotenhof in Epirus im 14. und 15. Jahrhundert" на међународној конференцији Höfische Kultur in Südosteuropa II, коју је организовала Südosteuropa-Komission der Akademie der Wissenschaften in Göttingen 3. и 4. јуна 1989. у Гетингену. Немачка верзија текста предата је одавно организатору симпозија ради објављивања. Како до њене појаве, из разлога који ми нису знани, још увек не долази, предајем овде допуњену српску верзију на увид научној јавности.

[1] Cf. *H. Ahrweiler*, L'idéologie politique de l'Empire byzantin, Paris 1975, 87 sq.

[2] О улози Епира у борби за византијско наслеђе уп. пре свега *D. M. Nicol*. The Despotate of Epiros (даље: Epiros I), Oxford 1957, passim; А. Ставриду-Зафрака, Νίκαια και Ήπειρος τον 13° αιώνα, Ιδεολογική αντιπαράθεση στην προσπάθειά τους να ανακτήσουν την Αυτοκρατορία, Солун 1990, 49—88, 117—145.

[3] *Nicol*, Epiros I, passim; *idem*, The Despotate of Epiros 1267—1479 (даље: Epiros II), Cambridge 1984, 247.

тије 1261. године. Територијални губици били су драстични, царска круна изгубљена. Обнављање Византије под династијом Палеолога било је дело никејских владара, а епирска држава нашла се одгурнутом на маргину провинцијализације.[4]

Под Нићифором I (1267/68—1296), који је био први епирски владар са титулом деспота признатом у Цариграду, та држава је обухватала области тзв. Старог Епира, од Јањине до Навпакта, са Артом као престоницом.[5] О њеним унутрашњим приликама не зна се практично ништа, али је извесно да је, својим грчким карактером и задржавањем старе престонице и старе владарске породице, бар у прво време била настављач традиција епирске државе из њеног „златног" доба. Извесно је такође да је деспот Нићифор резидирао у палати која је била у вези са акропољем Арте, окружен саветом „барона".[6] Бар за двојицу аристократа из његове околине знамо да су носили титулу севаста, која је у ово време, међутим, већ имала сасвим уопштен смисао, што не доприноси иоле сигурнијем закључивању о устројству деспотовог двора.[7] Ипак, за покушаје реконструкције дворског миљеа у потоњем времену веома је значајан основни утисак о тадашњем двору као утврђеном замку.

Могућност да оваква тенденција буде настављена обликовала се такође за Нићифорове владавине. Наиме, тада се запажају први значајни кораци у политичкој оријентацији која је касније, у XIV веку, имала за последицу мењање неких основних елемената епирске државе, почев од саме управљачке елите. Да би парирао притисцима из Цариграда, Нићифор је 1276. постао вазал напуљског краља Карла Анжујског.[8] Помиривши се касније са Андроником II, деспот је 1285. постао у неку руку и византијски вицекраљ Епира.[9] Тако се дихотомија уобличила као основно обележје епирског учешћа у политичкој игри медитеранских сила, са исходиштем у самој владарској породици: деспот Нићифор је нагињао пријатељима у Италији а његова супруга, василиса Ана, сестричина Михаила VIII, покушавала је упорно да учврсти везе са рођацима у Цариграду.[10]

У ове различите политичке путеве уложена је и судбина владарске деце. Кћер Тамара удата је за француско-италијанског принца Филипа од Тарента који је, сасвим на западњачки а не на византијски начин, добио у мираз знатне делове епирске територије и од тада себе почео да назива Despotus Romaniae.[11] Брачним уговором чак је била предвиђена и могућност да он наследи Нићифора, што је представљало преседан кад је реч о положају једног запад-

[4] Cf. *G. Ostrogorsky*, Geschichte des byzantinischen Staates, München [3]1963, 359—372.
[5] Cf. *Nicol*, Epiros II, 10.
[6] Ibid., 39—40.
[7] О двојици севаста в. исто, 46. О значењу титуле уп. *Lj. Maksimović*, The Byzantine Provincial Administration under the Palaiologoi, Amsterdam 1988, 22, n. 45.
[8] Cf. *Nicol*, Epiros II, 19, 24.
[9] Ibid., 32.
[10] Ibid., 10, 35.
[11] Ibid., 47 sq. (са одговарајућом библиографијом), 55 sq.

ног принца у грчкој држави и наговестило нова времена у животу Епира. С друге стране, у време Тамарине удаје, њен малолетни брат Тома добија деспотску титулу из Цариграда, као први члан епирске владарске куће који ову титулу стиче на такав начин.[12]

Тако добијена титула постала је типична за све касније епирске владаре, без обзира на њихово порекло. Будући да се радило о другој по рангу византијској титули, одмах после царске, Епир је теоретски био важан беочуг државноправног поретка византијског света.[13] Али са другом ногом чврсто постављеном у западном свету, земља се налазила, у ствари, на почетку новог политичког и културног развитка.

У тренутку смрти Нићифора I (1296) Тома је имао само шест година, али су му енергичност његове мајке и његова деспотска титула обезбедили наслеђе. Ипак, гроф Рикардо Орсини, наследни господар Кефалоније, Итаке и Закинта, оженивши још пре Нићифорове смрти свога сина Јована Маријом, ћерком епирског владара, истакао је своја права на извесне епирске поседе.[14] Орсинијеви су тако направили први корак у успостављању латинске власти над Епиром. У међувремену, млади деспот Тома иступао је као суверени владар византијског типа. Опонашајући цареве у Константинопољу, издао је једну даровницу (1303) која не само да имунитетна права третира на начин византијских царских повеља, него је и означена као хрисовуља, дакле као свечана повеља једног цара а не једног деспота.[15] Потписано презиме на повељи сасвим је у духу Томиних великих предака из прве половине XIII века — Комнинодука.[16]

Деспот Тома био је последњи изданак породице која је својевремено основала епирску државу. Његова смрт 1318. од руке сес-

---

[12] Georgii Pachymeris de Michaele et Andronico Palaeologis libri XIII, rec. *I. Bekkerus*, Bonnae 1835, II 202.3—7. Пахимер, међутим, делимично није био у праву, сматрајући да је Нићифор већ био умро. Cf. *D. M. Nicol*, The Date of the Death of Nikephoros I of Epiros, Rivista di studi bizantini e slavi 1 (1981) 251—257.

[13] О деспотској титули уопште, укључујући и Епир, в. пре свега фундаментално дело *Б. Ферјанчића*, Деспоти у Византији и јужнословенским земљама (даље: Деспоти), Београд 1960; *R. Guilland*, Etudes sur l'histoire administrative de l'Empire byzantin — le despote — δεσπότης, REB 17 (1959) 52—89; *L. Stiernon*, Les origines du despotat d'Epire, o. c., 90 sq.

[14] Cf. *Nicol*, Epiros II, 50. О поседима Орсинија на епирском тлу в. и *K. Hopf*, Geschichte Griechenlands vom Beginn des Mittelalters bis auf die neuere Zeit, Leipzig, 1867, I, 359, где су цитирани доцније изгубљени документи.

[15] Повеља је сачувана у латинском преводу и објављена у: *P. Lemerle*, Le privilège du Despote d'Epire Thomas Ier pour le Vénitien Jasques Contareno, BZ 44 (1951) 389—396 (текст 390 сл.). За одговарајуће коментаре в. и *Nicol*, Epiros II, sq. О деспотским повељама уопште в. *Б. Ферјанчић*, О деспотским повељама, ЗРВИ 4 (1956) 89—114.

[16] Cf. *Nicol*, Epiros I, 239 sq. За једног таквог владара није била довољна рука „обичне" принцезе и тако се Тома оженио Аном, ћерком цара Михаила IX Палеолога (1307); cf. *Nicol*, Epiros II, 75, 75 n. 43 (датовање). Вештим Венецијанцима ова околност није могла измаћи и у једном кратком списку владара de Romania само је за Тому наведено да је деспот Романије „по божјој ми-IX Палеолога (1307); cf. *Nicol*, Epiros II, 75, 75 n. 43 (датовање). Вештим Вене-1873) (репр. Athens 1961), 178. Томин ривал Филип од Тарента такође је, у истом документу, означен као деспот Романије, али без поменуте фразе, резервисане за самосталне владаре.

трића Николе Орсинија зачела је историју једног другачијег Епира.[17] Долазак породице Орсини на власт у Арти означио је не само почетак дуготрајне владавине страних династа, него и почетак поделе земље ионако сужених граница. За обојицу Орсинија — грофа Николу (1318—1323) и Јована II (1323—1336/37) —, који су могли да истичу извесна легитимна права,[18] основни проблем у земљи представљао је град Јањина, који након успешног преврата против Томе није пристао уз нове господаре.[19] Проблем је био колико политичке, толико и државноправне природе и задирао је у сам владарски статус Орсинијевих.

Затраживши помоћ Цариграда против Николе Орсинија, јањинска аристократија је признала власт Андроника II. Град је одмах уздигнут у ранг митрополије, који Арта није имала, а већ фебруара 1319. чувеном хрисовуљом Андрониковом добијене су и врло широке политичке и економске привилегије.[20] Са овим је Никола Орсини морао најозбиљније да рачуна, јер је деспотску титулу добио тек након положене заклетве да неће узнемиравати Јањину.[21] Његов брат Јован II касније је чак нудио грађанима Јањине да га признају као (царског) намесника а не као господара (ὡς κεφαλὴν καὶ οὐχ ὡς αὐθέντην), пошто је претходно убио Николу, како изгледа

[17] О околностима под којима је дошло до промене владе в. *Nicol*, Epiros II, 50 sq., 57 sq., 80, 82.

[18] Као рођаци дотадашње владарске породице, Орсинијеви су гајили везе са Епиром, које су сада прерасле у конкретне претензије. Гроф Никола се оженио рођаком Аном, удовицом деспота Томе, јер је она била гаранција за легално преузимање власти, и одмах прешао у православну веру. Cf. Libro de los Fechos et Conquistas del Principado de la Morea, ed. *A. Morel-Fatio*, Genève 1885, par. 628, p. 138; Annales ecclesiastici, ed. *E. Raynaldus*, Lucca 1750, Vol. V, par. XLVII, p. 149. Скоро идентично понео се и наследник Николин, Јован II: Ioannis Cantacuzeni eximperatoris historiarum libri IV, cura *L. Schopeni*, Bonnae 1828, I 499.12—17. Cf. *A. Th. Papadopoulos*, Versuch einer Genealogie der Palaiologen, 1259—1453, München 1938 (repr. Amsterdam 1962), Nr 50, Nr 51.

[19] Јањина је у златно доба Епира била релативно безначајан град. Њен успон у последњим годинама XIII века не може се прецизно пратити кроз изворе, али је очевидан. Када је Никола Орсини дошао на власт, Јањина је по мишљењу Византинаца већ представљала велики, утврђен и сигуран град на добром положају, што је уопштена али добра процена. Cf. *F. Miklosich—J. Müller*, Acta et diplomata graeca medii aevi sacra et profana (даље: MM), Wien 1887, V, 78. У већ помињаној венецијанској листи владара Романије (в. горе нап. 16) деспот Тома је око 1313. наведен као господар појединих градова: »Comes Achilo et Nepanti (sc. Naupaktos) ac Regalis Castri Ioanninae Dominus«. Начин навођења је речит, јер је Навпакт још увек био седиште митрополије, надлежне за читав Епир, а ипак је у документу остао без икаквог епитета. Јањина је наведена као „краљевски град" што значи да је за Орсинијеве морала бити од великог, чак одлучујућег значаја, као што су и показали даљи догађаји. О години (1318, а не 1285) уздизања Јањине у ранг митрополије в. *Е. К. Хрисос*, Ἡ προαγωγή τῆς ἐπισκοπῆς Ἰωαννίνων σέ Μητρόπολη, Δωδώνη 5 (1976) 341 sq.; *C. Asdracha*, Deux actes inédits concernant l'Epire, REB 35 (1977) 171; в. и даље, нап. 20.

[20] Текст повеље: MM V, 77—84. О карактеру привилегија cf. *Nicol*, Epiros II, 83 sq., 226 sq.; *Maksimović*, o.c., 258 sq. Ова специфична самоуправна права морао је поштовати и царски намесник, а цар је у повељи изричито обећао да неће никад више дозволити да Јањина дође под власт Франака или неке друге силе (p. 80).

[21] MM I (1860), 171.

управо због кршења поменуте заклетве.[22] Деспотску титулу, међутим, није одмах добио. Тек насилна смена на византијском престолу 1328. донела му је ово признање. Убрзо је загосподарио и Јањином, али само због тога што су грађани били незадовољни променом владара у Цариграду и деспота Јована II проценили као мање зло од новог цара.[23] Читава ова историја представља најбоље сведочанство о несигурности положаја страних господара у земљи, који су могли да преузму власт тек на основу одређених уговора са грађанима.

Јован II је у поређењу са осталим епирским владарима XIV века наступао изузетно помпезно. Иако је у Цариграду био називан само Јованом Дуком или Јованом Контом (тј. грофом од Кефалоније), он сам је свом „дворском" песнику Константину Хермониаку допуштао да га слави као Комнина Анђела Дуку, опонашајући тако велике епирске владаре XIII века.[24] Његове најсвечаније повеље имале су, као и царске, облик хрисовуља и биле написане по угледу на нека конкретна акта византијских царева.[25] Најзад — а то је сасвим необично за позне епирске деспоте — он је ковао и сопствени новац.[26] Све то је представљало озбиљан покушај изграђивања сопственог двора као центра власти. Покушај је, међутим, био кратког даха.

По већ устаљеном начину Орсинијевих, владавина Јована II завршена је његовим убиством крајем 1336. или почетком 1337. године.[27] Мотиви који су навели његову жену да се прихвати отрова могу се само наслућивати, али је извесно да понављање оваквих политичких метода — сва тројица епирских владара у првој половини XIV века убијена су у породичним заверама — указује на политичку нестабилност земље. Један од основних узрочника оваквог стања биле су сукобљене личне амбиције чланова владајуће породице, као и њихов судар са стварношћу унутрашњих политичких прилика. Упркос свим настојањима страних господара да се приближе локалним традицијама и премосте јаз између себе и својих грчких поданика — што није било потпуно без успеха —, изолованост њихова била је очевидно прилично велика. И то, како ће бити показано, не само у случају Орсинијевих.

Убиством Јована II Орсинија наступила је прекретница у политичкој историји Епира. Током следећих тридесет година земља је

[22] Ibid.

[23] Ibid., 171 sq.; cf. et *Nicol*, Epiros II, 96.

[24] За „цариградски" начин навођења в. Nicephori Gregorae Byzantina Historia, cura *L. Schopeni*, Bonnae 1829, I 536.13; Cantacuzenus I 495.23. Што се тиче „епирског" начина навођења, уп. одговарајући цитат у *Nicol*, Epiros II, 95 n. 51.

[25] Таква је (данас изгубљена) хрисовуља за Јањину (cf. *Nicol*, Epiros II, 96), или хрисовуља за манастир Ликусаду (cf. *G. Ostrogorsky*, Das Chrysobull des Despoten Johannes Orsini für das Kloster von Lykusada, ЗРВИ 11 /1968/ 205—213).

[26] Cf. *C. P. Seltman*, A Hoard of Coins of Frankish Greece, Numismatic Circular 72/6 (1964) 135; *Т. Герасимов*, Монети на франкския владетел Иоан II Орсини, Известия на музея въ Търново 2 (1964) 29—34.

[27] Cf. *Nicol*, Epiros II, 105, 107.

9*

пролазила кроз искушења политичких промена, у којима није могла бити успостављена континуирана власт сопствених поглавара са достојанством деспота. Одмах по смрти Јована II Цариград је упутио у Јањину намесника (кефалију) који је требало да симболише а затим и обезбеди повратак византијске власти у Епир.[28] Али пацификација је завршена тек 1340, кад се избегли Нићифор, син Јована II, вратио у земљу и предао Византинцима.[29]

До реинкорпорације Епира у византијско ткиво дошло је у време кад је само Царство запало у исцрпљујући грађански рат (1341—1347). Епир је остао поштеђен овог рата, али је њиме у читавој византијској заједници био убрзан раније започети процес слабљења централизоване државе и њеног фактичког распадања на полуприватне апанаже.[30] За Епир то није значило долазак самосталних господара, јер је земљом за време грађанског рата управљао Јован Анђео, намесник суседне Тесалије.

Византијска власт над Епиром заувек је срушена српским освајањем 1348. године. Али ни припадност Српском царству није дуго потрајала и угасила се убрзо после смрти Стефана Душана децембра 1355. године.[31] У том тренутку српски намесник Епира био је Душанов полубрат Симеон Палеолог. Подлегавши нереалним амбицијама, он је напустио Епир и упутио се на север да би се упустио у борбу за наслеђе царског престола у Србији.[32] Некако истовремено умро је и Прељуб, дотадашњи Душанов намесник у Тесалији.[33] Овим променама отворио се у обема северним грчким земљама простор за политичке компликације (1356—1359).[34]

Последњи изданак Орсинија, Нићифор (носилац τῶν πατρικῶν ἐπισήμων συμβόλων) који је у међувремену постао деспот и царски зет, покушао је на своју руку, и закратко успео, да се домогне власти у Тесалији и Епиру, али је пао у борби са Албанцима (1359).[35] У исто време, на јонским острвима која су остала без господара,

---

[28] Најбољи опис код *Nicol*, o.c., 107 sq. О последицама в. исто, 113, 119, 127.

[29] Ibid., 120 sq.

[30] О настанку и значају тзв. апанажа, које представљају приватизоване велике управне агломерације, неку врсту вицекраљевских области у XIV веку, уп. *J. W. Barker*, The Problem of Appanages in Byzantium during the Palaeologan Period, Byzantina 3 (1971) 103—122; *Љ. Максимовић*, Генеза и карактер апанажа у Византији, ЗРВИ 14/15 (1973) 103—154, као и, за неке специфичније појаве у оквиру њихове ране генезе, *J. Hoffmann*, Rudimente von Territorialstaaten im byzantinischen Reich, München 1974; *Р. Радић*, Обласни господари у Византији крајем XII и у првим деценијама XIII века, ЗРВИ 25/26 (1986) 151—290.

[31] За српску власт (1348—1356) уп. *G. C. Soulis*, The Serbs and Byzantium during the Reign of Tsar Stephen Dušan (1331—1355) and his successors, Washington 1984, 35 sq., 120 sq.; *Nicol*, Epiros II, 123—128.

[32] Уп. *Р. Михаљчић*, Крај српског царства, Београд 1975, 11 сл.; Историја српског народа, Београд 1981, I, 569 сл. *(Р. Михаљчић)*; *М. Кацаропулу*, Ἕνα πρόβλημα της Ελληνικής Μεσαιωνικής Ιστορίας, Солун 1989, 103 sq.

[33] Уп. *Б. Ферјанчић*, Тесалија у XIII и XIV веку, Београд 1974, 240.

[34] Исто, 237 сл.; *Nicol*, Epiros II, 134 sq.; *Soulis*, o.c., 11 sq., 121 sq.

[35] О судбини Нићифоровој и његовим стремљењима у тим годинама в. *Nicol*, Epiros II, 135 sq., 138; *Кацаропулу*, o.c., 112 sq. О традиционалним симболима власти Орсинијевих говори историчар Григора: Historia Byzantina I 546.3—4.

Роберт од Тарента поставио је за грофа Кефалоније и Закинта (мај 1357) свог сенешала Карла Тока, који је имао извесних права на наслеђе Орсинијевих.[36] Коначан расплет наступио је са повлачењем Симеона Палеолога после неуспелог покушаја да се домогне српског престола. Од 1359 (до око 1371) он је као цар владао Тесалијом, препустивши највећи део епирског „деспотата" двојици албанских великаша, новопостављених деспота.[37] Само је Јањина, несумњиво најзначајнији град читавог Епира, са својом широм околином остала под номиналном влашћу Симеоновом. Она је морала имати искључиво симболично значење, јер је град у страху од Албанаца од „тесалског" цара затражио и добио 1366/67. сопственог владара.[38] Био је то Симеонов зет Тома Прељубовић.

Доласком Томе Прељубовића у Јањину започиње нова фаза у историји Епира. Раније наговештавано, а повремено и остваривано, премештање центра из Арте у Јањину окончано је поделом „деспотата" и његовим сужавањем на јањинску област. У новој престоници власт је коначно прешла у руке странаца који нису имали никаквог корена у ранијој епирској историји.

Тома Прељубовић, који је добио деспотску титулу вероватно од Симеона,[39] несумњиво је наступио као самостални господар. Са удаљеном Србијом није имао никаквих стварних веза, а није се осећао везаним ни за Симеона, будући да никада није понео презиме Палеолог, које је његова жена, Симеонова кћер, дично носила и на које је стога могао да полаже право.[40] Осим тога, од самог

---

[36] *Cf. Nicol*, o.c., 138.

[37] Петар Љоша је владао градовима Арта и Роге, а Ђин Буа Спата градовима Ахелој и Ангелокастрон; опширно о њима *Nicol*, o.c., 142.

[38] Уп. Јањинска хроника (за издања в. даље, нап. 42), IX 39 sq. (*Estopañan*), 79 sq. (*Врανусис*). О пореклу Томином уп. *Ферјанчић*, Тесалија 242.

[39] Деспотска титула Томина спада у недовољно разјашњена историографска питања. Наиме, додељивање титуле је само једном (1382) изричито изворно потврђено (уп. даље, нап. 53). Неколико помена Томине титуле из ранијег времена налази се у познијем изворном материјалу, што не омогућава сигурну хронолошку оријентацију [уп. Јањинска хроника, cap. 14, 16, 24; pp. 43, 47 (*Estopañan*); pp. 84, 86, 92 (*Врανусис*)]. Због тога су у литератури предлагана различита решења. Према једном, Тома је већ приликом преузимања власти постао деспот, према другом — тек наведене 1382. године, а према трећем би требало правити разлику између стицања (самовласно?) титуле и њеног признавања. Уп. (са старијом литературом) *Ферјанчић*, Деспоти 80 сл.; *Nicol*, Epiros II, 143, 153. Сигурно је, међутим, да је Тома 1375. потписао један документ као деспот: *A. Guillou—P. Lemerle—D. Papachrysanthou—N. Svoronos*, Actes de Lavra III, Paris 1978, № 146. Будући да се ради о документу који представља званичну повељу за атоске монахе, не може се претпоставити узурпација титуле. Ово би значило да је Тома 1382. добио признање постојеће деспотске титуле. Она је, дакле, била додељена од неког ранијег цара који свакако није репрезентовао Цариград. Тесалијски цар Симеон би био једино решење, што не значи да је додељивање титуле морало бити везано за сам Томин долазак у Јањину.

[40] *Nicol*, Epiros II, 143, 143 n. 13 приметио је овај раскорак у употреби презимена између Томе и његове жене, Марије Ангелине Палеологине, која је била кћер цара Симеона и Томаиде Палеологине, кћери Јована II Орсинија; cf. *Papadopulos*, Genealogie (в. горе, нап. 14), Nr 40. Овај раскорак је значајан, јер би теоретски сви прижењени рођаци породице Палеолог требало да буду

почетка владавине Тома се налазио у сталном сукобу са великим делом традиционалне друштвене елите. Реакција погођених, сачувана у познијој тзв. Јањинској хроници, види у Томи управо тиранског владара, а не некаквог лошег намесника.[41]

Хроника је сачувана у две верзије, ученој и народској. Карактеристично је да се у обе верзије не бирају речи приликом обрачуна са Томом Прељубовићем. Истина, народска верзија је очевидно изведена из ученијег предлошка, али износи и многе детаље који указују на независне, на жалост данас непознате, изворе информација.[42] Стога жуч која се излива на грешног владара указује на раширено незадовољство, утолико снажније што је забележено читаву једну генерацију касније.[43]

Први сукоб избио је са Црквом. Тешко је проникнути у стварне разлоге сукоба, али је чињеница да је Тома, убрзо по доласку на власт, почео са масовним одузимањем црквених имања која је затим делио својој војничкој пратњи, у то време састављеној углавном од Срба.[44] Митрополит Себастијан, који је реаговао на ове мере, био је по кратком поступку прогнан, заједно са многим истомишљеницима. Митрополитска здања преуређена су у магацине за жито и сено, вероватно понајвише за потребе војске, а црквене сасуде конфисковане.[45]

поносни на ову везу, што је значило, како тадашња пракса показује, преузимање презимена Палеолог уз сопствено презиме. Насупрот томе, Тома у својој повељи (в. горе, нап. 39) носи породично име Комнина.

[41] У Хроници је наведено да је Тома власт добио од Симеона (в. горе, нап. 38). Али после тога, писац говори о Томиној владавини на исти начин као и о познијим владама италијанских принчева (само што су они предмет његових симпатија), што значи да су сви они у очима савременика били самостални владари. И сви су они носили деспотске титуле византијског порекла.

[42] Учена верзија је више пута издавана, али су овде цитирана само два најважнија издања: *S. Cirac Estopañan* (Ed.), Bizancio y España. El legado de la basilissa Maria y de los despotas Thomas y Esaù de Joannina, II, Barcelona 1943, 35—54; *Л. Вранусис* (Ed.), Τὸ Χρονικὸν τῶν Ἰωαννίνων κατ' ἀνέκδοτο δημώδη ἐπιτομήν, Ἐπετηὶς τοῦ μεσαιωνικοῦ Ἀρχείου 12 (1962) 74—101. Народску верзију је до сада објавио само Вранусис у наведеном издању, паралелно са ученом верзијом (pp. 74—94). Ту је, као и у разним студијама о Епиру, разматран однос између обеју верзија, али су многа питања остала нерешена. В. сада најновију студију о овом проблему: *Љ. Максимовић*. Το Χρονικό των Ιωαννίνων ως ιστορική πηγή, Πρακτικά Διεθνούς Συμποσίου για το Δεσποτάτο της Ηπείρου, Арта 1992, 53—62.

[43] Најстарији текстови обе верзије су очевидно настали готово истовремено, при чему је народска била нешто млађа. У питању су последње године пре турског освајања Јањине (1430) и прве године туркократије, дакле време између, отприлике, 1420. и 1450. године. Cf. *Maksimović*, o.c., 54 sq. Могло би се, у крајњем случају, за народску верзију, рачунати и са две генерације после Томине владавине, али сигурно решење ипак измиче данашњем истраживачу.

[44] Јањинска хроника, X 40 *(Estopañan); 80 (Вранусис)*.

[45] Ibid.; cf. *Nicol*, Epiros II, 144. Недавно је изнето занимљиво гледиште да терор који је спровођен за Томине владавине почива на методима који су познати и у другим крајевима византијског света тог времена, тако да ужасавање твораца Јањинске хронике над „злочинима" ове владе има само релативну вредност. *Cf. Ch. Matanov*, The Phenomenon Thomas Preljubović, Πρακτικά Διεθνούς Συμποσίου για το Δεσποτάτο της Ηπείρου, Арта 1992, 66 sq.

Ситуација је убрзо још више заоштрена прогонима великаша и грађана који су ради изнуђивања новца затварани, па и подвргавани мукама.[46] Недовољан простор за затворенике, због њиховог појачаног прилива, увећан је подизањем нових затвора.[47] После куге 1368. године удовице виђенијих људи присилно су удаване за чланове Томине пратње, који су, како јетко примећује хроничар, били углавном Срби.[48] Разуме се да се у оваквим приликама и порески систем нашао на удару. Уведени су разни порези и монополи, какви раније никада нису постојали. Приходи од ових нерегуларних намета нерегуларно су и трошени. Како каже извор: „... понекад у корист његову (sc. Томину), понекад његових великаша (архоната)".[49] Имунитетна права грађана, утврђена хрисовуљама Андроника II (1319) и Јована II Орсинија (1330), тиме су била тешко повређена.

Па ипак, Тома је налазио појединачне сараднике међу члановима великашких породица (нпр. Михаило Апсара), којима је делио титуле у византијском маниру. Али његову околину сачињавали су углавном уљези који су у јањинској средини, с правом или не, сматрани лоповском дружином. Тома се за њих толико био везао, свакако и због осећања отуђености у непријатељски расположеном граду, да му је пребациван и хомосексуализам.[50] У таквим околностима тешко би се могло говорити о некаквом дворском животу за владавине Томе Прељубовића. Чини се да је он био сличнији једном барону-разбојнику него правом владару.

Упркос свему овоме, Томина влада имала је успеха у очувању јањинског деспотата пред озбиљним претњама Албанаца (1367—1370, 1377, 1379).[51] Међутим, убрзо (1380, 1382) против Албанаца је морала да буде тражена помоћ од Турака, и то по први пут у историји Епира.[52] Ризик није био занемарљив и албанско-турски синдром је вероватно имао пресудну улогу у наглом приближавању Томе Прељубовића и цара Манојла II Палеолога, који је резидирао у Солуну. Од цара Манојла је епирски господар, преко посебног иза-

---

[46] Јањинска хроника, XI 40 sq. *(Estopañan)*; 82 *(Вранусис)*. Прогон световних личности од угледа нарастао је постепено, у више фаза и досегао је врхунац тек 1379. и касније. Cf. *Nicol*, Epiros II, 149.

[47] Јањинска хроника, XIV 42 sq. *(Estopañan)*; 84 *(Вранусис)*.

[48] Ibid., XII 41 sq. *(Estopañan)*; 82 sq. *(Вранусис)*.

[49] Ibid., XII 41 sq. *(Estopañan)*; 83 *(Вранусис)*. Према *Nicol*, Epiros II, 145 оба момента — присилни бракови и присилна материјална давања — указују на милитаризацију двора, која је била неизбежна због албанске претње, али ово објашњење остаје недовољно. За епирски систем уопште, в. исто, 85 n. 16, 86 n. 18, kao i *Soulis*, o. c., 124 sq.

[50] Јањинска хроника XVI 43 *(Estopañan)*; 86 *(Вранусис)*.

[51] Дугогодишња албанска претња отклоњена је тек победама из 1377. и 1379: Јањинска хроника, XVII—XXI 44—46 *(Estopañan)*; 86—89 *(Вранусис)*. Вероватно након ових победа Тома је добио надимак „Алванитоктонос" (Албаноубица). Cf. ibid., XX 45 *(Estopañan)*; 89 *(Вранусис)*. О постојању сада уништеног натписа са вероватно истим епитетом в. *Nicol*, Epiros II, 154. За читав проблем уп. *Л. Вранусис*, Ἱστορικὰ καὶ τοπογραφικὰ τοῦ μεσαιωνικοῦ κάστρου τῶν Ἰωαννίνων (даље: Кастрон), Атина 1968, 49—63 (481—495).

[52] Опширно и са прецизном хронологијом: *Nicol*, Epiros II, 150 sq.

сланства, добио 1382. деспотске инсигније и тако, мада врло касно, стекао формално признање из Византије.[53]

Тиме није дошло до неких промена на епирској политичкој сцени. Чинодејствовање новог митрополита Матије на свечаности предаје инсигнија, тог крунисања у малом, није значило стварно побољшање односа световне и духовне власти. Осећајући се несигурним, митрополит се склонио у Арту, код Томиних непријатеља Албанаца.[54] У тој атмосфери насиља и коначан расплет је био насилан — у ноћи 23. децембра 1384. припадници шаролике телесне страже убили су Тому на спавању, а за наследницу је извикана његова удовица Марија Ангелина.[55]

Разуме се, то је било само провизорно решење и василису Марију је требало удати, како би се обезбедио нови владар. По већ устаљеној пракси, кандидат није ни тражен међу домаћим великашима, а начин на који је пронађен најбоље сведочи о томе колико је приватизација врховне власти била карактеристична за епирску државу. Истина, у Јањини се састао (новоустановљени?) државни савет ради одлучивања о даљим корацима и проналажењу женика, али је на заседању главну реч водио монах Јоасаф (Јован Урош), брат Маријин и некадашњи тесалијски цар, који је специјално за ову прилику допутовао у Епир.[56] Закључено је да се василиса хитно уда за Исаила (Esaù) Буонделмонти Ачајуолија, брата Мадалене Буонделмонти која је, као удовица Леонарда (I) Токо, управљала Кефалонијом. Исаило је већ средином јануара 1385. ушао у Јањину и Марија се удала за њега по свим ортодоксним прописима (31. I 1385).[57]

[53] Јањинска хроника, XXVI 48 *(Estopañan)*; 93 *(Врanусис)*. Cf. *R.—J. Loenertz*, Notes sur le règne de Manuel II à Thessalonique — 1381/2—1387, BZ 50 (1957) 390—394; *Ферјанчић*, Деспоти 80; *G. T. Dennis*, The Reign of Manuel II Palaeologus in Thessalonica, Rome 1960, 106 sq.; *Nicol*, Epiros II, 153. Без овог признања ниједан епирски владар није се могао називати деспотом, али га је сваки добијао после краћег или дужег чекања, у Томином случају нарочито дугог. В. и горе, нап. 39.

[54] Cf. *Nicol*, o. c., 153, 236.

[55] Ibid., 153 sq.

[56] Јањинска хроника, XXVIII—XXIX 48 sq. *(Estopañan)*; *94 (Вранусис)*. За Јована Уроша в. *Ферјанчић*. Тесалија 259 сл. и на више места; *D. M. Nicol*, Meteora. The Rock Monasteries of Thessaly, London 1963, 64 sq., 101 sq. et passim.

[57] Јањинска хроника, XXX 49 *(Estopañan)*; 95 *(Вранусис)*. Избор Исаила није тешко схватити, ако се има у виду да је преминули Леонардо Токо био сестрић некадашњег деспота Јована II Орсинија, да је његова удовица Мадалена држала град Воницу, последњи бастион Латина на епирском тлу, да су њихова оба сина, Карло и Леонардо, били малолетни. Cf. *Nicol*, Epiros II, 147, 157. Јањинска хроника узима да је свадба представљала први сусрет двоје супружника, али је очевидно било каснијих гласина да су се Исаило и Марија још од раније ближе познавали, тако да би у том случају Тома Прељубовић, у најбољим епирским традицијама, пао као жртва породичне завере. Уп. извештај историчара Лаоника Халкокондила: Historiarum demonstrationes, ed. *E. Darkó*, Budapest 1922, I 198 sq. Како било, свадба је прослављена по свим прописима: *Nicol*, o. c., 158. Да је политичка ситуација у том тренутку била нејасна, показују следеће чињенице: (а) Марија није сачекала ни да прође строга жалост од 40 дана (24. 12. 1384—31. 1. 1385); (b)

Исаило Буонделмонти био је потпуни странац за Епир, али је одмах схватио најважнију поуку из слома претходне владавине и прегао да премости јаз између двора и поданика. Одмах су поништене све непопуларне политичке и пореске мере из Томиног времена, успостављена стара власничка права, испражњена и срушена већина затвора.[58] Измирење са Црквом постигнуто је враћањем (само)изгнаног митрополита Матије и горљивим Исаиловим прихватањем ортодоксије.[59] Одушевљени грађани Јањине огласили су новог владара најузвишенијим и најсветлијим.[59a]

Наведени подаци, а поготову оцене, из нашег извора потпуно су опречни онима који се односе на владавину Томе Прељубовића и можда бисмо их могли, једне и друге, сматрати више-мање претераним у њиховој пријатељској, односно непријатељској пристрасности. Остаје, међутим, чињеница да читав политички живот Епира кроз више од четрдесет година, рачунајући и времена византијске и српске окупације, бива обележен стварном празнином у оној историјској појави, тако важној за средњовековне прилике, коју називамо животом двора. С друге стране, чинило се да управо у политичком обрту из 1384/85. године настају основе за једну другачију физиономију владајуће врхушке, укључујући и саму владарску породицу.

Нови господар Епира је од Цариграда одмах тражио и до краја 1385. и добио деспотске инсигније.[60] Законитост владавине подвучена је и повећањем значаја деспотовог савета, састављеног од митрополита и, како наш извор еуфемистички каже, „мудрих великаша доброг порекла".[61] Други један писац дефинише овај савет као сенат (σύγκλητος).[62] Али, све то није значило да је деспотовој власти био одузет аутократски ореол. Кад је ускоро умро дотадашњи митрополит, деспот Исаило је за његовог наследника изабрао Гаврила, игумана манастира Архимандрион, који је тек после две године службе отишао у Цариград да би био хиротонисан.[63] Није чудновато, дакле, што је једина позната деспотова хрисовуља (!) носила потпис: Исаило, по милости божјој деспот Романије (Ἰζαοὺς χάριτι Θεοῦ δεσπότης Ῥωμανίας).[64]

Па ипак, то није била сјајна владавина. Спољашње претње постале су тако озбиљне да се живело несигурно, од данас до сутра, без могућности за вођење велике политике. За двадесет и шест година владе изворно су посведочене само четири године спокојства. У међувремену, деспот је као турски вазал био при-

---

Марија је по Томиној смрти пренела многе вредне предмете у сигурност манастира Метеор, да би их одмах после свадбе вратила у Јањину. О појединостима в. *Врануцис*, Кастрон 76 (506); *Nicol*, o. c., 157, 159.

[58] Cf. *Nicol*, Epiros II, 158 sq.

[59—59a] Јањинска хроника, XXX—XXXI 49 sq. *(Estopañan)*; 95 *(Врануцис)*.

[60] Уп. *Ферјанчић*, Деспоти 81; *Dennis*, o.c., 108; *Nicol*, o.c., 159.

[61] Јањинска хроника, XXXV 51 sq. *(Estopañan)*; 98 *(Врануцис)*.

[62] У питању је тзв. Хроника Тока: Cronaca dei Tocco di Cefalonia di Anonimo (даље: Cronaca), ed. *G. Schirò*, Roma 1975, cap. IV/5, p. 310.1223.

[63] О читавој овој историји в. *Nicol*, Epiros II, 159.

[64] Хрисовуља је остала неиздата и цитирам је према старом делу: *И. Романос*, Περὶ τοῦ Δεσποτάτου τῆς Ἠπείρου, Крф 1895, 132.

нуђен да готово у положају таоца проведе 14 месеци (1389/90) код султана Бајазита, а албански заробљеник био је пуна три месеца (април — јули 1399), при чему је 10.000 флорина за откуп пронађено у Фиренци а не у Епиру, где су материјалне могућности очевидно биле сувише скромне.[65] Једини успех са одређеном перспективом био је остварен прстом судбине. Кад је крајем 1394. умрла омиљена василиса Марија Ангелина, деспот Исаило се оженио Ирином Спата, ћерком албанског господара Арте.[66] Тиме је било омогућено уједињавање италијанско-грчке и албанско-грчке државе у Епиру. Али било је на другима — породици Токо — да то уједињење касније спроведу.

Карло (I) Токо, сестрић Исаила Буонделмонтија, израстао је још раније у моћног господара Јонских острва.[67] Чувени Фроасар оставио је жив, иако кратак, опис свакодневице на његовом двору на Кефалонији, где су се дворске даме, заједно са господарицом, бавиле израдом чипака неупоредиве лепоте.[68] Ту је владала атмосфера једног правог западноевропског магнатског двора, а Карлова супруга, Франческа Ачајуоли, потписивала се већ 1394. као василиса Ромеја.[69] Овакав поступак, чак много пре него што је Карло добио титулу деспота, прејудицирано је изразио породичне амбиције које почињу да се остварују заузимањем Акарнаније почетком XV века.

У то време деспот Исаило се разводи од Ирине Спата (1402) и жени српском принцезом Евдокијом Балшић, али када почетком 1411. изненада умире, за њим остаје син Ђорђо из овог брака, коме је било тек седам година.[70] Стога питање наслеђа није било коначно решено и изненађења су била могућна, поготову што је мали Ђорђо био верен ћерком Мурики Спате, господара Арте, који је био пасторак деспота Исаила. С друге стране, једна кћер истог Мурики Спате била је удата за Карла II (Леонарда), братанца грофа Карла I Токо. У овом породичном лавиринту најбрже су се снашли гроф Карло и Евдокија, удовица Буонделмонтијева. Он пише ефектна писма грађанима Јањине, одвраћајући их од „албанске" варијанте наслеђа и нудећи себе за владара, а она заводи сопствену краткотрајну страховладу.[71]

---

[65] За датирање в. *Nicol*, Epiros II, 160, 162.

[66] Јањинска хроника, XXXVI, XXXVII 52 *(Estopañan)*; 98 sq. *(Вранусис)*; cf. *Nicol*, Epiros II, 163 sq.

[67] О његовом успону в. Cronaca, cap. I/10—III/30, pp. 228—305. Далековиди Млечани већ су били прогласили Карла за грађанина своје Републике. Cf. *Nicol*, Epiros II, 168.

[68] Oeuvres de Froissart: Chroniques, ed. *K. de Lettenhove*, Bruxelles 1871, XVI 53; Les Chroniques de Jean Froissart (Collection des chroniques nationales françaises), Paris 1826, XVI 57 sq.

[69] Cf. *Nicol*, Epiros II, 167, 167 n. 33.

[70] Ibid., 173 sq.

[71—73] О општој слици и свим појединостима најбоље обавештава *Nicol*, Epiros II, 174 sq. Иако то не проистиче јасно из свих изворних података, аристократи су у ово време играли главну улогу у читавом Византијском царству и у областима које спадају у византијску утицајну сферу. Они су најчешће називани архонтима (ἄρχοντες). радило се о великој господи или ситном племству. Cf. *Maksimović*, Administration, index, s. v. Водећа улога аристократије

Епизода је вишеструко занимљива, јер открива неке иначе непознате детаље физиономије врхова власти и деспотског двора. Као некад Тома Прељубовић, тако и Евдокија прогања великаше. Међу њима су најзначајнији били, као најближи сарадници покојног деспота, Грк Симеон Стратигопул, капетан и кефалија Јањине, и Фирентинац Матео Либарди, очевидно члан јањинског сената.[72] Управо од сената је и потекла реакција у облику праве побуне против Евдокије. После свега двадесет дана њеног терора, побуњеници су збацили василису продревши у акропољ (γουλᾶς), где се налазила њена резиденција и опљачкали све ствари (πράγματα) које су тамо нашли. Потом су вођи побуне — племићи који су за ту прилику заседали у митрополитској цркви — позвали грофа Карла Тока да преузме власт и он је свечано ушао у Јањину 1. априла 1411. године.[73]

Племство, свештенство и обичан пук узвикивали су „многаја љета" у атмосфери правог краљевског дочека. Затим се нови господар попео на акропољ, где је у високо постављеној палати (τὸ παλάτι ἀπάνου), заједно са братом Леонардом, убрзо почео да сазива и сенат (βουλή) на саветовања.[74] Награде и дарови падали су на све стране у правом феудалном маниру: скупоцена одећа, дукати, флорини, наследни поседи, међу којима и тврђаве, високе титуле у византијском стилу (нпр. протостратор).[75] Чланови грофове пратње, на Кефалонији карактеристично називани λίζιοι τοῦ τόπου, награђивани су разним достојанствима, а по градовима су свуда постављани управници — кефалије.[76]

најбоље се види у градовима: *Lj. Maksimović*, Charakter der sozial — wirtschaftlichen Struktur der spätbyzantinischen Stadt (13.—15. Jh.), JÖB 31/1 (1981) 149—188; *исти*, Корени и путеви настанка градског патрицијата у Византији, Градска култура на Балкану 1 (1984) 19—57; *idem*, Administration 248—267; *исти*, Позновизантијски град — слом или ренесанса једног средњовековног друштва?, Социјална структура српских градских насеља, Смедерево—Београд 1992, 97—111. И у Епиру су градови, чак и мањи, имали архонте који су владали политичким животом. Cf. οἱ ἄρχοντες οἱ τοπικοί (Cronaca, cap. VI/3, p. 342.1638); οἱ Ρινισιῶται (Riniassa=Thomokastron) οἱ ἄρχοντες (ibid., cap. VII/8, p. 368.1991); οἱ ἄρχοντες τῆς χώρας (Арта: ibid., cap. IX/19, p. 440.2995). У самој Јањини су од 1319. привилегије архоната изричито утврђене (MM V, 80—82; уп. пре свега цитиране радове Љ. Максимовића). Управо су припадници овог слоја позвали Карла Тока да преузме власт (Cronaca, cap. V/4, p. 320.1350 sq.: ὕναξις θέλει γίνει, οἱ ἄρχοντες θέλουν συναχθῇ, μικροί τε καὶ μεγάλοι (cf. et cap. IV/3, p. 308.1194; cap. V/6, p. 324.1380; cap. V/9, p. 328.1442; cap. XI/5, p. 450.3114). Издавачев превод (p. 321: i notabili e il popolo tutto) не одговара смислу контекста.

[74] Cronaca, cap. V/18, p. 338.1604—1607; cf. et cap. IX/23, p. 416.2643. На жалост, у опису Карловог дочека недостају многе појединости, као нпр. музичка пратња читаве прославе, коју прилично јасно можемо да уочимо приликом описа пријема у Араховици (Cronaca, cap. V/15, p. 334.1542—1544).

[75] Cronaca, cap. V/17, pp. 336 sq.

[76] За израз λίζιοι τοῦ τόπου cf. Cronaca, cap. VI/17, p. 358.1866. Овај са Запада преузети термин разматрао је *J. Ferluga*, La ligesse dans l'Empire byzantin, ЗРВИ 7 (1961) 97—123. О кефалијама у различитим крајевима Епира в. Cronaca, cap. III/1, p. 270.680; cap. III/17, p. 288.946; cap. IV/14, p. 308.1202; cap. VII/15, p. 374.2076 sq.; cap. IX/2, p. 384.2191; cap. XIV/21, p. 506.3902; index, s. v. За значење термина κεφαλή в. опширно *Maksimović*, Administration 117—166.

Нема сумње да су доласком Карла Тока биле пробуђене велике наде у уједињење Епира. Након свих дотадашњих искустава, владало је уверење да Јањина при том мора имати водећу улогу и хроничар Токâ, иако пристрасан, одражава схватања времена кад град назива „престолом деспотâ" (τὸ σκαμνὶ τῶν δεσποτῶν) и „исходиштем Ромеја читавог деспотата" (ῥίζα τῶν 'Ρωμαίων ὅλου τοῦ Δεσποτάτου).[77] Али то не значи да је пут до уједињеног деспотата постао лакши. Тек након трогодишњих смутњи и сукоба било је могућно обезбедити деспотски венац од Манојла II (1415).[78] Убрзо потом, 4. oktobra 1416, заузета је Арта, пошто је Карло претходно обезбедио подршку њених „архоната".[79]

Инаугурисањем јединствене епирске државе остварено је, како рече потоњи песник, једновлашће (μοναφενδία) под ортодоксним деспотом, мада је он већ био турски вазал.[80] За Млечане он је био трећи по важности властодржац у читавом византијском и византијско-латинском простору.[81] Међутим, уједињењем није дошло до образовања некаквог државног организма на стабилним и трајним државноправним основама, без обзира на то што се Карло Токо мајестетично потписивао црвеним мастилом или што су га странци повремено називали владаром по милости божјој.[82] Он је у Епир пристигао као феудални принц и то остао упркос чињеници што је добијањем деспотске титуле постао део империјалне структуре. Другачије није ни могло бити, не само због тога што је Византијско царство већ било удаљено и немоћно него што је и само у ово позно, и последње, време своје историје почивало у великој мери на принципима феудалног устројства.[83]

Свакако се морају сматрати пренаглашеним како оцене да су разлике између латинске елите и грчко-албанског становништва представљале непрелазну друштвену провалију тако и оцене да је коленовићка јањинска аристократија допринела да деспотски двор настави локалне традиције, уместо да задржи свој страни карактер.[84]

---

[77] Cronaca, cap. V/6, p. 324.1390; cap. V/14, p. 332.1524; cap. VIII/1, p. 378.2112; cap. XI/5, p. 450.3113.

[78] Уп. *Ферјанчић*, Деспоти 82 сл. (али са несигурним датовањем); *J. W. Barker*, Manuel II Palaeologus, 1391—1425, New Brunswick 1969, 346 n. 89; *Nicol*, Epiros II, 183 sq. et n. 13 (библиографија).

[79] Cronaca, cap. X/20, p. 440 sq.

[80] Cronaca, cap. X/22, p. 442 sq. Чинило се да се враћа стара слава моћног Епира из прве половине XIII века, наравно у новим условима, јер уједињени деспотат је од почетка плаћао султану трибут. Међутим, личне способности Карлове биле су недовољне за вођење политике великог стила. За читаву ситуацију в. Cronaca 106 sq. (коментар); *Nicol*, Epiros II, 185 sq., 193, 194 sq., 219.

[81] Acta Albaniae Veneta Saeculorum XIV et XV, ed. *J. Valentini*, Palermo—Milano—Roma 1972, II/12, 195; уп. и наводе извора у Cronaca, 67, 79 (коментар).

[82] Ibid. Cf. et *B. Krekić*, Dubrovnik (Raguse) et le Levant au Moyen Age, Paris—La Haye 1961, No 647; *Nicol*, Epiros II 153 n. 49, 188.

[83] Уп. пре свега *Maksimović*, Administration 10 sq. et index, s. v.; *Nicol*, Epiros II, 218.

[84] *Врануcис*, Кастрон 81 (513) sq.; Cronaca, 107 (коментар). Упркос недостатку изворног материјала, *Nicol*, Epiros II, 219, 222 sq., 249 sq., успео је да

Јер, Карло Токо је дошао на епирско копно водећи шарену војничку дружину, састављену од Франака, Ромеја, Срба и Албанаца.[85] Преузевши власт над Јањином, а затим и над Артом, он је, по природи тадашњих схватања, морао да респектује чињеницу да су припадници ових народа творили како новопристиглу тако и затечену друштвену елиту. Истина, утисак је да број грчких и албанских имена, о српским да се и не говори, у деспотовој околини заостаје за бројем италијанских.[86] То, наравно, не значи да јањинска елита није била расно шаролика, него да је њено тежиште лежало на Италијанима. Треба се присетити да су за време Томе Прељубовића, у оквирима једне шире елите, главну улогу играли Срби из његове пратње. Очевидно је да су наше информације, већ према извору и времену, концентрисане у одређеном смеру, што представља одраз реалности, али не и апсолутизовану вредност.

Што се тиче последње епохе хришћанског Епира, наш главни извор представља Хроника Токâ, епски спев о подвизима два брата, Карла и Леонарда, чијег аутора у највећој мери занимају *gesta* њихова и њихове породице.[87] А владавина Карлова над Епиром и јесте била пре свега породична, клановска владавина. Његов брат Леонардо, „други Ахил", био је до те мере владарева десна рука да њихово заједничко деловање подсећа на диархију. Њихов однос био је такав да је после Леонардове смрти (1418. или почетком 1419) Карло за наследника изабрао и адоптирао његовог малог сина Карла II (Леонарда), заобишавши сопствене синове.[88] Истина, сви су они — Ерколе, Менуно, Торно, Триано, Орландо (можда и Антонио) — били ванбрачна деца, али иначе нису били ни у чему прикраћени. Напротив, они су у систему породичне владавине заузимали многе значајне положаје, управљали посебним областима и располагали сопственим феудалним дружинама, такозваним фамилијама.[89] Таквом систему владавине није било својствено вођење промишљене и дугорочне државне политике, него вођење политике подложне породичним интересима. Била је то, као и код претходника Карла Тока, углавном политика краткоr даха, за коју је најважнију мотивацију представљало стицање и проширивање породичних домена, чак и без непосредне везе са државном територијом.[90]

прикаже културно-историјску мешавину коју је Епир представљао у оно време.

[85] Cronaca, cap. III/19, p. 290.985; cap. VI/2, p. 340.1631; cap. VI/12, p. 350.1754—1755; cap. IX/6, p. 390 sq., као и коментари: p. 37 и *Nicol*, Epiros II, 180.

[86] В. и напомене у *Nicol*, *Epiros* II, 165, 184 sq.

[87] О карактеру спева в. коментаре у Cronaca 123—142, 173—196.

[88] Cf. *Nicol*, Epiros II, 190; за датум — Cronaca 85 (коментар).

[89] Cf. Cronaca, cap. VII/2—5, p. 364 sq.; cap. IX/9—10, p. 396 sq., као и Lessico prosopographico. Уп. и *Nicol*, Epiros II, 218 sq.

[90] Тако је Карло, уместо да се концентрише на епирска питања, задобио 1421. године Кларенцу на Пелопонезу, затим проширивао тамошње поседе, бавећи се пуних пет година овим унапред изгубљеним подухватом, да би на крају потпуно напустио Мореју. Cf. *Nicol*, Epiros II, 190 sq.

На жалост, начин живота деспота Карла и његове најближе околине готово уопште није познат, али оно што је о том животу видљиво сведочи такође о манирима једне феудалне врхушке. Пре свега, једину забележену забаву, као и једини спорт, представља лов. У њему је учествовала посебна деспотова ловачка дружина (τὸ κυνηγᾶτο). Колико је лов заокупљао браћу Токо и њихове великаше види се најбоље по томе што су од заузећа Арте проводили лета у Јањини, а зиме у Арти, како због благе климе тако и, још више, због богатих ловишта у околини овог града. Кад је његов вољени брат Леонардо умро, деспот је свакодневно одлазио у лов, не би ли тим тренуцима заборава одагнао тугу. Забележен је и спомен о ловини из оваквих подухвата: срндаћи, јелени, дивље свиње, медведи, зечеви, лисице, као и разне врсте птица које су ловљене соколовима.[91]

Индикативан је, такође, и изглед резиденције у престоници. Овде су већ навођени они ретки, али и једини писани подаци о овој теми. Из њих произлази да је Карло Токо, као и његови претходници, живео на јањинском акропољу, где је постојала и једна палата. Непрекидно изворно помињање, у ствари истицање, акропоља као резиденције сведочи о њој као о здању сличнијем замку него палати у правом смислу речи. Иако одговарајућих археолошких трагова нема, данас се са доста разлога претпоставља да је у питању северозападни, мањи од два јањинска акропоља, који је обједињавао и деспотски стан и канцеларије његових служби.[92]

Разуме се, да би слика о месту деспотског двора у друштвеном животу Епира била потпунија, веома би корисно било истражити његове економске везе са Западом. Међутим, података о томе у (познатој) изворној грађи нема. Извесно је само да су Млечани били прилично незаинтересовани за послове са Епиром.[93] Дубровчани су били већ заинтересованији, али првенствено за Арту, док је Јањина и за њих представљала другоразредни пункт.[94] Тешко да је у таквим околностима деспотски двор могао да води послове од

---

[91] Cronaca, cap. III/16, p. 286.910; cap V/14, p. 332.1524—1525; cap. XII/10, p. 466. 3315—3319; cap. XIII/7, p. 476, као и коментар — p. 104 sq. Cf. *Nicol*, Epiros II, 206 n. 24, 229 n. 65.

[92] Cf. *Врањусис*, Кастрон 9 (441) sq., 19 (451) sq. Целина је била високо постављена, тако да је приликом несрећног рушења једног балкона окренутог граду 6. 1. 1402. погинула малолетна кћи деспота Исаила Буонделмонтија, што је одвело његовом разводу и коначно суштинским променама на политичкој позорници Епира. Уп. топографску анализу у *Врањусис*, о. с. 25 (457) sq. О церемонијалу унутар замка немамо никаквих сазнања, осим чињенице да је деспот ради дочека посебно уважаваних званица изјахивао, да би се на простору акропоља, где је и његова супруга чекала, сусрео са гостима (Cronaca, cap. IX/21, p. 414.2612—2616). Такви акропољи, најчешће без палате у свом саставу, налазе се и у другим важнијим епирским градовима. Уп. у глосару исте хронике следеће случајеве: Аетас, Риниаса, Св. Донат, Араховица, Вобљана, Арта, Востица. Они су увек означени речју γουλᾶς, што G. Schirò (pp. 337, 559) преводи са „rocca, castello". О значењу овог термина у позном средњем веку уп. *J. Kalić*, Byzanz und die mittelalterlichen Städte in Serbien, JÖB 32 (1982) 604.

[93] *Nicol*, Epiros II, 227.

[94] Ibid., 227 sq.

међународног значаја.[95] Осим једног краткотрајног изузетка, у деспотату није ни сопствени новац кован, што је прилично неуобичајено за једну средњовековну државу и пре указује на скромније него на значајније финансијске могућности.

Последњи прави деспот Епира био је Карло Токо. Његова држава, иако знатно проширена, показала се крхком творевином и кратко га је наджикела — од 4. VII 1429. до 6. X 1430. године. Његовом братанцу и наследнику Карлу II, који се дичио називом Dominus Despotatus, Турци чак нису ни упутили позив на предају Јањине, када је то време дошло, него су се обратили митрополиту и уском кругу највиђенијих великаша (октобра 1430).[96] Деспотска власт практично је престала да постоји, иако је Карло држао Арту до своје смрти 1449. године. Тада су Турци и заузели овај град, за који је везан почетак и крај историје епирских деспота, односно државе произашле из IV крсташког рата, с једне, и државе ишчезле завођењем туркократије, с друге стране.

Између ова два момента, међутим, лежале су значајне историјске промене, произашле из непосредног сусрета једне византијске земље грчког етничког бића са другачијим културним или етничким, а пре свега политичким снагама — италијанским, албанским, српским и, најзад, поново италијанским. Као и у самој Византији, па и у „византијском" Епиру ранијег времена, такве су промене у државотворном и културном погледу биле пре свега иницирање положајем и физиономијом двора. А он се у XIV и XV веку налазио истовремено и унутар и изван византијског света.

С једне стране, без обзира на своје порекло, деспоти су исповедали ортодоксију и своју титулу добијали од византијских царева, често се и сами трудећи да их опонашају на идеолошком плану. Највиши чиновници у њиховој служби, такође без обзира на порекло, носили су византијске титуле. Духовна власт, оличена у митрополиту Навпакта, а затим Јањине, налазила се под јурисдикцијом Цариградске патријаршије. Уз све то, грчки је био главни званични језик.

С друге стране, деспоти су били више феудални магнати него државни поглавари, уносећи у епирску средину стил понашања једног другог света. Иако ортодоксни, осећали су се више-мање несигурним у страној земљи којој традиционално нису припадали. Двор је, очевидно, био унеколико изолован, будући да су се деспоти сувише често бавили проблемом опстанка на власти, било због унутрашњих било спољашњих претњи. У драстичним случајевима, то је значило и лично бављење појединостима управљања, а увек је значило удаљавање од преосталих средишта византијског света. Осим тога, није постојала династија дуготрајног живота, иако су сви

---

[95] За Фирентинца, деспота Боунделмонтија знамо да је из албанског заробљеништва избављен новцем фирентинских банкара [Јањинска хроника, XXXIX—XL 53 *(Estopañan)*; 100 *(Врануcис)]* али ништа није познато о евентуалним трансакцијама између њега и тих банкара.

[96] Годину Карлове смрти коначно је утврдио *Nicol*, Epiros II, 192. О околностима које су пратиле предају Јањине уп. исто, 202 sq.

деспоти могли да се позову на неки вид породичне повезаности са епирском земљом. Њихово позивање на легитимитет, ионако не нарочито сигуран, није било у стању да развије праве традиције и он се стално морао обезбеђивати уговорима са поданицима.

Све ово није, међутим, значило да је, изван дворског круга, Епир као целина био тако снажно повезан са осталим деловима Царства, да би се могло говорити о стварно византијској земљи, чији су страни господари били више или мање „византинизовани". Током две стотине година самосвојног живота Епир се у извесном погледу удаљавао од својих византијских корена, тако да су страни господари бивали све прихватљивији. Разуме се, под једним условом: локална права и градске привилегије поданика морали су бити поштовани. Стога и није било довољно простора за некакав јачи продор страних утицаја који би могли да измене културни профил земље. С друге стране, у једној таквој земљи није било ни довољно ослонца за „византинизацију" владаревог окружења које је било шаролико и које, углавном, није представљало никакав прави двор.

У таквим приликама, друштвена елита није имала могућности да се у потпуности придружи великом полету византијске културе из времена тзв. ренесансе Палеолога, што је нарочито упадљиво управо због полицентризма тог полета (Цариград, Солун, Мистра). Извесни достојанственици покушавали су понекад да се искажу као литерати, али су сви ови покушаји остали сиромашни и вредношћу и количином.[97] Парадоксално је, али и симболично, да су најзначајнија дела епирске литературе — Јањинска хроника и Хроника Токâ — настала било на самом крају самосталног живота државе било чак почетком турског времена.[98] Најзад, деспоти и њихова околина нису се, изгледа, одликовали ни ктиторском делатношћу, будући да је црквено градитељство у поређењу са одговарајућим подухватима XIII века постало изразито сиромашније.[99] Тако је могућност полета једне самосталне дворске културе остала недовољно изражена и коначно неостварена.[100]

---

[97] Cf. *Nicol*, Epiros II, 192, 247 sq.

[98] Cf. *Л. Вранусис*, Χρονικὰ τῆς τουρκοκρατουμένης 'Ηπείρου, Јањина 1962, I, 138 sq.; *idem*, Χρονικόν 58, 67 sq.; Cronaca 137 sq. (коментар).

[99] За библиографске податке в. горе, нап. 97.

[100] Изузетак представљају нека сјајна дела примењене уметности и сликарства (изван саме територије Епира) из последњих деценија XIV века, али њихово постојање не дозвољава, чини се, сврставање јањинског двора међу византијске пандане. *G. Ostrogorsky — Ph. Schweinfurth*, Das Reliquiar der Despoten von Epirus, Seminarium Kondakovianum 4 (1931) 165—166 (= *Г. Острогорски*, Реликвијар епирских деспота, Сабрана дела, III, Из византијске историје, историографије и просопографије, Београд 1970, 343—344); *А. Ксингопулос*, Νέαι προσωπογραφίαι τῆς Μαρίας Παλαιολογίνας καὶ τοῦ Θωμᾶ Πρελιούμποβιτς, ΔΧΑΕ Δ' (1964—1965) 53—70; *G. Subotić — J. Simonopetritis*, L'iconostase et les fresques de la fin du XIVe siècle dans le monastère de la Transfiguration aux Météores, Actes du XVe Congrès international d'études byzantines, Athènes 1976, II. Art et archéologie, Communications, Athènes 1981, 751—758; *Н. Радошевић — Г. Суботић*, Богородица Гавалиотиса у Водену, ЗРВИ 27—28 (1989) 217—263; *G. Subotić*, Δώρα και δωρεές του δεσπότη Θωμά και της βασίλισσας Μαρίας Παλαιολογίνας, Πρακτικά Διεθνούς συμποσίου για το Δεσποτάτο της Ηπείρου, Arta 1992, 69—86.

Питање је, разуме се, да ли је изнета слика искључиво последица удаљености и фактичке изолације од Византије. Многе битне појединости за њено потпуно уобличавање измичу због сиромаштва изворних обавештења. Зато она нужно остаје више подлога за историчарево размишљање и скица за изналажење историјских паралела, него коначан резултат.

Ljubomir Maksimović

THE COURT OF THE EPIROTE DESPOTS IN THE 14TH AND 15TH CENTURIES

After the powerful rise in the first decades of the 13th century, the State of Epiros found itself pushed into the margin of provincialization, especially after the restoration of Byzantium in 1261. However, its Greek character, the ancient capital (Arta) and the old ruling family (the Angeloi) indicate that the tradition from the previous, "golden" age was continued. In spite of this, it was necessary for Nikephoros I (1267/68 — 1296) to get a confirmation of his title of Despot from the emperor in Constantinople. At about that time, if not earlier, the Despot, surrounded by his "barons", took up his residence in a fortified palace, which was an integral part of the acropolis. During this period a certain dichotomy — wavering between Byzantium and Italy — arose in the life of Epiros. The dichotomy originated from the ruling family itself, since Nikephoros was a vassal of the king of Naples (1276), having at the same time recognized the suzerainty of Constantinople (1285).

The Despot Thomas (1296—1318) was the first in a sequence of rulers of Epiros from the 14th and 15th centuries who was given his title from Constantinople. He nevertheless strived to emphasize the sovereignty of his authority, not so because of the Byzantine, but more because of the Italian pressure, personified in his son-in-law, Count Richard Orsini. The epoch of the Orsinis (1318—1336/37), Nicholas and John II, was commenced by the murder of Thomas. This event also marked the beginning of rule of foreign masters with the title of Despot over Epiros, whose capital was now transferred to Ioannina. The last among them — Thomas Preljubović (1367—1384), Esaù Buondelmonti (1385—1411), Carlo I Tocco (1411—1429) — fully developed all those features of the Epirote court that had emerged in the last decades of the 13th century, but whose further growth was marred by the disappearance of Epirote rulers from the political scene during the thirty years of the direct Byzantine and Serbian rule (1337—1367).

Broadly speaking, during this period — from the end of the 13th century until the imposition of Turkish rule in 1430 — were multiplied

the consequences, resulting from a direct chash of a Byzantine state with the Greek entity with different cultural or ethnic, and, most of all, political forces (Italian, Albanian, Serbian, and at the end Italian again). As was the case with Byzantium and the "Byzantine" Epiros from the earlier period, political and cultural changes were mainly brought to being by the position and character of the court. In the 14th and 15th centuries, it was situated both inside and outside the Byzantine world.

On one hand, regardless of their origin, the despots professed the Orthodox fate, even when coming from Italy. All of them were invested with their titles by Byzantine emperors, soon, or not so soon, after coming to power. In the most drastic case — that of Thomas Preljubović — ten years after seizing the power. It is noticeable that these despots imitated the basileus in matters concerning ideology, most frequently by issuing solemn charters resembling their imperial paragons (Thomas, John Orsini, Buondelmonti, Carlo Tocco), or by appointing officials who, regardless of their origin, held Byzantine titles (Thomas Preljubović, Buondelmonti). Spiritual authority, embodied in the Metropolitan of Naupaktos, and afterwards in that of Ioannina, was under the jurisdiction of the Constantinopolitan patriarchate. After all, the official language was Greek.

On the other hand, the despots were more feudal lords than heads of state, who introduced into the Epirote society patterns of behaviour belonging to a different world, including such elements of everyday life as living in a castle and hunting as an amusement, pursued in the knightly way. Although Orthodox, the despots felt themselves more or less insecure in a foreign country to which they did not belong by tradition, and relied, not seldom, on their own military escort composed of foreigners (Thomas Preljubović, Carlo Tocco). Relative isolation of such a "court" is confirmed by the fact that the despots had to fight to remain in power much too often (John Orsini, Toma Preljubović, Buondelmonti), either because of internal or foreign threats. Some of them occupied themselves with the acquisition of private land estates out of the state boundaries (Carlo Tocco). All of it, in drastic cases, amounted to the personal engagement in the particularities of governing, but always led, in consequence, to the estrangement from the rest of the Byzantine world. Besides, there was no long-lived dynasty, although all despots could have put claims to the Epirote throne through some kind of family connections. Their recourse to legitimacy, which was not very strong, was not sufficient to enable the development of real traditions, and it had to be secured by contracts with their subjects (John Orsini, Buondelmonti).

However, Epiros itself was not so strongly linked with the other parts of the Empire to be regarded a thoroughly Byzantine land with foreign masters "byzantinized" to a greater or smaller extent. In the course of its independent life, Epiros somewhat moved away from its Byzantine roots, so that foreign rulers were more and more acceptable. Under one condition of course: local rights and privileges of the cities had to be respected. Therefore, the Despotate of Epiros was not fertile ground for stronger penetration of foreign influence which

could have altered its cultural character. On the other hand, such a country did not offer a firm foothold for the "byzantinization" of the ruler's motley court, which, as a matter of fact, mainly did not deserve this name.

In the circumstances, the elite of the Epirote society was not in a position to join the great rise of the Byzantine culture at the time of the so-called Palaeologan Renaissance, in spite of its polycentric character (Constantinople, Thesalloniki, Mistras). This observation is certainly valid for literature or sacral architecture. The basis for the development of an independent court culture was therefore insignificant, so that such a culture finally could not come into real existence.

Зборник радова Византолошког института, XXXIII, 1994.
Recueil des travaux de l'Institut d'études byzantines, XXXIII, 1994

УДК 929.7.071(=861)(094.1) "13"

СИМА ЋИРКОВИЋ

КРАЉ У ДУШАНОВОМ ЗАКОНИКУ

У Душановом законику „краљ" се спомиње у шест чланова, али се они не могу сви убројати међу сведочанства о значају и актуелности краљевске титуле, јер у четири случаја титула краља је употребљена историјски, у склопу спомена царевог деда „светога краља" Милутина. Као Душанов савладар краљ је кратко споменут у пропратној речи уз Законик, а изричито је наведен само у два члана, једном у првом и једном у другом делу Законика.[1] Двоструко више пута споменута је у Законику „госпођа царица", сваки пут кад и краљ, а поред тога још у четири члана.[2]

Једва приметно присуство краља у царевом Законику није у складу са улогом коју царевом сину приписују неки други извори, чак и поједини царски акти. Највише у том погледу одскаче царева повеља за Дубровчане, издата 20. септембра 1349, само неколико месеци после првог дела Законика.[3] Повеља је не само временски него и садржајно блиска Законику: регулишу се права дубровачких трговаца, њихов положај, начин суђења и решавање спорова, што се у виду општих норми налази и у Законику. Разумљиво је онда што се термини, институције, поступци, функционери, познати из Законика, појављују и у овој повељи драгоценој и за реконструкцију његовог текста и за критику рукописне традиције.

У тој повељи, сразмерно краткој у односу на Законик, „краљ" се много чешће спомиње: десет пута је територија Душанове државе означена као „земља царства ми и краљева", а поред тога је краљ још неколико пута наведен, почев од експозиције: „и зговори

[1] Као што ће даље бити показано, реч је о члановима 43. и 136. по стандардној нумерацији чланова, коју је увео у своме другом издању *С. Новаковић*, Законик Стефана Душана цара српског 1349 и 1354, Београд 1898, а коју је задржао у своме издању и *Н. Радојчић*, Законик цара Стефана Душана 1349 и 1354, Београд 1960.

[2] Чланови 139, 140, 187, уп. ниже нап. 11, 12 и 13.

[3] Издата је у *F. Miklosich*, Monumenta Serbica, Vindobonae 1858, n° 127, 146—149, и потпуније *Љ. Стојановић*, Старе српске повеље и писма, I, Београд 1929, бр. 66, 59—64. Цитати из повеље у овом раду су из Стојановићевог издања.

се царство ми (с) сином царства ми краљем Урошем". Позната одредба о забрани ношења оружја у околне земље пружила је повод да се у повељи оцрта политичка географија средином XIV века. Оружје је изузето из „трга" и „купље", робе коју су трговци слободно носили, с њим се није смело „ни у Бугаре, ни у Басарабину земљу, ни на Угре, ни у Босну, ни у Грке, ни инамо камо љубо у туђу земљу, ткмо у земљу царства ми и краљеву". Ту су, дакле, све земље које су окружавале Душанову државу и посред њих „земља царства ми и краљева". Да ли је аутор повеље имао на уму једну земљу којом владају цар и краљ, па је због тога означена као „земља царева и краљева", или је таква терминологија последица сложеног састава, постојања царевог и краљевог дела државе?

Познато је да ни ова повеља, а ни други извори не дају о томе изричите и сагласне податке, па се због тога о природи Душанове државе у науци прилично много расправљало. Она места где је реч о територији стилизована су тако да се намеће представа о јединству. То важи и за одредбу о трговцима, који се налазе „по земљи царства ми и краљеве", и којима треба дати рок од шест месеци да напусте земљу у случају непријатељства са Дубровником, и за одредбу која дотиче ius naufragii, где се очекује да би роба са млетачког или дубровачког брода могла да „утече у земљу царства ми и краљеву".[4] Међутим, по два пута су у повељи споменути „тргови царства ми и краљеви" и „властела царства ми и краљева", а од тога једном се изричито одваја: „ни властелин царства ми ни краљев властелин". То место једва да се може тумачити друкчије до да су се разликовали цареви и краљеви људи. Краљ је, наравно, и у неподељеној земљи могао имати своју властелу службеника и дворана.

На другој страни, у тој истој повељи, суд је само суд „царства ми", а цариник, кнез и кефалија, као судске инстанце, везани су за град без помена било цара било краља. Пажњу заслужује и место у повељи које регулише поступак са људима који су дошли у Стон и Стонски рат после 1333. године. Дубровчани су били обавезни да отерају Душанове поданике који су означени као „људи царства ми". Становници области у залеђу, из којих се могу очекивати досељеници у Стон, убројани су, дакле, изричито међу људе цареве, без спомињања краља. У перспективи састављача повеље и Стон је дало „царство ми Дубровчаном", иако 15 година раније Душан, вероватно, није ни сањао о царској титули. И одредбе о међама, по којима се све морало вратити у стање у коме је било у време краља Милутина, говоре у истом смислу: старе немањићке земље које окружују тадашњу дубровачку територију убрајају се у цареву земљу: „И што буду преузели земљу царства ми през међу која је била међа у родитеља и у прародитеља царства ми светога краља"(...).

Ова сведочанства имају тежину утолико већу што је одавно познато казивање Нићифора Григоре по коме је приликом царског

[4] *Стојановић*, нав. изд. 62, 63.

крунисања Душан са сином поделио државу и то тако што „њему [сину] уступио је да по трибалским обичајима влада [земљом] од Јонског Залива и реке Дунава до града Скопља (...) а себи [узе] одатле [тј. од Скопља] ромејске земље и градове према уобичајеном ромејском начину живота до пролаза код кланаца Христопоља".[5] У комбинацији са подацима повеља и чињеницом да је уз цара до краја Душановог живота био и краљ, ово Григорино казивање је послужило као основа схватању да је Душанова држава била подељена, и то дуж једне историјске границе, на старе немањићке земље, увећане у време Милутина, и на територије освојене од Византије у време Душаново.

Недавно је Б. Ферјанчић у темељитом и богатом коментару те Григорине вести приказао сву разлику у схватањима у распону од потпуног прихватања реалности поделе до потпуног одбацивања и тумачења по коме је разликовање царства и краљевства декларативно.[6] То нас ослобађа потребе да овде направимо историографски осврт. Поменућемо само две студије: реферат проф. Михајла Динића на конгресу византолога у Солуну који је остао необјављен, и рад проф. Љ. Максимовића који је питање о јединству или подељености решавао посматрајући порески систем.[7] Његова су објашњења у сагласности са расположивим документима, па је разумљиво да се на његове напоре надовезују и ова моја трагања.

Законику вреди посветити нарочиту пажњу због тога што је природно очекивати да је евентуални или претпостављени управни дуализам добио неки, макар индиректан израз у законским нормама или у систему институција са којима је законодавац рачунао. Као што је већ у уводу наговештено, „краљ" се у царевом Законику једва примећује. У члану 43. по Новаковићевој нумерацији, уз „господина цара" и „госпођу царицу" наведен је и „краљ" међу онима који би могли силом узети, силом купити или заменити нечију баштину.[8] „Краљ" је, дакле, поред оца и мајке могао бити узрок притиска, што је законодавац желео да спречи, јер су трансакције са баштином биле легалне само ако су добровољне — „ако си кто сам пољуби" — како каже текст. У члану 136, на самом почетку другог дела Законика, опет су споменути „госпођа царица" и „краљ" и то на челу целог друштва које су чинили властела, велика и мала, и „сваки човек". Наведени су као они који би могли „пречути" или „преслушати" цареву „књигу", очигледно царево писмо или налог.[9] Овде је ред измењен утолико што прво долази „госпођа царица" па „краљ". Остали помени краља односе

[5] Nicephori Gregorae Byzantina historia, II, 747, превод *Б. Ферјанчић*, Византијски извори за историју народа Југославије, VI, Београд 1986, 270—271.

[6] Византијски извори, VI, 271—272 нап. 126, 482—484.

[7] Реферат на француском језику, прочитан на конгресу, остао је необјављен и чува се у заоставштини проф. Михајла Динића у Народној библиотеци у Београду. *Љ. Максимовић*, Порески систем у грчким областима Српског царства, ЗРВИ 17 (1976) 101—125.

[8] Законик, ed. Новаковић, 39; ed. Радојчић 51.

[9] Законик, ed. Новаковић, 103—104; ed. Радојчић 69.

се, као што је већ речено, на царевог деда и оца, па нас у овом контексту не интересују.[10]

Морају нас, међутим, заинтересовати помени „царице" без „краља", да бисмо заокружили представе о начину на који је третиран царев савладар. У том погледу тежину има познати члан 139. у коме се проглашава и гарантује меропсима право да се парниче са својим господарима, ако би им учинили нешто „през закон". Изричито су наведени: цар, госпођа царица, црква, царева властела.[11] Код стилизације тога члана као да се са краљем као самосталним чиниоцем није рачунало. „Краљ" је изостављен и из члана 140. где су „царство ми", затим „госпожда царица", црква, властелин, па чак и „прочи кто љубо чловек", споменути као они којима се забрањује да приме нечијега човека „без књиге царства ми".[12] Карактеристично је да се у оба члана имају пред очима господари властелинства и да се „краљ" међу њих не убраја. Насупрот томе, члан 187, у коме се говори о кретању цара и царице и спомињу „станови или коњи цареви", нема већи значај за нашу тему.[13]

Терминологија Душанове повеље за Дубровчане наводи нас на то да ближе размотримо начин на који је држава и државна територија означавана у Законику. Реч је о истом предмету а сличном контексту, па је поређење утолико оправданије. И у Законику се сусрећемо са „туђом земљом" (чланови 93, 114, 115, 116, 132, 133, 143), а из великог броја помена „земље" издвајамо петнаестак оних који се односе на државну територију. Две трећине се састоје од израза „земља царства ми" (чланови 81, 101, 110, 114, 139, 148, 156, 168, 176, 180), а трећина има облик „земља царева" (чланови 116, 117, 118, 132, 135, 201), нема ниједнога који би као у повељи гласио „земља царства ми и краљева", и, наравно, нема помена земље краљеве, али је било, судећи по једном рукопису, планина које су биле краљеве, о чему ће касније бити речи.[14]

После свега што је показано постаје јасно да су разлике између Законика и повеље за Дубровчане од 20. септембра 1349. толико бројне и такве природе да се не могу приписати случају, писарским омашкама или ненамерном одступању од формулара. О „краљу" се на два различита начина говори у Законику и у повељи за Дубровник. У настојању да нађемо објашњење за ту појаву морамо нагласити да се налазимо у сфери симболичког и правног, јер фактички је све једноставно: Душан је стварни владар 1349, као што је то био 1346. или 1336, он не дели власт са сином краљем, али он улози краља и подвајању краљевског и царског не даје једнак израз, он својства краља и цара неко време везује за своју личност, затим их одваја и краљевство преноси на

[10] Законик, ed. Новаковић, 63—64, 94—95, 119—121; ed. Радојчић 58, 66, 72—73.

[11] Законик, ed. Новаковић, 106—108; ed. Радојчић 69.

[12] Законик, ed. Новаковић, 108—109; ed. Радојчић 70.

[13] Законик, ed. Новаковић, 143; ed. Радојчић 80—81.

[14] Види ниже нап. 35—36.

сина. Па и то синовљево краљевство сасвим неједнако третира, једва га спомиње у Законику, а наглашава га у приближно у исто време издатој повељи за Дубровчане.

Изгледа да је лакше објаснити краљево одсуство из Законика него наглашено присуство у повељи за Дубровчане. Када је први део Законика издат, Урош је био дечак, у узрасту од непуних 12 година, па није могао бити сарадник у владању.[15] Могао је бити крунисан, могао је бити јавно предодређен за наследника престола, могао је бити третиран као друга личност у Царству, али није могао имати стварне власти и надлежности, није имао чак ни посебно властелинство. Узраст га је предодређивао за парадну улогу. Законик би са таквом улогом био у складу. Али, то објашњење не може важити и за онај сасвим друкчији третман, за истицање краља уз цара и наглашавање „земље цареве“ и „земље краљеве“. То је морало имати неке посебне разлоге.

У одгонетању треба поћи, чини се, од темељне и најопштије разлике између два извора. Док је Законик по природи својој намењен pro foro interno, повеља је акт дипломатског саобраћаја, укључује се у дуги низ уговора, који се склапају од Немањиних времена, преко 160 година. Тога пута је јаче него обично у обнављање уговора између Србије и Дубровника укључена била Венеција као врховни господар града под Срђем. Као посланик цару је долазио млетачки патриције Николо Ђорђи са дубровачком властелом, царска повеља је издата у три примерка од којих је други намењен да стоји „у Бенецех у дужда“, а поред тога је и „древо бенетьчко“ испред дубровачког укључено у одредбу с одрицањем од „прибрежног права (ius naufragii).[16]

Природа хрисовуље од 20. септембра 1349. и дуге традиције у односима са Дубровником, као и дотадашњи односи са Венецијом, морали су наводити Душана да се брине о континуитету, а континуитет је обезбеђивало краљевство. Краљ је био наследник права и обавеза ранијих српских владара у односима с Дубровником и у тој улози није могао бити оспораван.

Царство и царска титула значили су новину, садржали су у себи елеменат претензије, који се могао сударити са правима или претензијама других. У својој земљи Душан је ауторитетом власти могао осигурати признање и поштовање царске титуле, у односима са околним светом зависио је од њиховог става, који је опет знатним делом био одређен односом снага. Уговорна исправа у односима са Дубровником по својој природи је предодређена да изрази равнотежу, да истовремено нагласи традиције, које про-

[15] Датум рођења Урошевог 6845 (1. септембар 1336 — 31. август 1337) даје неколико српских летописа (*Љ. Стојановић*, Стари српски родослови и летописи, Ср. Карловци 1927, бр. 131, Копорињски, бр. 151, Врхобрезнички, бр. 294, Загребачки, бр. 401, Шафариков, Габровски, Београдски I и II, Григоровичев и Кувеждински, бр 558, Белопољски бр. 1083, Бранковићев. Само Сеченички има у тој ставци (бр. 534) преписивачеву грешку 6825. То се добро слаже са кризом у Душановом браку коју је запазио још К. *Јиречек*, Историја Срба, I, 215—216.

[16] *Љ. Стојановић*, I, 59, 63, 64.

дужује, и да се саобрази измењеној реалности у којој српски владар има царску титулу. Отуда нас она симетрија краљевског и царског, „земље царства ми и краљеве", не изненађује, а не треба ни да нас чуди њена недореченост и двосмисленост, јер она, ипак, не рефлектује стварне односе.

Одражавање Душанове царске титуле у очима савременика магистрално је описано пре четрдесет година.[17] Није, међутим, ни постављено питање о томе како је са̂м Душан схватао своје царско достојанство, да ли је у његовом царском наступу било каквих колебања или промена. Извори о томе не говоре изричито, али се понешто може извести из симболике, из неких дипломатских акција и из става према континуитету, чији је израз и однос према краљу и краљевској титули, а тиме се бавимо у овој расправи.

О своме успону до цара Душан узгредно говори у неким својим актима. Сасвим кратко и једноставно се та промена бележи у обрачуну дуговања Дубровчанима, обављеном са оним истим посланицима којима је издао хрисовуљу којом смо се бавили. Ту је први период владавине описан изразом „од коли је царьство ми прјејело кралевство и до царства".[18] У том пословном документу „краљевство" и „царство" су просто два раздобља његове владе. У повељи за лесновску епископију, која је сачувана у непоузданом препису, али се сигурно ослања на аутентични текст из времена царства, промена се описује као опште уздизање на виши хијерархијски степен: „како подвигохь сань кралиевьскы на царьство и архиепископию на патриаршьство и епископие на митрополитьства (...)".[19] Најопширније и са највише идеолошких украса је казивање у пропратној речи уз Законик, фрагментарно сачуваној у Раковачком рукопису.[20] Ту је уздизање приказано као резултат божанског распореда и смештено је у аутобиографски осврт који почиње са идеалом тихог и мирног живота и води преко рата са седам царева и битке на Велбужду, до сукоба с оцем и до доласка на престо. Као некад прекрасног Јосифа, божја благост га је спасла од мржње, учврстила га и ојачала: „постави ме господина и сьдрьжителиа вьсои земьли ѡтчьства моего (...)". Владао је — употребљен је стари глагол „царствова" — 16 година, а онда га је крепка десница Сведржитеља поново ојачала и према праобрасцу прекрасног Јосифа („и сьтвори его цара многыимь езыкомь") „и мене прѣложи ѡт кралевьства на православное царь-

[17] *М. Динић*, Душанова царска титула у очима савременика, Зборник у част шесте стогодишњице Законика цара Душана I, Београд 1951, 87—118.

[18] *Љ. Стојановић*, I, 65. Исти смисао има израз „до степсанија царства ми на царство" у повељи за мајчин гроб у Бањској. *С. Новаковић*, Хрисовуља цара Стефана Душана гробу мајке му краљице Теодоре, Споменик 9 (1891) 6—7.

[19] *Леонид*, Хрисовуља цара Стефана дата у Скопљу 1347. године, Гласник СУД 27 (1870) 287—296; *С. Новаковић*, Законски споменици, 676—681.

[20] Издао га је *Новаковић*, Законик, стр. 3—5, а веру је вратио *Н. Радојчић* посебном студијом Реч цара Стефана Душана уз његов Законик, укљученом у издање (стр. 145—162), издање текста стр. 83—86, превод стр. 142—144. Ниједан издавач не упозорава у издању да почетак текста недостаје.

ство и вьсехь дасть ми вь роуцѣ ѩкоже и великомоу Коньстаньтиноу цароу: землие и вьсе страны и помориа и велике градове царьства грьчскаго (. . .)".[21]

Царевање је Душан сâм повезивао са господарењем градовима и земљама грчког царства и разумео га је као укључивање у низ владара који почиње Константином Великим. Осећао је потребу да нагласи да то није било насилно „не моим изволиениeм ни некоıю силою нь по божию изволиению и инимь благословениемь поставише цара вь вьсакоу православноую вѣроу". А међу онима који су благослов дали наведени су, поред патријарха Јоаникија и сабора српског, патријарха Симеона и сабора бугарског, прот и игумани Свете Горе Атона и помало загонетни престо и сабор грчки: „пачеже и ѡт арьхиереа прѣстола грьчаскаго и вьсего сьбора иже изволише ѡ мне царьствовати".

Када је постао „милостию и помоштию божиею сьмодрьжавьни царь", Душан је степен краљевства оставио за собом. У опширном и садржајном тексту краљевство је само једном споменуто, а титула краља је једном стављена уз име оца, а други пут уз име сина. У завршном делу ове аренге, у пасусу којим се поближе мотивише доношење Законика, уз цара, који држи с вером скиптар царства у руци, наведени су и „свељубљени син царства ми краљ Урош" и „богодарована царица кир Јелена". Они чине породицу у којој се рефлектује познати хијерархијски систем с царем на челу и краљем на другом месту.[22]

Када се ближе анализирају други подаци, тај успон изгледа постепенији, а околности сложеније. Полазна тачка посматрања може бити 1336. године када је Душан по узору на оца и деда прихватао византијски хијерархијски систем и своје место у њему. Показивао је, по сведочењу Кантакузина, на састанку са Андроником III „велику разборитост и смерност, држао се према цару као господару".[23] Уз помоћ истог извора можемо препознати и први корак у Душановом захтеву за византијским градовима и земљама западно од Христопоља у преговорима са Кантакузином у јулу 1342. Ту се сусрећемо са Душановим настојањем да правно утемељи власт на византијским територијама, у којима је, како смо видели из про-

[21] Законик, ed. *Новаковић* 4; ed. *Радојчић* 85.

[22] О „породици краљева" у византијском кругу уп. *F. Dölger*, Die „Familie der Könige" im Mittelalter, Byzanz und die europäische Staatenwelt, Darmstadt 1964; *Г. Острогорски*, Византијски систем хијерархије држава, Сабрана дела, V, 238—262; *исти*, Византијски цар и светски хијерархијски поредак, Сабрана дела, V, 263—277; *исти*, Србија и византијска хијерархија држава. О кнезу Лазару. Научни скуп у Крушевцу 1971, Београд 1975, 125—137. Посредно о породици краљева говоре и студије о савладарству и царским достојанствима резервисаним за ближе сроднике царске породице, уп. радове у нап. 40 и 54.

[23] Cantacuzenus I, 474—475; Византијски извори, VI, 352—353 *(С. Ћирковић); С. Ћирковић*, О састанцима цара Андроника III и краља Стефана Душана, ЗРВИ 29—30 (1991) 205—212. У својим сећањима Кантакузин наглашава да му је Душан и 1342. указивао све почасти као цару, па му је за то захваљивао и 1350. Византијски извори VI, 387, 526—527 *(Б. Ферјанчић)*.

пратне речи уз Законик, основа његових претензија на царску власт.[24]

Остављајући практично-политичку страну збивања по страни, можемо као следећи степен навише забележити 1343. годину, разликујући при томе фактичку компоненту у освајању Македоније и Албаније и симболичку и дипломатску компоненту у зближавању са царицом Аном и у веридби младог краља Уроша са цaричином кћерком, сестром цара Јована V Палеолога. Данас већ можемо са прилично поуздања тврдити да је тада извршена промена у Душановој титули, да је од тада почео да се назива „чесник Грком".[25]

Тада је Душан већ био у предворју царства, а на праг је стигао, као што је одавно добро познато, освајањем Сера 24. септембра 1345. Крајем новембра или у децембру прогласио се за цара, да би се на Ускрс 1346. и крунисао.[26] Извори овога времена су одавно под лупом истраживача и ту се нема шта ново додати. Са гледишта наше теме вредно је истаћи знаке континуитета као што су титула „краљ и самодржац Србије и Романије" у повељи манастиру на Меникејској Гори или новац на коме је натпис REX RASIE и INPERATOR ROMANIE.[27] Очигледно, тих месеци Душан није одвајао два својства српскога краља и византијског цара. Основа за раздвајање положена је крунисањем Уроша за краља, Душан је од тада до смрти само цар. Тај његов чин је био запажен од стране савременика. Већ смо цитирали Нићифора Григору, а и Јован Кантакузин каже „прогласи себе царем Ромеја и Трибала, а сину додели достојанство краља".[28] Урошеву краљевску титулу су озбиљно схватали и Венецијанци, па су га титулисали као краља употребљавајући и одговарајући атрибут serenissimus.

Душан је још 1340. са децом и наследницима постао млетачки грађанин и добио о томе повељу, па ипак је у пролеће 1350. поновио молбу да буде именован за грађанина. Његов посланик Михо Бућић је затражио млетачко грађанство за своје владаре: dominum imperatorem et eius filium serenissimum regem Vros et dominam imperatricem. Сенат је изишао у сусрет и дужд је издао повеље титулишући

---

[24] Освајање грчких земаља као основа царских претензија препознаје се и у аренги повеље о Архиљевици, где Душан каже да му је било дато да обнови „први царски венац српске и поморске земље и да царствује земљом грчком и свим поморјем и свим западним странама и свему Дису..." Korablev, II, бр. 43, стр. 510.

[25] Већ је *Г. Суботић*, Прилог хронологији дечанског сликарства, ЗРВИ 20 (1981) 110—135, показао да су титуле са поменом „чесника" хронолошки груписане у године уочи проглашења царства. Тада је још датовање повеље о Хрељиним даровима за Хиландар у 1336. реметило тај ред. Откако се показало да је то фалсификат и да је рађен на основу повеље из времена баште Амфилохија постало је јасно да предложак по коме је рађен фалсификат припада такође времену 1343—1345. Уп. *С. Ћирковић*, Хрељин поклон Хиландару, ЗРВИ 21 (1981) 103—117.

[26] Преглед литературе о хронологији Душановог проглашења за цара дао је Б. Ферјанчић у своме коментару вести Нићифора Григоре и Јована Кантакузина о томе догађају. Византијски извори, VI, 262—270, 482—484.

[27] *С. Димитријевић*, Хронологија Душановог царског новца, Историјски часопис 9—10 (1959) 117—119; *G. Soulis*, The Serbs and Byzantium, p. 30.

[28] Византијски извори, VI, 482—484 (*Б. Ферјанчић*).

Душана зачудо као Gregorum imperator semper augustus et Raxie rex illustris.[29] Душаново настојање да у саобраћају с Венецијом одвоји царство и краљевство може да олакша разумевање поступка у повељи за Дубровник из септембра 1349. Паралелизам царског и краљевског, тако наглашен и тако нескладан са Закоником, не потиче из стварне подељености земље, већ из Душановог наглашавања царске улоге. Његов посланик је 1346. обавештавао Републику de coronatione sua in imperio Constantinopolitano, његов посланик је 1350. обавештавао да је господин цар заузео и потчинио десет делова Ромејског царства цариградског, осим самога града Цариграда, који не може да потчини и за чије освајање је нудио савез.[30] Актуелна политика у односима са Венецијом истицала је у први план Душанову царску улогу, наслеђе дубровачких односа са Србијом давало је нарочити значај и тежину традицијама краљевства оличеним у малолетном владаревом сину, оба чиниоца заједно довела су до оног идеалног паралелизма царског и краљевског који карактерише повељу из 1349. године.

До сада смо се бавили првенствено онтолошком страном наше теме питајући се о томе како стоје помени краља у Законику према стварности, према уређењу државе у оних шест година од доношења Законика до цареве смрти. Међутим, проблем „краља" у царевом Законику има и своју текстолошку димензију. Морамо се, наиме, питати да ли је сигурна изворна подлога од које смо полазили, да ли ми стварно познајемо све помене „краља" у Законику. Не наглашавајући то посебно, узимао сам оно што се налази у главнини рукописне традиције, што је ушло у наша стандардна издања Законика. Ако свој задатак схватимо довољно широко и узмемо у обзир и оно што се налази само у појединачним рукописима, онда се слика не мења битно, али се компликује, јер искрсавају нека нова питања.

Међу законским одредбама сачуваним само у Раковачком рукопису (1700), познатом баш по томе што садржи читаву омању групу *paragraphi unici*, налази се и члан који је у Новаковићевој нумерацији добио број 195: „И жене да не облежоу оу црькви развѣ господни царица и кралица". Овај члан Законика није много коментарисан. Стојан Новаковић га је довео у везу са Правилом светог Саве Јерусалимског из VI века, које је забрањивало женама да улазе у манастир, чак и ради молитве. Соловјев је то поновио и подсетио на одредбу из повеље монаха Доротеја за манастир Дренчу из 1382, где се забрањује да се сахрањује „вьноутре црькве или вьноутрь мона-

---

[29] *Š. Ljubić*, Listine ob odnošajih Južnoga Slavenstva i Mletačke Republike, III, 115, 185. О начину како је Душан титулисан у Венецији, уп. *М. Динић*, Душанова царска титула у очима савременика, 111—112, нап. 69, где се види да је сам Душан понекад титулисан као цар и краљ (imperator et rex Servie).

[30] *Š. Ljubić*, Listine, II, 326—327; *J. Valentini*, Acta Albaniae Veneta saeculorum XIV et XV, I/1, Panormi, 1967, 129—136.

стира никои жена кромѣ царице или ктиторице".[31] Никола Радојчић је упутио на једну главу Синтагмата Матије Властара као извор ове одредбе. Тамо се стварно налазе одредбе против профанисања цркве, против становања, против склањања избеглица, што се налази у једној новели цара Лава Мудрог.[32] Нема изричитог помена женског ноћивања, нити изузетка за владарку. Ту, дакле, није извор наше одредбе, ту је само општа канонска материја од које је законодавац полазио.

О самосталности у формулисању те норме најбоље сведочи баш царски и краљевски паралелизам заступљен овде у женском роду. У византијско-словенској црквеној сфери ова комбинација царског и краљевског јавља се само и једино у српској средини, па и ту је карактеристична само за период царства, па и то не за сав. Јер, не треба заборавити да за Урошеве владе близу десет година није било краља, а да за Душановог царевања није било краљице. Урош је, колико знамо, био верен византијском принцезом; ако је веровати Орбиновом непознатом извору млада му је касније тражена у Француској, али ожењен је тек као цар 1360. године. Датум је зајемчен дубровачком одлуком да се цару упуте честитке.[33]

А. Соловјев је у своме коментару осетио хронолошке проблеме, па је допуштао да је одредба можда из Душановог времена и да има у виду будућу краљицу, жену младог Уроша, а можда из доцнијег времена, када је уз цара Уроша био краљ Вукашин.[34] Мора се приметити да је у тој узгредно изреченој претпоставци садржана теза о настављању Душановог законодавног рада у Урошево време и истовремено објашњење откуд они усамљени чланови у Раковачком рукопису, што све има прилично велику тежину и заслужује далеко више пажње.

Норме су по својој природи општег карактера, па не морају имати у виду конкретне околности, могло се заиста рачунати са достојанством краљице, са њеним местом и кад оно није попуњено. Али, и са овом хипотезом треба бити уздржан присећајући се тога какве су природе одредбе Душановог законика у црквеној сфери, темељно регулисаној у ранијим столећима. За понављање и наглашавање већ постојећих норми или решења у духу кононских правила бирани су они предмети који су имали из различитих разлога посебну актуелност у Душановој држави. На опрезност нас, наравно, упућује и оно што смо утврдили о скромном и неупадљивом третману „краља" у Законику. У сваком случају, материјал није довољан да се питање о хронологији члана 195. реши, али се може препоручити да хипотеза о настанку законодавног рада у Урошево време заслужује да буде озбиљно узета у разматрање.

Утолико више што имамо још један текстолошки заплет у рукописној традицији Законика и то баш у вези са краљем. Већ више

---

[31] *А. Соловјев*, Законик цара Стефана Душана 1349. и 1354. године, Београд 1980, 330—331.
[32] Законик, ed. *Радојчић*, 141.
[33] *К. Јиречек*, Историја Срба, I, 238, нап. 5: јули 1360.
[34] *А. Соловјев*, нав. дело, 331.

пута помињани Раковачки рукопис настао је на подлози бар два старија рукописа и има неке чланове Законика по два пута, али не у идентичној верзији. Такав је случај са одредбама о попаши, о издави, о гусарима, који су у целини два пута заступљени, неки други се јављају и у фрагментима.[35]

Међу таквим удвостученим члановима налази се и онај који је у Новаковићевој нумерацији добио број 81, а налази се практично у целокупној рукописној традицији. Врло је кратак и гласи: „Планине што су у земли царства ми, што су цареве планине да су цару, а црковне црквам а властеоске властелом." У Раковачком рукопису тако формулисан члан се налази под бројем 48 и са насловом „О планинах закон". Али, он се налази и на крају рукописа у оквиру његовог члана 88. без наслова са малим правописним и значајним садржајним одступањем: „Планине что су по земли цареве цару а краљу краљеве а властелом властелске что јест у чијеј државиʻ'.[36] Овде треба још више него у случају одредбе о царици и краљици узети у обзир могућност да је Законик продужаван и модификован у другом периоду, када су цар и краљ били у нешто друкчијем, уравнотеженијем односу него што је то било за време Душана и Уроша (1349—1355). Овде имамо и верзију која краља превиђа, потпуно у складу са осталим члановима, а имамо и верзију која краљу придаје одређену улогу у управи и господарењу властелинством, што остали чланови не чине. Тешко је поверовати да су обе ове верзије из истог времена и да су настале у једнаким околностима.

Испитивање начина на који је цар Душан у различитим актима третирао свога сина и савладара са краљевском титулом покренуло је више питања но што је дало одговора, унело је више несигурности но што је разрешило недоумица и дилема. Није унапредило познавање организације Душанове државе, мада је додало аргументе онима који су оспоравали реалност поделе на „српске" и „грчке" земље. Актуализовало је, међутим, проблематику симболике и државно-правних схватања, којима су се ранији истраживачи бавили прилазећи првенствено од титула. Испитивање је показало, чини се, да уместо наших модерних општих формула о Душановој држави као „српско-грчком царству" или супституту Византије треба трагати за идејама и представама онога доба, неком врстом политичких теорија или сажетих програма, који могу послужити као оквир и

---

[35] О Раковачком рукопису уп. описе у издањима С. Новаковића и Н. Радојчића, где се може запазити да све особености овога веома важног рукописа још нису уочене. Служили смо се снимком рукописа из Шафарикове заоставштине, који се чува у Археографском одељењу Народне библиотеке у Веограду.

[36] Редни бројеви чланова су овде наведени према рукопису. Код Новаковића су уз чл. 81 његове нумерације (стр. 65) наведене разлике из Раковачког рукописа, али непотпуно, јер је речено само да се члан налази „по други пут" после одредбе о жиру, која у Новаковићевој нумерацији има број 190.

ослонац за препознавање смисла и сврхе појединих аката или државничких решења.

У расположивој изворној грађи се несумњиво налазе фрагменти таквих идеја-водиља, које треба препознати и реконструисати. Мислим да је изван сваке сумње Душаново настојање да буде „чесник Грком", што је изричито исказано у титули 1343—1345, али и у кратком аутобиографском осврту у Речи уз Законик, где је речено да му је Бог даровао „земље и све стране и поморја и велике градове царства грчког".[37] Фактичка подлога учешћа у Царству је у господарењу освојеним земљама, а политичко оправдање је било у браку сина Уроша са кћерком византијске царице. Симболички израз те улоге се налази у Душановом пристанку у договору са Светогорцима да ће ромејског цара спомињати на првом месту.[38] У крајњој линији то се сводило на неку врсту савладарског односа који је и за Византинце био прихватљив судећи по Кантакузиновом опису спорења између Андроника III и Михајла Шишманића. Византинац је тада тражио да Михајло призна да је Андроник III изнад њега „по ромејском закону" који тражи да цареви синови најстаријег по годинама називају царем, да му се покоравају и да му служе.[39] Не треба изгубити из вида ни чињеницу да је до тога доба, упркос начелним противљењима, савладарство добило територијалну димензију у неким случајевима.[40]

Остваривање улоге „чесника Грком", судећи по расположивим подацима, није наилазило на принципијелне или правне препреке, било је осујећено дневнополитичким разлозима. Када је Јован Кантакузин постао господар Цариграда, сродник царске породице и савладар са царском титулом (фебруар 1347), он је непријатељством оптеретио укупне византијске односе према Душану, тако да у време његове неоспорне власти (1347—1350) није било места за „чесника Грком" — Душан је гурнут да буде противцар. Занимљиво је, међутим, да се у време обнављања односа са Јованом V, упереним против Кантакузина, враћају теме из периода пре 1347: обнављају се планови о брачним везама, млади византијски цар титулише вољеног ујака као цара Србије.[41] То постаје сасвим разумљиво, јер представља основу на којој се могло развити савезништво између Душана и Палеологâ.

Друга општа идеја, несумњиво садржана у савременим изворима, односи се на чување наслеђа Немањића, представља Душана као изданак светог корена. Душан као цар није био мање везан за ди-

---

[37] Законик, ed. *Новаковић*, 4; ed. *Радојчић*, 85.

[38] Текст у *А. Соловјев — В. Мошин*, Грчке повеље српских владара, Београд 1936, 30—33.

[39] Ioannis Cantacuzeni eximperatoris historiarum, I, ed. *L. Schopen*, Bonnae 1828, 325—329. Уп. моје напомене у Србија уочи Царства, Дечани и византијска уметност средином XIV века, Београд 1989, 10—11.

[40] *Б. Ферјанчић*, Савладарство у доба Палеолога, ЗРВИ 24—25 (1986) 307—382. Уп. и мој рад из претходне напомене стр. 9—10.

[41] *М. Динић*, Душанова царска титула, 97—98.

настију него његови претходници. Израз те привржености налази се у аренгама повеља из периода царства, наглашеном продужавању ктиторства својих претходника у односу на Хиландар и целу Свету Гору. Но, најјачи и то институционализовани израз чувања континуитета је у задржавању својства српског краља (1345—46), односно крунисање сина за краља и његово краљевање 1346—1355, ма колико теоријско било. И то решење је било на известан начин припремљено положајем „младог краља", који је у генерацији Душановог оца везан за управу приморским областима.[42] Предодређени наследник престола је постао краљ уместо да буде „млади краљ", као што је то бивало раније, а његово подручје је, у начелу и теорији, било тамо где је одувек била власт краљева. О томе колико је реална била власт „краља" расправљало се на претходним страницама.

У начелу је у ствари Ромејског царства био умешан само цар Душан, што је било у складу са улогом „чесника Грком". Он је, наравно, могао располагати свим снагама и потенцијалима краљевства чувајући, у исто време, традиционалне и уговорима утврђене односе српске краљевине са суседима, што се лепо види на примерима односа са Дубровником и Венецијом. Царско-краљевски паралелизам није изазивао тешкоће у односима са околним светом, али је доведен у питање у тренутку Душанове смрти, када је на место цара дошао Урош без наследника и када је владар Србије десет година био само цар. Судећи по расположивим изворима, Урош је од почетка имао више проблема у царском делу свога наслеђа него у краљевском, којим је теоријски владао и за очева живота.[43] Ипак, о заокупљености питањима те врсте сведочи чињеница да је после десет година дошло до обнављања царско-краљевског паралелизма, али са личношћу која је била изван династије, што је створило тешкоће и изазвало неповољне одјеке.[44] Корак даље у реконструисању односа из прошлости било је враћање „младог краља" у последњем периоду Вукашинове владе.[45]

Трећа политичка идеја делотворна у Душаново време могла би се отеловити у метафори „Нови Константин", полазећи од већ спомињаног места у Речи уз Законик где се каже: „И све ми даде у

[42] Уп. *М. Ивковић*, Установа „младог краља" у средњовековној Србији, Историјски гласник 3—4 (1957) 59—80; Историја Црне Горе 2/1, 66—82 *(С. Ћирковић)*.

[43] *Р. Михаљчић*, Крај Српског Царства, Београд 1989², 11—74, где је наведена и ранија литература.

[44] Легенда о Вукашиновом насилном одузимању власти са наставком у легенди о убиству цара Уроша ту има своје исходиште. Међутим, долазак Вукашина на власт у улози савладара не мора да значи да су између њега и цара остали добри односи до краја.

[45] Помен Марка као „младог краља" откривен је у натпису на једној призренској цркви: *М. Ивановић*, Натпис младог краља Марка са цркве св. Недеље у Призрену, Зограф 2 (1967) 20—21. Узимање сина за предодређеног наследника са титулом „младог краља" доводи у питање Вукашинов однос према цару, крајње проблематичан и због текста повеље за Дубровчане из 1370. године. То је индиција више да односи између цара Уроша и краља Вукашина нису били добри 1369—1371.

руке као великом Константину цару, земље и све стране и поморја и велике градове царства грчког (...).[46] Она је морала садржати све оно што је Душана усмеравало када је наступао као цар Срба и Грка, односно цар Србије и Романије почев од титуле, преко додељивања тзв. царских достојанстава, царске законодавне делатности, утицаја на цркву, све до царског уобличавања аката применом српског менологема и српске „слово-формуле".[47]

Наступање у улози васељенског цара, наследника Константина Великог, не да се ускладити са улогом „чесника Грком", која је, као што смо видели, такође изворима добро потврђена. Једна би га наводила да чини све што припада врховном цару („великом цару"), друга да се задовољава оним на шта је имао право цар-савладар. Пажња истраживача се због тога мора посветити разликама између врховног цара и цара-савладара у византијском систему владања у то доба, а на другој страни и најситнијим подацима о Душановом царском наступу да би се утврдило да ли има појединости или нијанси карактеристичних за једну или другу улогу или њихово евентуално одмењивање. Запажено је на пример да у грчкој верзији своје титуле Душан доследно себе назива царем Романије, а не Ромеја како то чини византијски цар.[48] У српској верзији титуле разликује се формула „цар Срба и Грка" и друга, опширнија у којој се наводе територије (Поморје, западне стране, Дис). Поставља се питање има ли та разлика неки дубљи смисао, да ли се у једном или другом налазе јаче претензије на универзалну власт? Сада је прерано одговарати на таква или слична питања, јер је дипломатичка грађа Душановог времена недовољно позната и веома несавршено презентована у издањима извора.[49] Издања повеља и аката којима се истраживачи служе већ више од столећа не дају ни довољне, ни поуздане податке о статусу појединих аката, о томе који су оригинали, који преписи савремени или каснији, верни или интерполирани, о томе који су акти фалсификовани, уз помоћ каквих предложака итд. Дипломатичке студије нису довољно узнапредовале да би ову врсту задатака решиле за појединачне акте или читава досјеа.[50]

При садашњем нивоу издања и дипломатичких истраживања нисмо начисто с тим у којој мери је царско крунисање утицало на рад владарске канцеларије. Сигурно је да су уведене хрисовуље са српском варијантом логос-формуле и простагме са српским менoло-

[46] Законик, ed. *Новаковић*, 4; ed. *Радојчић*, 85.

[47] Целовит поглед на промене уведене после крунисања са старијом литературом налази се у: Историја српског народа, I, Београд 1981, 524—540 (*М. Благојевић*).

[48] *Љ. Максимовић*, Грци и Романија у српској владарској титули, ЗРВИ

[49] Дипломатичке студије српског материјала у првом периоду нису водиле рачуна о византијској дипломатици која се тек развијала. Уп. *S. Ćirković*, Diplomatika — Srbija, Enciklopedija Jugoslavije, 3, Zagreb 1984, 476—477; *В. Новак*, Рад Станоја Станојевића на српској дипломатици, Гласник Историјског друштва у Новом Саду 11 (1938) 74—81.
12 (1970) 61—78.

[50] Помоћ истраживачима могу пружити описи и регеста у: *Л. Славева — В. Мошин*, Српски грамоти од Душаново време, Прилеп 1988, врло неуједначени и зависни од истражености појединих аката.

гемом,[51] али међу Душановим повељама, које треба да потичу из година царства, или и таквих које одударају од византијских образаца и следе у погледу писаћег материјала, писма, облика потписа, традиције раније краљевске канцеларије. Биће потребан читав мали програм дипломатичких истраживања да би се грађа царског периода довела у такво стање да може да послужи за закључке о развоју титуле, потписа, па и установа и појава о којима акти сведоче.[52]

Дотле се морамо задовољити општим закључцима: да је Душан 1347—1350. био супарник целокупној царској породици, да је додељивао „царска достојанства" деспота, севастократора, кесара, што је несумњиво право врховног цара, да је наступао као законодавац (1349, 1354), што такође сведочи о највишим претензијама. Али, на другој страни, имамо из 1351. Душанову молбу Јовану V да потврди поседе Хиландара, који су иначе били на територији под Душановом влашћу.[53]

Период Душановог царевања толико је кратак да се морамо питати да ли су заокрети у политици, пре свега повезивање са Јованом V, непосредно утицали на симболичке изразе његове царске власти. Уосталом, са становишта општих културних последица разлика и није велика, јер и као претендент на титулу „великог цара" и као цар-савладар, један из породице царева, Душан је настојао да земљу под својом влашћу приближи идеалу царства. Идентификовање домаћих владара са царевима и у случају Бугара, и у случају Срба, имало је са гледишта ширења византијских утицаја и укључивања у византијску цивилизацију већи значај него многи освајачки захвати византијских царева. У српском случају се то може проверити на каснијем току догађаја: српски деспоти XV века као рођаци и достојанственици византијских царева у Цариграду,[54] тешко се могу замислити да им пут нису утрли српски деспоти, нити би православно царство било тако блиско и прихватљиво да није било традиције да су и Срби у том царству некад били.

---

[51] *Г. Острогорски*, Простагме српских владара, Прилози КЈИФ 34 (1968) 245—257.

[52] Већ више година прикупљам грађу за студију о српској царској канцеларији.

[53] *М. Динић*, Душанова царска титула, 97—98.

[54] Уп. *Б. Ферјанчић*, Деспоти у Византији и јужнословенским земљама, Београд 1960, 182—204.

Sima Ćirković

THE KING IN DUŠAN'S LAW CODE

In the *law code* issued by Emperor Dušan (1349, 1354), his son and co-ruler carrying the title of *king* was mentioned only in two clauses (out of the 201 surviving). However, in Dušan's charter for Dubrovnik (1349) we find consistent reference to the emperor's and the king's land, the king always being mentioned together with the emperor. This discrepancy can be explained by the need to emphasize the Serbian state's continuity in the treaty with Dubrovnik. Besides, other sources sheding light on the period of Dušan's imperial reign have also been analyzed. It is evident that Dušan's attitude to the Byzantine Empire changed in the course of time. Just as his predecessors had, so he openly recognized the Byzantine Emperor's suzerainty (1336, 1342). In the period 1343—45, before proclaiming himself emperor, he had the title "particeps" *(česnik Grkom)* because he was an imperial relative (his son Uroš was betrothed to John V's sister) and the ruler of byzantine territories in Macedonia and Albania. Once on the imperial throne, Dušan kept the title of the Serbian king (imperator Romanie rex Rasie), and at the coronation ceremony he invested his son Uroš with it, who, up to that time, was the "young" king (rex iunior). He allowed the Athonite monks to mention the name of the Byzantine Emperor before his own in their prayers. At the beginning of 1347 John Kantakouzenos assumed power in Constantinople and forced himself to the position of co-ruler, with the result that Dušan and the Byzantine court lived in open enmity. Every attempt at coming to terms with John V was followed by the recognition of the Byzantine Emperor's suzerainty and by efforts to renew their ties of kinship. The division between Dušan as emperor and Uroš as king existed only on paper. It was Dušan who ruled in practice, cherishing the traditions of the kingdom and emphasizing the saintly origin of the Nemanjids. The coexistence of emperor and king disappeared with Dušan's death. Uroš was only emperor until 1365, when he appointed Vukašin as co-ruler. The final section of the paper discusses the references to the queen and the king in the Rakovac manuscript of Dušan's legal code.

Зборник радова Византолошког института, XXXIII, 1994.
Recueil des travaux de l'Institut d'études byzantines, XXXIII, 1994

УДК 75.052.033.2.041(497.17) : 271 : : 281.9

ЈАСМИНКА НИКОЛИЋ-НОВАКОВИЋ

ЛИКОВИ МОНАХА И ПУСТИНОЖИТЕЉА У ЦРКВИ МАНАСТИРА ЛЕСНОВА

Представе истакнутих монаха и пустиножитеља као део сликарских програма средњовековних храмова заступљени су углавном у радовима који се монографски баве појединим споменицима зидног сликарства византијског доба. Недостају, међутим, радови у којима би ова скупина светитеља била хронолошки шире изучена у односу на њихов избор, иконографски развој, место и однос према другим светитељима и целинама у првој зони храма. У последње време монахе и пустиножитеље изучава Светлана Томековић која је најавила и студију под називом *Les saints ermites et moines dans la peinture murale byzantine (VIe—XVe s.)*.[1] У овом раду ћемо само настојати да одредимо и допунимо идентификацију ликова монаха и пустиножитеља у Леснову и определимо њихово место и значај у декоративном програму овог храма.

У црквама монашких заједница, као израз њиховог карактера, посебно су приказани монаси, а број њихових представа најчешће је добијао место на уштрб ликова светитеља—мученика и особито жена—мученица. Такви су програми Нереза,[2] Светих арханђела из Маркове Вароши код Прилепа,[3] Псаче[4] и других манастира.[5]

Овим споменицима са наглашеном монашком традицијом припада и украс лесновске цркве Арханђела Михаила (1345—1346).[6]

[1] *S. Tomeković*, Les saints ermites et moines dans le décor du nartex de Mileševa, Милешева у историји српског народа, Београд 1987, 51—67; *иста*, Le "portrait" dans l'art byzantin: exemple d'effigies de moines du ménologe de Basile II à Dečani, Дечани и византијска уметност средином XIV века, Београд 1989, 121—136; *иста*, Монашка традиција у задужбинама и списима архиепископа Данила II, Архиепископ Данило II и његово доба, Београд 1991, 425—441; иста, Note sur saint Gérasime dans l'art byzantin, ЗЛУ 21 (Нови Сад 1985) 277—285.

[2] *R. Hamann-Mac Lean und H. Hallensleben*, Die Monumentalmalerei in Serbien und Makedonien vom 11. bis zum frühen 14. Jahrhundert, Giesen 1976, 261—264, pl. 6, 7.

[3] *Исто*, 283—285.

[4] На основу теренских запажања.

[5] *С. Томековић*, Монашка традиција, 429.

[6] *В. J. Ђурић*, Византијске фреске у Југославији, Београд 1974, 64—65 и 212—213; *С. Габелић*, Нови податак о севастократорској титули Јована Оливера и време сликања лесновског наоса, Зограф 11 (Београд 1980) 54—61.

Овде, као и у већ наведеним примерима, осим лика Јулите са Кириком изнад јужних врата,[7] у наосу није насликана ниједна жена—мученица.[8] С друге стране, група монаха и пустиножитеља заузима целу прву зону јужног зида и продужава се на западном. Већ у ниши на јужном зиду олтара насликано је попрсје Гаврила Лесновског,[9] а нешто западније, одмах до олтарске преграде, још једна представа овог анахорете, смештена испод рељефног оквира који чине два полустубића са луком.[10]

У продужетку истог зида а иза јужног улаза где су фигуре Марије Египатске и Зосима који је причешћује [11] представљена је група монаха коју предводи светитељ у монашкој одећи са сиријским велом на глави. Сигнатура није сачувана, али његова коврџава брада средње дужине, раздељена у два прамена, као и водеће место у поворци, упућују без сумње на *Антонија Великог* (17. јануар, +355).[12] Рани извори који би говорили о изгледу св. Антонија нису сачувани, иако су подаци о његовом животу садржани у житију које је написао Атанасије, а које је добило место у житију Симеона Метафраста.[13] У *Ерминији* Дионисија из Фурне св. Антоније се спомиње као најстарији монах, са кратком рачвастом брадом и главом покривеном велом.[14] Његова иконографија је установљена врло рано, тако да му је лик типолошки јасно одређен и лако препознатљив. Од најстаријег познатог портрета из кападокијске цркве Ајвали Килисе (913—920), преко лика из Неа Мони на Хиосу (XI век) и примера из Нереза (1164), костурских Светих врача (око 1180), наоса испоснице св. Неофита у Пафосу (1197), Милешеве (око 1235), охридске Богородице Перивлепте (1295), Старог Нагоричина и Светог Никите код Бањана (из друге деценије XIV в.), Богородице Одигитрије у Пећи (око 1335) и других, св. Антоније је увек сликан седе, благо коврџаве браде, раздељене у два прамена и са сиријским велом на глави.[15]

---

[7] *M. N. L. Okunev*, Lesnovo, L'art byzantin chez les slaves, I Recueil, II Partie, Paris 1930, 233.

[8] Такав је случај и у цркви Вазнесења Христовог у манастиру Сретења у Метеорима из 1366/7 *(Г. Суботић*, Почеци монашког живота и црква манастира Сретења у Метеорима, ЗЛУ 2, Нови Сад 1966, 125—182) и цркви Св. Јоакима и Ане у Студеници (*Г. Бабић*, Краљева црква у Студеници, Београд 1987, 62).

[9] Портрет је идентификовао *Ц. Грозданов*, Портрети на светителите од Македонија од IX—XVIII век, Скопје 1983, 163—165.

[10] *M. N. L. Okunev*, Lesnovo, 233.

[11] *Исто.*

[12] Сматра се да од XII века водеће место у овој групи светитеља има свети Антоније, иако постоје примери када се испред Антонија слика св. Сава Јерусалимски *(С. Томековић*, Монашка традиција, 426—427, нап. 24).

[13] *D. Mouriki*, The Mosaics of Nea Moni on Chios, I, Athens 1985, 160.

[14] *A. Papadopoulo-Kérameus*, Denys de Fourna, Manuel d'iconographie chrétienne, St. Petersburg 1909, 162.

[15] *N. et M. Thierry*, Ayvali Kilise ou Pigeonnier de Gülli Dere, Cahiers Archéologiques, XV (Paris 1965) 97—144, ph. 18; *D. Mouriki*, op. cit., 160, ph. 80, 227; *C. Mango — E. J. Hawkins*, The Hermitage of St. Neophytos and it's Wall Paintings, DOP 20 (1966) 154, ph. 38; *С. Пелеканидис — М. Хадзидакис*,

Следећи светитељ у овој групи представљен је у великосхимничкој одећи са аналавом и затвореним свитком у руци. Он има густу, седу косу и широку, четвртасто обликовану браду, дугу до половине груди, што и поред недостатка сигнатуре говори да је реч о *св. Арсенију* (8. мај, +445). Насупрот представама св. Антонија, његови портрети показују знатне међусобне разлике, иако постоји чак неколико описа његовог изгледа.[16] У Светом Луки у Фокиди (XI век) има густу седу косу и браду средње дужине, издељену у три прамена, а слично је представљен и у испосници св. Неофита (1197) и Бачковској гробници.[17] У Светим врачима у Костуру (око 1180) Арсеније је насликан са брадом дугом до појаса, подељеном у више праменова и са благо заобљеним врхом.[18] Приказан на готово исти начин, налази се у нартексу Милешеве (око 1235), где је облик браде исти, с тим што је она овде већ нешто краћа, слично портрету у преспанској цркви Св. Петра на острву Голем Град (XIV век).[19] У Богородици Перивлепти у Охриду, као и у Матејчу и Леснову, св. Арсеније има коврџаву косу, густу, широку и равно подрезану браду до половине груди, што у потпуности одговара опису садржаном у Ерминији.

У поворци монаха, иза Арсенија, насликан је великосхимник који једном руком благосиља, а другом држи исписан свитак.[20] Високо чело, ретка седа коса и брада у праменовима средње дужине су типолошке одлике *св. Саве Јерусалимског* (5. децембар, +532). Изворних података о цртама његовог лика нема,[21] али је његова иконографија углавном утврђена: он је сед, са мало косе, карактеристичним праменом на челу и лепезастом брадом средње

Καστοριά, Атина, 1984, 46 и сл. 25. *П. Миљковиќ-Пепек*, Делото на зографите Михаило и Еутихиј, Скопје 1967, 49, т. XXXIII; *С. Томековић*, Монашка традиција, 426, сл. 2; *иста*, Les saints ermites et moines, 52, n. 11.

У наведеним примерима уочавају се извесне разлике у односу на вео светог Антонија који је негде заобљен, а негде зашиљен на врху, пада или не пада преко рамена светитеља, у потпуности или само делимично му покрива косу и сл. Већа одступања и битније разлике налазимо на портретима на којима је брада светог Антонија подељена у више праменова, као на синајској икони из VIII—X века и у цркви манастира Сретења у Метеорима (*S. Tomeković*, Le »portrait«, сл. 15; *Г. Суботић*, н. д., сл. 26). Изузетну реткост представља портрет светитеља без сиријског вела на глави, као у Ала Килисе у Кападокији из XI века (*D. Mouriki*, op. cit., 160, n. 10).

[16] Опис светог Антонија доноси опат Данило у Apophthegmata Patrum, садржан је у похвалном слову Теодора Студита, а постоји и у Ерминији. У текстовима Данила и Теодора Студита, он је висок, седокос и са брадом до појаса, а у Ерминији је описан као старац коврџаве косе и дуге, широке браде (*D. Mouriki*, op. cit., 159; *A. Papadopoulo—Kérameus*, Denys de Fourna, 162).

[17] На основу фотоса из чланка С. Томековић, Les saints ermites, fig. 9; *C. Mango—E. J. Hawkins*, op. cit., 154, ph. 38; *Е. Бакалова*, Бачковската костница, София 1977, 99, сл. 76.

[18] *С. Пелеканидис—М.* Хадзидакис, Καστοριά, 25.

[19] *S. Tomeković*, Les saints ermites et moines, 52, 56, ph. 4; *Б. Кнежевић*, Црква светог Петра у Преспи, ЗЛУ 2 (Нови Сад 1966) 252, сл. 5.

[20] Текст на свитку доноси *M. N. L. Okunev*, Lesnovo, 233.

[21] У житију Саве Јерусалимског, Кирил Скитопољски не пружа податке о физичком изгледу светитеља, а у Ерминији стоји кратак опис старца са рачвастом брадом (*D. Mouriki*, op. cit., 167—168; *A. Papadopoulo—Kérameus*, Denys de Fourna, 162).

дужине. Извесне разлике у представљању овог светитеља уочљиве су у обликовању браде која је изразито лепезаста, као у Светом Луки у Фокиди, Милешеви и, нарочито, у Студеници (1208/9), или је густа, заобљена и подељена у два дела као у пећкој Богородици Одигитрији (око 1335).[22] На лесновском портрету брада је нешто дужа и подељена у праменове, што представља извесно одступање од наведених примера, али у мери која се може приписати стилу зографа. Ликове сличне овом у Лесному налазимо у југоисточној капели Грачанице (1318—1322), Бањанима и Светом Петру на Преспи.[23]

Низ портрета на јужном зиду лесновског храма продужава се представом *св. Јефтимија* (20. јануар, +473) у одећи великосхимника, са брадом која сеже до испод појаса и са исписаним свитком у руци.[24] Без обзира на уништену сигнатуру, нема места дилеми око његове идентификације. Иконографија св. Јефтимија је утврђена, а његов опис је садржан у житију које је написао Кирил Скитопољски (VI век), као и у Цариградском синаксару (950—959).[25] Оба текста говоре о дугој бради светитеља која се јавља на свим његовим портретима, али различито. У спису Кирила Скитопољског стоји да је брада св. Јефтимија дуга до стомака, а у Синаксару да је до бедара, што се наводи и у Ерминији.[26] Представа у Лесному је у сагласности са описом из Синаксара и блиска је ликовима у олтару (1183) и наосу (1197) испоснице св. Неофита, где је због дужине брада чак и подвезана, као и примерима из Милешеве, охридске Богородице Перивлепте и, касније, Псаче.[27] У костурским Светим врачима и солунској Светој Софији она је нешто краћа — до појаса, док је у нартексу Дечана дуга само до половине груди.[28]

Иза св. Јефтимија је насликан још један великосхимник тамне браде и косе која извирује испод сиријског вела на глави. Он се може идентификовати као *св. Јефрем Сирин* (28. јануар, +378). Извесну забуну при препознавању овог светитеља уносе његова тамна коса, брада и обрве, с обзиром да се он обично представља

[22] *S. Tomeković*, Les saints ermites et moines, 52, сл. 1 и 10; *V. Petković*, La peinture serbe du moyen âge, Beograd 1934, 8, пл. II; *С. Томековић*, Монашка традиција, 426, сл. 1; *Г. Бабић, В. Кораћ, С. Ћирковић*, Студеница, Београд 1986, 70, сл. 68.

[23] *Б. Тодић*, Грачаница. Сликарство, Београд—Приштина 1988, 109, т. XXIII, са старијом литературом; *Б. Кнежевић*, н. д., 252, сл. 3.

[24] Исти текст се налази на свитку који овај светитељ држи у цркви Светог Николе у Псачи. Текст из Леснова доноси *M. N. L. Okunev*, Lesnovo, 233.

[25] *D. Mouriki*, op. cit., 166.

[26] *A. Papadopoulo—Kérameus*, Denys de Fourna, 162: ... μακρὰν ἔχων τὴν γενειάδα ἕως τοὺς μηρούς ....

[27] *C. Mango—E. J. W. Hawkins*, op. cit., 154, 171—172, ph. 38, 80; *S. Tomeković*, Les saints ermites et moines, 52, ph. 4.

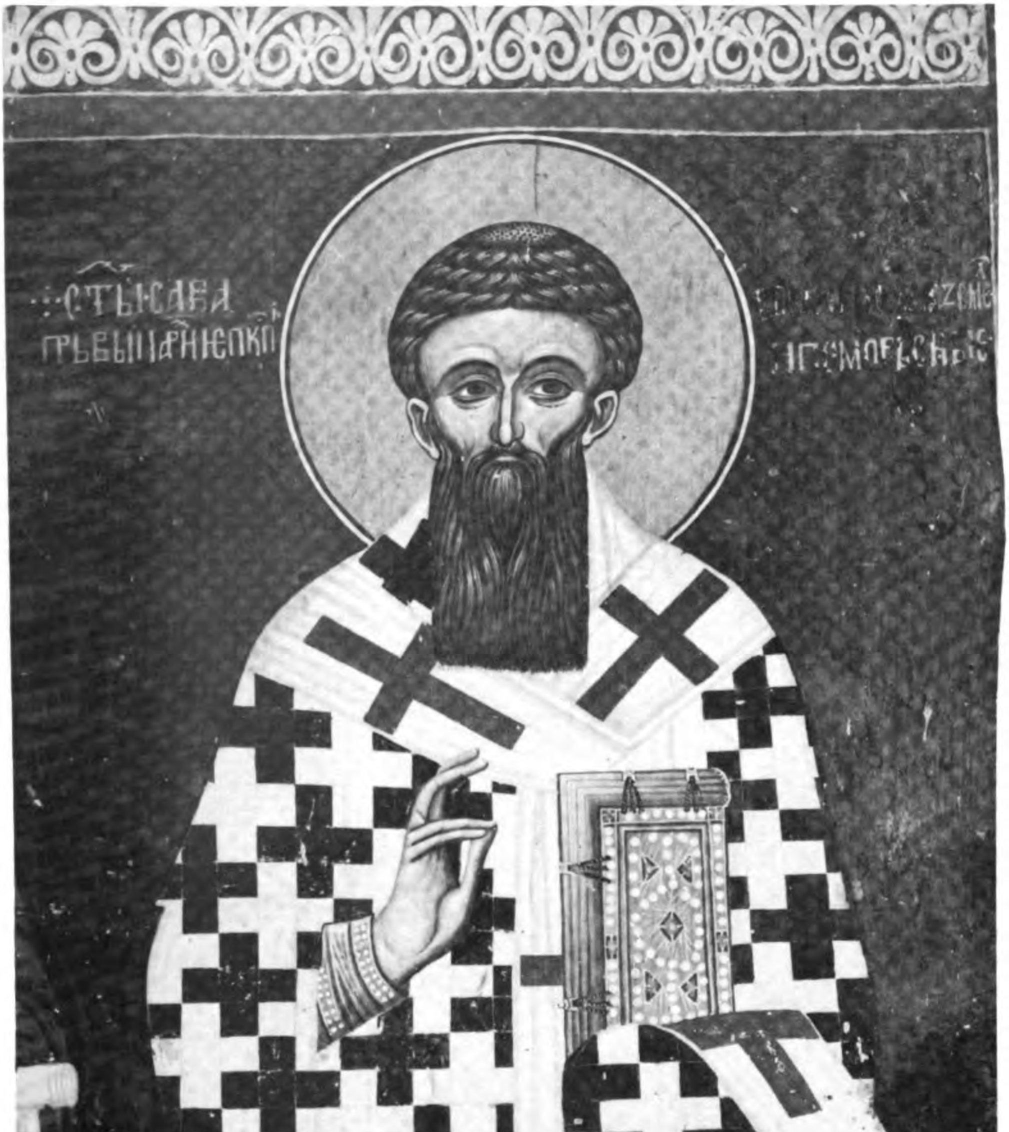
[28] *С. Пелеканидис—М. Хадзидакис*, Καστοριά, 46, сл. 25; *D. Mouriki*, Stylistic Trends in monumental Painting of Greece during the eleventh and twelfth Centuries, DOP 34—35 (1980—1981), 93, ph. 26; *Вл. Р. Петковић*, Дечани, II (Живопис), Београд 1941, 3, т. XCV.

1. Св. Сава Јерусалимски, св. Јефтимије, св. Јефрем Сирин и св. Павле Латроски, Манастир Лесново, јужни зид наоса (1345/6) (снимио В. Кипријановски)

2. Свети Симеон Немања, Манастир Лесново, западни зид наоса (1345/6)
(снимио В. Кипријановски)

3. Свети Сава, архиепископ српски, Манастир Лесново, западни зид наоса (1345/6) (снимио В. Кипријановски)

4. Богородица са Христом, Манастир Лесново, западна страна југозападног ступца (1345/6) (снимио В. Кипријановски)

сед или готово сед,[29] као и мали крстови исцртани на велу и аналаву који се срећу једино на портрету у Леснову.[30] Да је овде насликан управо Јефрем Сирин потврђује и слово М, преостало од његове некадашње сигнатуре.[31]

Последњи лик на јужном зиду наоса привлачи посебну пажњу. Обучен је у крзнену доњу одећу, има аналав и огртач. У левој руци држи затворен свитак, док је десну дланом окренуо посматрачу. Седокос је и прођелав, густих обрва и коврџаве седе браде средње дужине. Око идентификације овог светитеља већ постоје одређене претпоставке. Пишући о групи светих монаха у Богородичиној цркви у Пећи, међу којима је и *Св. Павле са Латроса*, С. Томековић је навела и друге представе овог светитеља као једног од монаха ретко сликаних у XIV веку и при томе је допустила могућност да је место добио „можда (и) у Леснову".[32] Мада заснована на врло уопштеним одликама светитеља[33] и упоређиваним примерима,[34] њена претпоставка се показала тачном. Недоследност у преношењу типолошких одлика св. Павла Латроског,[35] одступања у односу на одећу и посебно огртач који светитељ носи у Леснову унели су несигурност у идентификацију његовог портрета у програму храма, који се на основу откривеног остатка сигнатуре (... ЛАТРН ...) сада може у потпуности отклонити.

Ликови овог светитеља сматрају се ретким у зидном сликарству XIV века и засигурно су били уврштени само у програме Богородичине цркве у Пећи, Протата и нартекса Дечана.[36] Овој групи споменика, поред Леснова, треба прибројати још охридску Свету Софију[37] и цркву манастира Трескавца, где је портрет

---

[29] Иконографија Јефрема Сирина дефинише се у XII веку (*S. Tomeković*, Le »portrait«, 128—130). Пре тога се слика гологлав, као на синајској икони из VIII—X века (*исто*, сл. 15), да би у XII веку добио карактеристични сиријски вео. У олтару испоснице светог Неофита (1183) он је просед, кратке, благо рачвасте браде и са праменом косе, који на челу извирује испод вела, какав је и у Новој Павлици (*Vl. Petković*, La peinture serbe, pl. CXII), Псачи (пре 1371) и цркви Св. Петра на острву Голем Град на Преспи, исто из XIV века (*Б. Кнежевић*, н. д., 252, сл. 4).

[30] Отуда се, вероватно, и догодило да В. Петковић овог светитеља идентификује као Гаврила Лесновског, нарочито ако се има у виду да портрет Јефрема Сирина овде у великој мери наликује представи лесновског пустиножитеља из истог храма (*Vl. Petković*, La peinture serbe, pl. CLVI).

[31] Поменимо и да је текст на свитку који светитељ држи у Леснову идентичан ономе са представе у Псачи.

[32] *С. Томековић*, Монашка традиција, 427 са нап. 26.

[33] „... прођелав са кратком косом и брадом средње дужине, носи крзнену одећу и аналав..."*(исто)*.

[34] Ово се посебно односи на пример из Пећи, где светитељ нема, као у Леснову, коврџаву и у два прамена раздељену браду, већ је она права и на крају благо зашиљена.

[35] У Ерминији је описан као ћелави старац, браде подељене у пет праменова и обучен у козју кожу (*A. Papadopoulo—Kérameus*, Denys de Fourna, 166).

[36] *С. Томековић*, Монашка традиција, 427 са нап. 26.

[37] *Ц. Грозданов*, Охридското ѕидно сликарство од XIV век, Охрид 1980, 76, цртеж 14, сл. 6.

Павла са Латроса насликан на западном зиду јужног дела припрате, сликаном ансамблу насталом пре 1342/3. године.[38]

У иконографском погледу, наведени ликови св. Павла Латроског говоре о недовољно утврђеним типолошким одликама и колебањима у односу на одећу коју носе. У живопису на спрату нартекса Свете Софије у Охриду (око 1345)[39] приказан је као старац густе и праве, зашиљене браде, дуге до средине груди. Облик и дужина су исти и на представи из Трескавца, с тим што је она тамо проседа, а не седа. Другу групу портрета чине представе на којима је овај светитељ проћелав и са краћом брадом, као у Богородичиној цркви у Пећи[40] и Леснову. Разноликост постоји и у сликању одеће светитеља, при чему се козје крзно, типично за Павла Латроског, јавља на свим његовим представама: у охридској Светој Софији он носи крзнену одећу припијену уз тело, као и у Пећи где има и аналав; на лесновском портрету осим крзнене одеће и аналава насликан је и огртач, док се у Трескавцу по одећи у основи не разликује од осталих монаха, али има једну врсту вела који му покрива косу и спушта се око врата као аналав, подсећајући на крзно.

На јужној страни југозападног стуба лесновског храма добио је место још један ређе представљени монах: *св. Јован Лествичник* (30. март, VI—VII век). Има великосхимничку одећу, густу седу косу и благо коврџаву седу браду, дугу до средине груди. Обема рукама држи исписани свитак, а крај главе му се чита део сигнатуре: ... КЛНМАКС. Изворни подаци о изгледу овог светитеља нису познати, а није уврштен ни у Цариградски синаксар. Кратки подаци о њему садржани су само у *Ерминији* где је описан као старац дуге браде.[41] Највећи број представа Јована Климакса јавља се као илустрација многобројних преписа Лествице и дела везаних за синајски манастир у коме је светитељ дуго времена био игуман. У монументалном сликарству, и поред велике популарности његовог текста, представе нису биле честе. Једна од најстаријих је његов портрет у Светом Луки у Фокиди, где је насликан са седом косом и шиљатом брадом, каква је и у декорацији Неа Мони на Хиосу (обе из XI века).[42] У наосу испоснице св. Неофита на Пафосу (1197) готово је ћелав и шиљате браде као у Матејчу.[43]

Крај фигуре Павла са Латроса, на јужном делу западног зида лесновског наоса, приказани су св. *Симеон Мироточиви* и *св. Сава Први архиепископ српски*. Симеон Немања је представљен као великосхимник, са сиријским велом на глави и свитком на коме стоји: Троудомь и подвигомь синовьнимь всприехь вьса сиы влагаы.[44]

[38] Датовање овог живописа доносимо према *Ц. Грозданов*, Христос цар, богородица царица, небесните сили и светите воини во живописот од XIV и XV век во Трескавец, Културно наследство XII—XIII (Скопје 1988) 5—20 и *В. Ј. Ђурић*, Византијске фреске у Југославији, 218.

[39] *Ц. Грозданов*, Охридско видно сликарство, црт. 14, сл. 6.

[40] *С. Томековић*, Монашка традиција, сл. 6.

[41] *A. Papadopoulo—Kérameus*. Denys de Fourna, 164.

[42] *D. Mouriki*, Nea Moni on Chios, 168—169, Ph. 237b.

[43] *C. Mango—E. J. Hawkins*, op. cit., 155, ph. 39.

[44] *M. N. L. Okunev*, Lesnovo, 233.

Текст није уобичајени цитат псалма 34, 11, карактеристичан за Симеона Немању и може се видети једино још у задужбини севастократора Влатка у Псачи (1356—1371).[45] Измена текста у Леснову била је у сагласности са променама које су настајале у владарској идеологији током XIV века.[46] Од некадашње сигнатуре која је крај Симеона Немање била исписана у пет редова, данас се чита само сты Симешнь и мироточьць. Одмах поред њега насликан је, као што је било уобичајено у XIV веку, портрет св. Саве у архијерејској одећи. Обучен је у полиставрион са омофором, десном руком благосиља, а левом држи затворено, богато украшено јеванђеље. Његов лик у Леснову издваја се због тога што одступа од уобичајене иконографије овог светитеља.[47] На лесновском портрету има кратку коврџаву косу са тонзуром и густу, проседу и равно подрезану браду средње дужине, тако да су изостале његове индивидуалне црте, док је портрет стилски одговарао сликарству овог споменика.[48]

Представе св. Саве и Симеона Немање у програму Леснова израз су њиховог заједничког култа који је Српска црква установила већ у XIII веку, када је почела да их заједнички слави.[49] У XIV веку упоредо представљање Симеона као монаха великосхимника и Саве као архиепископа[50] постаје нарочито популарно.[51] У то време мења се и тип ктиторске композиције, инсистира се на божанском пореклу власти, због чега посредовање предака-свети-

---

[45] *Б. Конески*, Црквенословенскиот јазик на фреските во Македонија, Симпозиум 1100-годишнина од смртта на Кирил Солунски, 2, Скопје 1970, 102—103; *Д. Милошевић*, Срби светитељи у старом сликарству, О Србљаку, Београд 1970, 181.

[46] У том смислу допунили бисмо мишљење Конеског (н. д., 103) да је осим израза поштовања које ктитор упућује своме суверену овде садржана, пре свега, једна општеусвојена идеја величања династије из времена највеће експанзије српске државе, о чему сведочи исти текст који се јавља нешто касније у Псачи (1366—1371) у измењеним и по државу знатно погоршаним приликама (*К. Јиречек*, Историја Срба, I, Београд 1952, 237—254; *Ц. Грозданов*, Охридско зидно сликарство, 97—98.

[47] О иконографији светог Саве и Симеона Немање в. *М. Ћоровић—Љубинковић*, Уз проблем иконографије српских светитеља Симеона и Саве, Старинар VII—VIII (Београд 1956—1957) 77—90; *Д. Милошевић*, Срби светитељи у старом сликарству, О Србљаку, Београд 1970, 141—186; *иста*, Иконографија светога Саве у средњем веку, Сава Немањић—Свети Сава, историја и предање, Београд 1979.

[48] Извесне сличности са лесновском представом има портрет светог Саве у цркви Светог Ђорђа у Речанима.

[49] Сведочанства о заједничком прослављању Симеона и Саве налазе се већ у текстовима Доментијана и Теодосија Хиландарца (*М. Ћоровић—Љубинковић*, н. д., 80; *Д. Милошевић*, Срби светитељи, 178—186).

[50] „Преукрашени божанственом благодаћу/Симеон преподобношћу/и Сава првосвештенством ..." „Видесмо светога Симеона и светога Саву пред нама у пуку како језде на коњима, и то онога у смерном иночком оделу, а овога украшена светлом светитељским", како их је Теодосије описао у Заједничком канону светоме Симеону и светоме Сави на осам гласова (Србљак, Заједнички канон светоме Сави, песма прва 316—317; Теодосије, Житије светога Саве, Београд 1984, 205.

[51] Краљева црква у Студеници, Дечани, Свети Никита у Бањанима, Лесново, Андреаш, Свети Никола Болнички у Охриду, Псача, Нова Павлица и други.

теља постаје излишно чак и када се илуструје мисао о коначном Суду.[52] Место које је Симеон Немања имао у ктиторским композицијама у XIII веку више није било неопходно, па се његов портрет налазио уз св. Саву као израз једног, заједничког култа.[53] Они су при томе сликани на северном или јужном, а најчешће, као у Лесновy, на јужном делу западног зида, као пандан св. Константину и Јелени.[54]

Када је реч о месту портрета св. Симеона и Саве у лесновском храму, скренућемо пажњу на њихов однос према представи Богородице са Христом, насупрот њих, на западној страни југозападног ступца.[55] Богородица дете држи левом руком, готово додирујући десном његово колено. Насликана је главе лако нагнуте ка сину кога с благошћу и тугом гледа, док он главицу диже према њој, десном руком благосиља, а у левој држи свитак. Сигнатура ове представе није сачувана, али цела композиција одаје утисак присности и топлине.[56] Хуманизовани елементи представе и туга Богородице због сазнања о предстојећим страдањима Сина везују се за његов Други долазак, а тиме и за заступништво Мајке Божје на Последњем суду. У том контексту портрети св. Симеона и Саве, преко пута ове композиције, добијају посредничку конотацију.[57] У улози заступника они се сликају већ средином XIII века у Студеници, затим у Хиландару, а касније и на икони Деисиса са Србима светитељима (1676) Авесалома Вујичића, где су представљени лево и десно од Христа, Богородице и св. Јована Претече, „уздигнути до највише хијерархије".[58] Иако се у Леснову не ради о таквој иконографској схеми, сматрамо да је и овде, мада не тако јасно, присутна мисао о заступништву или, тачније, посредништву св. Симеона и Саве. Тиме су ови браниоци и учвршћивачи, организатори

[52] Као у Дечанима, где се Стефан Дечански и Душан обраћају Христу лично, без посредника (*М. Ћоровић—Љубинковић*, н. д., 80).

[53] *Исто*, 81.

[54] Св. Симеон и Сава и св. Константин и Јелена доводе се у везу као утемељивачи хришћанске цркве у Византији и православља у Србији, под утицајем родослова према којима немањићки род непосредно води порекло од Константина Великог (*М. Ћоровић-Љубинковић*, н. д., 81).

[55] *N. M. L. Okunev*, Lesnovo, 235, с тим што Богородица не седи на трону, већ је у питању стојећа фигура Мајке Божје.

[56] Овај хуманизовани тип Богородице, који је у великој мери био популаран на Западу, М. Татић—Ђурић одређује као иконографски тип Богородице „Прекрасне" (Перивлепте), одвајајући га од типа строге „Одигитрије" под који је често подвођен. Термин „Елеуса" који се среће и на овом иконографском типу не сматра иконографском одредницом, већ атрибутом основног својства Богородице који се придаје различитим иконографским типовима (*М. Татић—Ђурић*, Икона Богородице „Прекрасне", њено порекло и распрострањеност, Зборник Светозара Радојчића, Београд 1969, 235—254).

[57] Као заступници отачатства и својих потомака, они се величају у многобројним службама написаним у њихову част, а њихове молитве имају моћ да помогну на Страшном суду и спасу од пакленог огња (*Д. Милошевић*, Срби светитељи, 183—184).

[58] *Д. Милошевић*, Срби светитељи. 184—186.

и проповедници православља, у Леснову уједно и посредници за спас душа верника.[59]

Скупина монаха и пустиножитеља у наосу Леснова допуњена је представом *Опела Гаврила Лесновског* на северном и његовим портретима на јужном зиду, као и фигурама *св. Јоакима Осоговског и Прохора Пчињског*, насликаним уз западни улаз у наос.[60]

Портрети монаха и пустиножитеља у Леснову говоре о врло пажљиво смишљеном избору светитеља у јужном и западном делу храма. Њима припада и композиција *Причешћа Марије Египатске* на бочним површинама јужног улаза.[61] Као опомена грешној уображености (Зосимовој) и пример покајања и подвижништва којим је некадашња александријска блудница превазишла врло угледног аву Зосима, сујетног у својој монашкој ревности, ова композиција је у потпуности одговарала основној мисли тадашњег монашког братства о славним претходницима као подршци у савлађивању искушења и узорима монашког живота.[62] У манастиру какав је био Лесново, где је монашки завет примио један од најпоштованијих словенских пустиножитеља, св. Гаврило,[63] водеће место у сликарском програму додељено је монасима и пустиножитељима. Почевши од репрезентативног портрета *св. Гаврила Лесновског* на јужном зиду, крај иконостаса,[64] и представа Зосима и Марије Египатске које се везују за монашку скупину, насликани су најистакнутији представници египатских и палестинских монаха, Антоније, Арсеније, Јефтимије, Сава Јерусалимски и, ређе представљани, Јефрем Сирски, Јован Лествичник и, нарочито, Павле Латроски.

О изузетној пажњи која је при осмишљавању прве зоне посвећена монашкој групи говори и њихов редослед. Први у низу је

---

[59] У прилог томе навешћемо и опаску Д. Милошевић у вези са одеждом светога Саве: „....кад год се слика у обављању неке одређене функције везане за чин (у олтару, у проскомидији) или ... док молитвено посредује за своје потомке, увек има полиставрион (као у Леснову, *пр. аутора)*, не само у 13. веку (када је то била уобичајена одећа архиепископа), већ и у 14. веку. Кад год се слика репрезентативни портрет — свети Сава носи сакос" *(Д. Милошевић*, Иконографија светога Саве, 297).

[60] О портретима тројице словенских пустиножитеља у лесновском храму и шире, у зидном сликарству до краја 17. века, као и о развоју и концепцији њихових портрета, територијалној распрострањености и тематском груписању в. *Ц. Грозданов*, Портрети на светители, 159—180.

[61] Причешће Марије Египатске ван њеног илустрованог житија слика се још у 12. веку у Бетанији у Грузији, а постаје нарочито популарно у 14. веку *(С. Радојчић*, Una poenitentium. Марија Египатска у српској уметности 14. века, Текстови и фреске, 40—56).

[62] Марија Египатска је провела у испосништву 48 година у јорданској пустињи, као искупљење због развратног живота који је водила у Александрији. Тамо ју је срео старац Зосим, угледни монах, коме се она исповедила и годину дана касније, на Велики четвртак, примила причест. Следеће године када је Зосим дошао на исто место, нашао је тело умрле Марије поред којег је била исписана њена молба да ту буде сахрањена *(Ј. Поповић*, Житија светих за април, Београд 1977).

[63] *Й. Иванов*, Български старини из Македония, София 1931², 394—400.

[64] О месту овог портрета у програму цркве: *Г. Бабић*, О живописаном украсу олтарских преграда, ЗЛУ 11 (Нови Сад 1975) 38 и *Ц. Грозданов*, Портрети на светители, 163—164.

најистакнутији представник монашког реда, св. Антоније, иза њега је Арсеније, а потом следи најславнији палестински подвижник Јефтимије.[65] До њега је св. Сава Јерусалимски који је, према житију, чувши за Јефтимија, отишао код њега и био примљен на подвизавање.[66] На југозападном ступцу, насупрот св. Саве Јерусалимског, насликан је св. Јован Лествичник који је у његовом манастиру живео, а иза св. Саве поворку чине „апостол подвижништва" св. Јефрем Сирин[67] и Павле Латроски чијим су именом „далеко прогнане целе војске демона", а „сва телесна трпљења бивала залечена".[68] И, на крају, ту су портрети словенских пустиножитеља—подвижника из овог краја, као и лик св. Симеона Немање, подвижника и угледног носиоца монашке традиције у Српској цркви.

Најбројнију групу светитеља у првој зони Леснова чине, сходно карактеру храма, представе монаха и пустиножитеља.[69] Овде, као и у другим манастирским црквама, ликови прослављених хришћанских монаха били су узор и подршка члановима манастирског братства у њиховој постојаности у вери. Заступљени су представници египатске, палестинске и сиријске монашке традиције. Приметно је, с друге стране, одсуство св. Макарија Египатског и Павла Тивејског, водећих представника отшелничког монаштва, док су насликани св. Јефтимије и Сава Јерусалимски, оснивачи чувених лаври и покровитељи општежитељних манастира.[70] Ако се при томе зна да су св. Јован Лествичник и Јефрем Сирски, као и Симеон Немања, свој монашки подвиг извршавали живећи у монашким заједницама, може се закључити да у програму Леснова превладавају портрети монаха који се везују за општежитељно подвизавање, што одговара и карактеру лесновског братства.

[65] После Антонија, најчешће се слика Јефтимије, а затим Арсеније. Много ређе се дешава, као у Леснову, да Арсеније буде насликан испред Јефтимија: Испосница св. Неофита у Пафосу (1196), Богородица Одигитрија у Пећи (око 1335) (*C. Mango-E. J. Hawkins*, DOP 20, 154, сл. 38; *В. Ј. Ђурић, С. Ћирковић, В. Кораћ*, Пећка патријаршија, Београд 1990, 160).

[66] *Ј. Поповић*, Житија светих за децембар, Београд 1977.

[67] Пролог, 28. децембар.

[68] *Ј. Поповић*, Житија светих за децембар, Београд 1977, 443—444.

[69] Представљено је дванаест монаха и пустиножитеља.

[70] *Е. Бакалова*, н. д., 98.

Jasminka Nikolić-Novaković

THE PORTRAITS OF MONKS AND HERMITS IN THE NARTEX OF LESNOVO

In the monastery of Lesnovo, in which one of the most venerated South-Slav hermits Gabriel of Lesnovo took monastic orders, a most prominant place in the paintings created in 1345/46 was given to monks and hermits. A group of saints painted on the southern wall of the nartex is comprised of the celebrated Egyptian and Palestinian monks: Anthony, at the head of a procession, followed by Arsenios, Euthymios, Sava of Jerusalem, as well as by Ephraim of Syria and Paul from Latros, whose representations are not so often encountered on frescoes. A portrait of the latter can be found on the western wall of the southern part of the nartex in the Church of the Dormition of the Virgin in the monastery of Treskavac (1342—43).

Next to the group of saintly monks, St. Simeon Nemanja and St. Sava, the first Serbian archbishop, are painted in the southern part of the western wall as a reflection of their joint cult, established in the 13th century. We would like to draw attention to their portraits in relation to the representation of the Virgin with Christ painted across them, in the western section of the south-western pillar, which is because of its humanized elements, associated with the patronage of the Mother of God. It gives the images of Sava and Simeon the connotation of mediators, so that in Lesnovo these defenders, organisers and prophets of Orthodoxy are at the same time mediators for the salvation of souls of believers.

The choice and placement of the monks and hermits depicted in the southern and western parts of the nartex in Lesnovo points to the carefully conceived iconography to which the composition of Communion of Mary the Egyptian in the southern entrance of the church also belongs. As in other churches in a monastic complex, the portraits of famous Christian monks served as an example to the members of brotherhood in performing their feats and strenghtened the steadiness of their faith. The absence of leading hermits and the presence of the portraits of Euthymios and Sava of Jerusalem, founders of famous *lavras*, as well as the paintings of John Klimax, Ephraim of Syria and Simeon Nemanja who had performed feates in monastic communities, point to the character of the monastic congregation in Lesnovo, which certainly was coenobitical.

Зборник радова Византолошког института, XXXIII, 1994.
Recueil des travaux de l'Institut d'études byzantines, XXXIII, 1994

УДК 949.711(093.32=773) "13" : 929.7.072(=861)

БОЖИДАР ФЕРЈАНЧИЋ

СТЕФАН ДУШАН И СРПСКА ВЛАСТЕЛА У ДЕЛУ ЈОВАНА КАНТАКУЗИНА

Слика о српској држави Немањића свакако би била непотпуна без познавања византијских извора, иако ваља увек водити рачуна о релативности њихових судова о томе. Јер, византијски писци су ипак у суседној српској држави често видели опасног супарника, чија је експанзија према југу вазда угрожавала важне ромејске поседе на Балканском полуострву. Наведена констатација се особито односи на владу краља и цара Стефана Душана (1331—1355), време у коме је држава Немањића достигла врхунац територијалног пространства и државно-правног развитка, а о коме највише података садрже списи Јована Кантакузина и Нићифора Григоре, двојице великана византијске историографије прве половине XIV столећа. Од њих двојице далеко је садржајнији Јован Кантакузин, цар и писац који је у својој богатој политичкој каријери, дугој више од пет деценија, био непосредан актер судбоносних догађаја у животу царства Ромеја а и читавог југоистока Европе. Јован Кантакузин је био пријатељ и савезник, а потом љути непријатељ Стефана Душана; проборавио је скоро годину дана у Србији, па би се очекивало да је у свом опширном делу оставио доста података о тадашњој српској држави и њеном устројству. Ваља одмах упозорити да ће радознали читалац остати разочаран, јер ће у царевом делу наћи мало података о тој теми, што проистиче из карактера читавог списа.[1] Јер, треба знати да је у питању спис мемоарског карактера, чији аутор превасходно говори о себи, настојећи да увек оправда своје деловање у описаним догађајима тога времена. Из истог угла он посматра и приказује друге савременике, желећи да и њима ода захвалност или

[1] О делу Јована Кантакузина в. пре свега *H. Hunger*, Die hochsprachliche profane Literatur der Byzantiner I, München 1978, 465—476, где је наведена и старија литература. После појаве споменутог приручника види следећа истраживања: *A. P. Kazhdan*, L'Histoire de Cantacuzène en tant qu'oeuvre littéraire, Byz. 50 (1980) 279—327; Johannes Kantakuzenos, Geschichte, übersetzt und erläutert von *G. Fatouros* und *T. Krischer*, Stuttgart 1982, 1—14; *L. Mavromatis*, Les historiens à Byzance: Jean Cantacuzène, Bulletin de l'Association G. Budé, 1 mars 1981, 80—88.

припише кривицу за све што се тада збило и за последице које су касније проистекле.[2] Полазећи од ових најопштије изнетих карактеристика дела Јована Кантакузина, покушаћемо да прикажемо и оценимо његове судове о личности и деловању Стефана Душана, његове мудре супруге Јелене, као и српске властеле која је увек представљала важан чинилац у држави Немањића.

Започећемо са личношћу Стефана Душана, много пута споменутом у царевом делу, што је сасвим разумљиво с обзиром на место и значај које је он имао у збивањима тог судбоносног времена. Спомињући више од стотину пута Стефана Душана, цар писац свог савезника а потом и љутог противника најчешће зове Краљем (Κράλης), пишући то великим словом као да се ради о личном имену.[3] Свега четири пута он назива Душана именом Стефан (Στέφανος), додајући томе епитет Краљ или владар (ἄρχων, δυναστεύων) Срба (Трибала).[4] У царевом делу Стефан Душан је неколико пута назван архонтом Срба (ἄρχων τῶν Τριβαλῶν)[5] или владар Срба (ὁ Τριβαλῶν δυνάστης).[6] Само на једном месту Стефан Душан је назван господарем (δεσπότης) Срба.[7]

Занимљивија од ових назива и титула је слика коју кроз странице својих мемоара Јован Кантакузин ствара о Стефану Душану и његовим поступцима а она непосредно зависи од стања у њиховим међусобним односима који су, како је познато, варирали од савеза и пријатељства до отвореног и огорченог непријатељства. Већ у опису чувеног састанка у Радовишту (1336) Јован Кантакузин наглашава да је краљ Стефан Душан „царски и сјајно дочекао цара Андроника III Палеолога и да се држао према њему као према господару"[8]. Цар писац је далеко издашнији у комплиментима о држању Стефана Душана када говори о свом боравку у двору у Паунима и преговори-

---

[2] Чини се да је *Kazhdan*, Histoire 283—287 био сувише строг у оцени литерарних вредности царевог дела, често га поредећи са репрезентативним списима раније византијске историографије (Михајло Псел, Михајло Аталијат, Никита Хонијат), а и са савременим историјским делом Нићифора Григоре. У таквим оценама требало би, по нашој оцени, више водити рачуна о карактеру мемоарског списа Јована Кантакузина, по чему се он битно разликује од дела споменутих византијских историчара.

[3] *T. Teoteoi*, La conception de Jean VI Cantacuzène sur l'Etat byzantin vue principalement à la lumière de son Histoire, Revue des études sud-est européennes 13 (1975) 175 наводи да Јован Кантакузин Стефана Душана назива владарем Трибала — ἡγεμονεύων τῶν Τριβαλῶν, чему додаје и назив Краљ. То чини и после његовог крунисања за цара (1346), називајући га "le Kral, le dynaste des Tribales". Исти аутор тачно уочава да је бугарски владар Јован Александар једини од суседа коме Јован Контакузин придаје титулу цара (βασιλεύς).

[4] Ioannis Cantacuzeni eximperatoris historiarum libri IV, graece et latine I—III, cura *L. Schopeni*, Bonnae 1828—1832, I, 430, 458, II, 79, 154.

[5] Cant. II, 81 sq., 119, 228, 257.

[6] Ibid. II, 326, 507, III, 557.

[7] Ibid. II, 240. Очигледно је да δεσπότης овде није царски епитет, већ да значи господар.

[8] Cant. I, 475; Византијски извори за историју народа Југославије, VI, Београд, 1986, 352 сл. (*С. Ћирковић*). О том састанку в. *С. Ћирковић*, О састанцима цара Андроника III и краља Стефана Душана, ЗРВИ 29—30 (1991) 208—211.

ма који су тамо вођени (лето 1342). На почетку дугог описа те значајне епизоде у својој каријери, када је прогнан из земље Ромеја морао да главу склони у суседној Србији, Јован Кантакузин наглашава да му је домаћин Стефан Душан у свему „као уваженијем уступао прва места: на гозбама му је давао више седиште, а на путовањима и у свим другим приликама пуштао га је испред себе"[9]. Крајем 1342. године Јован Кантакузин је преговарао са изасланицима великаша из Тесалије, којима је тумачио због чега је био приморан да се склони у Србију, а истовремено им је признао да је од краља Стефана Душана „мимо очекивања био почаствован и као савезник потпомогнут".[10] Скоро деценију касније, када се крајем 1350. године код Солуна поново састао и преговарао са царем Стефаном Душаном, Јован Кантакузин се присећао дугог боравка у Паунима. Признаје да су га тада саплеменици неправедно прогнали из земље Ромеја, па је он са много присталица и пријатеља дошао Стефану Душану. Овај му тада није због блага, градова и земаља, које су непријатељи обећали, не само учинио неко зло, већ је свему томе претпоставио пријатељство. Тада је српски краљ њему већу част него пријатељу указао, па му је за читаво време боравка скоро сву власт уступио „не само дајући увек сам првенство, него и свим поданицима заповедајући да се према њему односе као према оном који им царује и да му указују свако поштовање и почаст".[11] Пошто је у Паунима 1342. године закључен и заклетвама потврђен уговор о савезу и пријатељству, Јован Кантакузин је био сигуран да ће га се српски краљ и држати. То се види из порука житељима угроженог Сера у пролеће 1343. године; цар је страховао да ће Стефан Душан напасти град, па је становницима саветовао да никога не пуштају унутра, већ да само славе царицу Ану Савојску и њеног сина Јована V Палеолога, јер им Срби — због заклетве и уговора са њим — никакво зло неће учинити.[12]

Савез и пријатељство Јована Кантакузина са српским краљем нису дуго потрајали, јер је било јасно да су им они приступили из властитих интереса: византијском претенденту је била потребна помоћ у борби против регентства царице мајке Ане Савојске, а Стефан Душан је у овом савезу видео прилику да настави започета освајања градова и крајева царства Ромеја. До раскида савеза дошло је у пролеће 1343. године, када су Јовану Кантакузину пришли становници Верије, а тада започето непријатељство потрајало је до краја политичке каријере и живота двојице владара. С обзиром на мемоарски карактер царевог списа, природно је да су се после раскида пријатељства променили и његови судови о бившем савезнику а сада љутом противнику. Зато он констатује да се после уласка у Верију Стефан Душан без икаквог разлога преобразио и „раније пријатељство је преокренуо у бес"; хтео је да уништи цареву војну силу, па је опозвао уступљене му немачке најамнике који нису по-

[9] Cant. II, 261; Виз. извори VI, 387 *(Б. Ферјанчић).*
[10] Cant. II, 310; Виз. извори VI, 419.
[11] Cant. III 140 sq.; Виз. извори VI, 526.
[12] Cant. II, 328 sq.; Виз. извори VI, 426 сл.

слушали његову заповест и остали су верни Јовану Кантакузину.[13] У лето 1343. године Стефан Душан је смерао да на превару зароби Јована Кантакузина и преко посланика је тражио да се састану, како би се посаветовали због покрета који је запретио из Угарске. Међутим, пријатељи су му тајно одали краљеву намеру, па је он изјавио да не може напуштати Верију, а у српски табор је послао сина Манојла и нећака Јована Анђела.[14] Када се почетком јуна 1345. године обрачунао са родопским великашем Момчилом, Јован Кантакузин је одлучио да се окрене Стефану Душану „кривцу и вероломнику који је, не поштујући закључене уговоре, освојио неке ромејске градове а дуго је опседао и Сер". Преко посланика Јована Вријенија цар га је позивао да се повуче од Сера, јер ће иначе кренути на њега са турском војском. Напоменуо је да ће се увек сећати благонаклоности и доброчинства које му је српски краљ указао; када је Стефан Душан код Верије раскинуо уговор, он се није разгневио „нити је желео да се свети", већ да обнови уговоре и заклетве „узвраћајући колико је могао захвалношћу за пријатељство". Уколико Стефан Душан не врати освојене градове, упозоравао је да ће он морати да узврати силом и да их освоји, а тада краљ не треба да га оптужује да је незахвалан према доброчинитељу.[15] Занимљиво је да је Јован Кантакузин спреман да чак и после раскида пријатељства Стефану Душану призна — не баш у позитивном смислу — дарежљивост. То чини у опису положаја Солуна у лето 1349. године, када је српски цар био под његовим бедемима са чврстом жељом да освоји град. Стефан Душан би „не само дао паре већ би и рођени живот жртвовао да би постао господар Солуна"; због тога он није штедео новац „будући и иначе човек издашан у даривањима".[16] У пролеће 1347. године Јован Кантакузин је упутио посланство на српски двор које је требало да Стефану Душану најпре изрази захвалност за пријатељство и старање „које је према њему присутном показао у време када су се његови саплеменици борили против њега". Природно је било да му, када се укаже прилика, Јован Кантакузин истим узврати „пошто донете међусобне заклетве и уговори нису раскинути". Цар је тражио да му Стефан Душан врати освојене градове, јер је „тако било записано у заклетвама", а он не само да није тако поступио, већ је освојио и Верију, отеравши одатле царевог сина Манојла Кантакузина. Српски цар је признао да су уговори тако сачињени, али није хтео да преда градове, већ је „прибегао правдањима и изговорима који не садрже ништа разумно".[17]

После ликвидирања власти зилота у Солуну (почетак јесени 1350) Јован Кантакузин је кренуо у противофанзиву према Србима, па је за кратко време освојио важне градове у солунском залеђу, пре свега Верију и Воден. Свестан опасности која се надвила над његовим поседима, Стефан Душан је похитао са далеког бојишта про-

---

[13] Cant. II, 355 sq.; Виз. извори VI, 440.
[14] Cant. II, 373 sq.; Виз. извори VI, 448.
[15] Cant. II, 535 sq.; Виз. извори VI, 479.
[16] Cant. III, 105, 110; Виз. извори VI, 490, 492.
[17] Cant. III, 30 sq.; Виз. извори VI, 485.

тив Босне и стигао је у залеђе Солуна (крајем 1350); оптужио је Јована Кантакузина да се показао незахвалан према њему и да је заборавио све оно што је раније од њега добро доживео. Искористио је прилику и освојио је Душанове градове у којима је запленио не мало блага, а то није требало да чини, већ да чува пријатељство према њему. Сада српски цар предлаже да се њих двојица састану и да „реше размирице и обнове уговоре".[18] На том важном састанку близу Солуна (крајем 1350) најпре је говорио Стефан Душан, подсетивши цара да му је помогао када је неправедно био прогнан из земље Ромеја; тада му ништа није дуговао за ранија доброчинства, па је сукоб међу Ромејима могао да искористи „да би своје ствари средио". Иако су цареви противници слали многа посланства, обећавајући блага и градове само да преда Јована Кантакузина или да га држи заробљеног, Стефан Душан је више ценио његово пријатељство и два или три пута му је са војском помагао у борби. А Јован Кантакузин је све то заборавивши напао на Душанове градове: једне је оружјем а друге преваром освојио. Стефан Душан напомиње да жели да остане Кантакузинов пријатељ и савезник, па га позива да обнове раније пријатељство и уговоре, изговоривши и једно значајно признање: „ако те стварно жалости што сам присвојио неки део државе Ромеја, онда треба да имаш на уму да имаш много пута више, присвајајући од исте (државе) што другом припада."[19] Јован Кантакузин је дугом беседом одговорио српском цару у којој је правдао своје поступке, после чега је Стефан Душан признао да је прекршио заклетве и нарушио уговоре тиме што држи градове Ромеја, али није био спреман да их преда, већ је замолио цара да склопе нови споразум по коме ће свака страна задржати оно што има.[20] Занимљиво је да у опису ових преговора цар писац жели да Стефана Душана прикаже као страшљивца; најпре каже да му је он признао да се никога у животу није толико плашио као од њега: ако би га у сну угледао, одмах би се пробудио, а ако би о њему размишљао пре но што га сан обузме, није могао да заспи. Јован Кантакузин је питао српског цара зашто је пристао на толику срамоту да се уврсти међу млетачке сенаторе када од свих њих има већу власт, на шта му је он одговорио да је то учинио из страха.[21]

Неуспех дугих преговора под Солуном (крајем 1350) као да је срушио све обзире Јована Кантакузина у оцени држања и карактера Стефана Душана. Почетком 1351. године Јован Кантакузин је кретао из Солуна у Цариград а у граду св. Димитрија је оставио зета Јована V Палеолога, предочавајући да ће га српски цар лагати обећањима да ће му помоћи у борби да поврати отету очинску власт. Међутим, није извесно не само да ће му, како обећава, повратити власт „него да ли му неће и о глави радити". Зато никако не треба да му верује, јер он лукаво припрема да се користи ратом у држави

[18] Cant. III, 137; Виз. извори VI, 524.
[19] Cant. III, 139 sq.; Виз. извори VI, 525 сл.
[20] Cant. III, 151; Виз. извори VI, 534.
[21] Cant. III, 152; Виз. извори VI, 535.

Ромеја.[22] Почетком исте 1351. године Јован Кантакузин је упутио посланике бугарском цару Јовану Александру, предочавајући му потребу заједничке заштите трачке обале од напада Турака. Да би се за то опремили бродови, тражио је да и трновски цар учествује новчаним средствима, али је одмах поставио питање држања Стефана Душана, наглашавајући да је и сам Јован Александар од њега много пропатио. Бугарски цар је ромејским посланицима одговорио да га је Стефан Душан прекоревао што је пристао да Ромејима даје новац за опрему бродова, на шта је цар покушао да му објасни да је Стефан Душан завидљивац и сплеткар и да увек покушава да „раскине оно што ће њему и поданицима донети велику корист".[23]

Друга важна личност тадашње Србије уплетена у причу Јована Кантакузина је Душанова супруга Јелена, мудра и образована жена са јаким политичким инстинктом.[24] Пре свега ваља упозорити да Јован Кантакузин најчешће назива Јелену једноставно краљевом женом (γυναικῶν, γυνή, γαμετή), додајући томе понекад и њено лично име.[25] Само на једном месту он јој у то време придаје одговарајућу титулу изговорену у слову Јована Оливера у лето 1342. године који је, обраћајући се Стефану Душану и окупљеним великашима, рекао да је ἡ σὴ γαμετὴ Κράλαινα саветовала мудре и разумне ствари.[26] Јован Кантакузин спомиње Јелену и у завршним деловима свог списа који су посвећени збивањима после његовог повлачења са власти (новембра 1354). У опису прилика у Српском царству после смрти Стефана Душана (1355) он Јелену назива Ἑλένη ἡ τούτου μήτηρ, свакако имајући у виду околност да је она мати Душановог наследника цара Уроша.[27] Говорећи о мисији васељенског патријарха Калиста у Сер (1363), која је окончана његовом изненадном смрћу, Јован Кантакузин назива Јелену „Јелисавета, Краљева супруга", што јасно показује да је она као удовица већ обукла монашку ризу.[28]

Ако смо могли констатовати да су судови Јована Кантакузина о личним особинама и карактеру Стефана Душана непосредно зависили од природе односа двојице владара, најпре пријатеља а затим љутих противника, став цара писца према краљици и царици Јелени остао је увек исти. Он често истиче наклоност коју је Јелена према њему исказивала а она се може наслутити већ у самом почетку приче о боравку у Србији (1342). Јер, после сусрета на Вардару са Јованом Кантакузином моћни Јован Оливер је похитао према Морави, где је краљ испраћао супругу која је ишла у посету брату бугарском цару Јовану Александру. Када их је обавестио о доласку угледног госта, у сусрет су му кренули не само Стефан

[22] Cant. III, 159 sq.; Виз. извори, VI 541.
[23] Cant. III, 163—165; Виз. извори VI, 544 сл.
[24] О лику краљице и царице Јелене в. *К. Јиречек*, Историја Срба, I, Београд (1952, 300; *Г. Острогорски*, Серска област после Душанове смрти, Београд 1965, 6 (= Сабрана дела, IV, Београд 1970, 438), а пре свега *М. Пурковић*, Јелена, жена цара Стефана Душана, Диселдорф 1972.
[25] Cant. II, 260 sq., 266, 269 sq., 271, 292, 306.
[26] Cant. II, 269; Виз. извори VI, 398.
[27] Cant. III, 314; Виз. извори VI, 558.
[28] Cant. III, 361; Виз. извори VI, 574.

Душан, већ и Јелена, очигледно одложивши посету брату.[29] Констатујући да га је Стефан Душан поздрављао на улазу дворца у Паунима где је силазио с коња, Јован Кантакузин већ тада наглашава да му је не мање поштовање указивала и краљица Јелена, такмичећи се да ни у чему не заостане за супругом, а тако се држала за читаво време његовог боравка у Србији.[30] Међутим, праву наклоност краљица је према њему исказивала у току дугих и тешких преговора у двору у Паунима (лето 1342). Без присуства мужа Јелена је пред скупом од 24 најугледнија великаша објашњавала своје погледе на услове под којима треба помоћи Јовану Кантакузину. Њена дилема се састојала у томе да ли то треба чинити уз тражење уступања градова, или без икакве накнаде пријатељства ради. Јер, Јован Кантакузин — сада цар Ромеја — и пре него што је дошао до те части многе је године владао као да је има, а био је „од свих Грка и варвара омиљен и вољен због својствене му благости и ревности према свакој врлини". Оставити таквог госта без помоћи, или га можда убити, било би бесмислено и срамотно. Насупрот томе он ће, ако му помогну, када се буде домогао власти над Ромејима, бити наш савезник, а треба од њега захтевати да заклетвом потврди да од Срба неће тражити ниједан од градова „које су наши очеви од Ромеја заузели".[31] Према даљој причи Јована Кантакузина очигледно је краљица Јелена мудром и одмереном беседом донела преокрет у држању утицајних велможа и самог Стефана Душана, убедивши их да угледном пребегу помогну под условима које је он сам изнео.[32] После скоро једне деценије, приликом сусрета са српским царем под Солуном (крајем 1350), Јован Кантакузин се присећао свега што се збило у њиховим међусобним односима, па је поновио хвале Јелени, која је саветовала краљу и великашима да не ситничаре, него да му без награде и части ради помогну.[33]

После прве неуспеле заједничке акције савезника против Сера (почетак јесени 1342) царица мајка Ана Савојска упутила је два посланства на српски двор, нудећи Стефану Душану чак и уступа-

[29] Cant. II, 260; Виз. извори VI, 385. *Kazhdan*, Histoire 288 каже да Јован Кантакузин, следећи античке узоре, доноси добар избор традиционалних царских врлина; неке од њих (благонаклоност, разум и племенитост) он признаје и Душановој супрузи краљици и царици Јелени.

[30] Cant. II, 262; Виз. извори VI, 390.

[31] Cant. II, 267; Виз. извори VI, 394—396. Ако је веровати исказу Јована Кантакузина, краљица Јелена је тачно оценила његов положај за владе цара Андроника III Палеолога: иако са доста скромном титулом великог доместика, он је практично био сацар.

[32] Китњаста беседа краљице Јелене одавно је запажена у историјској науци: истраживачи су сумњали да је Јован Кантакузин верно пренео све што је она рекла, али су ипак веровали да је имала значајно место у преговорима. Уп. *С. Станојевић*, Цар Душан, Браство 16 (1923) 54; *L. Politis*, Griechische Handschriften der serbischen Kaiserin Elisabeth, Bsl. 2 (1930) 293; *Пурковић*, Јелена 15 сл.; *исти*, Српски патријарси средњега века, Диселдорф 1976, 57. *Н. Радојчић*, Српски државни сабори у средњем веку, Београд 1940, 208 није поклонио много поверења беседничком слову које је краљици Јелени приписао Јован Кантакузин.

[33] Cant. III, 142; Виз. извори VI, 527.

ње градова западно од Христопоља осим Солуна само да преда Јована Кантакузина или да га, уколико то жели, држи у тамници. Краљ им је рекао да од њега траже немогуће, а његова супруга их је „строго прекоревала и љутито одбила као посланике који заступају неправедну ствар која ће и њима самима срамоту нанети".[34] Крајем 1342. године трновски цар Јован Александар је преко посланика наговарао Стефана Душана и сестру краљицу Јелену да чувају Јована Кантакузина у тамници или да га убију „јер ће тако без муке освојити читаву државу Ромеја". Српски краљ је такве предлоге сматрао неумеснима, па их је одбио, а томе је посебно допринела Јелена.[35] Када су у пролеће 1343. године изасланици житеља Верије приспели у табор српског краља и понудили предају града Јовану Кантакузину, краљица Јелена га је саветовала да ствар не одлаже и прилику не пропусти чекајући војску; нудила му је своје немачке најамнике који су били спремни за бој.[36]

Разуме се да је у држави Стефана Душана, како то приличи средњем веку, важну улогу имала властела о чијим интересима је владар увек морао водити рачуна.[37] Стога је корисно погледати шта је Јован Кантакузин у својим мемоарима забележио о властели и њеном положају у Србији Душановог времена. Најпре ваља нагласити да у духу својих архаизирајућих манира он српску властелу најчешће зове класичним термином οἱ ἐν τέλει, честим и у других византијских писаца. Додуше, постоје још неки термини које цар писац употребљава ἐπιφανές, δυνατοί, εὐπατρίδαι, али се они ређе срећу у његовом делу. Чини се да Јован Кантакузин разликује неколико слојева српске властеле. У опису свега што се збивало у данима његовог подужег боравка у Паунима он наводи да су га, по краљевој заповести, пред капијом двора где је силазио с коња трчећи дочекивали млади племићи (οἱ νέοι τῶν εὐγενεστέρων) а у дворишту су га сусретали старији и угледнији достојанственици.[38] Ако се подсетимо на чињеницу да и Теодор Метохит у опису боравка на двору Милутина прича да су га приликом одласка у посету краљу водили свечано одевени млади племићи који су били послати да му укажу почаст, подаци цара писца постају разумљивији.[39] Споменути редови византијских извора допуштају претпо-

[34] Cant. II, 306 sq.; Виз. извори VI, 418.

[35] Cant. II, 338; Виз. извори VI, 431. *П Ангелов*, Българо-сръбските политически отношения при царуването на Иван Александър (1331—1371) и Стефан Душан (1331—1355), Годишник на Соф. Универ., Исторически факултет 72 (1978) 104 сл. Душаново одбијање тумачи његовим сазнањем да ће се око освајања Македоније лакше споразумети са Јованом Кантакузином него са бугарским царем.

[36] Cant. II, 354; Виз. извори VI, 438.

[37] О томе в. *Г. Острогорски*, Душан и његова властела у борби са Византијом, Зборник у част Шесте стогодишњице Душановог законика, Београд 1951, 79—86 (= Сабрана дела IV, 190—196).

[38] Cant. II, 262; Виз. извори VI, 390. Податке региструју *К. Јиречек*, Историја Срба II, Београд 1952, 24 и *М. Пурковић*, Етикеција и друштвени дух у старој српској држави, Годишњак Скопског Филозофског факултета 2 (1931—1933) 112.

[39] *K. N. Sathas*, Μεσαιωνικὴ βιβλιοθήκη, Venezia 1872, 172; Виз. извори VI, 110 *(И. Ђурић)*.

ставку да је на двору у Србији постојала нарочита властеоска служба коју су чинили млади племићи.[40]

Међутим, чини се да Јован Кантакузин бележи и неке друге групе великаша у Србији Душановог времена. У опису обичаја на српском двору прича да ако после дужег времена неки племић или велможа (τις τῶν εὐγενεστέρων καὶ μεγάλα δυναμένων) долази владару, тада обојица силазе с коња па он владара целива у груди и уста.[41] Говорећи о улози краљице Јелене у преговорима вођеним у Паунима, Јован Кантакузин описује како је она удаљила Стефана Душана и сазвала племиће и велможе (τοὺς ἐν τέλει καὶ μεγάλα δυναμένους) којих је било 24, да би им у беседи изложила своје погледе на читаву ствар.[42] Као да овде можемо разабрати две групе великаша у Србији, пре свега оне који су тај положај стекли својим племенитим пореклом, а онда и оне који су се уздигли захваљујући богатству и важним положајима у служби владара. Још значајнији су цареви подаци о поновном освајању Верије (јесен 1350), јер осветљавају и неке принципе организације Душанове власти у освојеним ромејским градовима. Према царевим речима Верија је била велики и значајан град са много житеља које су чинили не само пук, већ и војници (στρατιώτας), али не и мало великаша (συγκλητικοί). Већину њих, ако не и све, Стефан Душан је прогнао из града у који је населио не мало војника (στρατιώτας), али и неке од својих великаша (καὶ τῶν παρ'αὐτῷ ἐπιφανῶν τινας).[43] У разговорима вођеним код Солуна (крај 1350) српски цар је пребацивао Јовану Кантакузину да је у освојеним градовима затекао војнике (στρατιώτας) и многе племиће (ἐπιφανῶν): једне је у борби побио а друге је у робље

[40] У Душановом законику се говори о предаји властеоског сина у двор, па се каже „Ко преда сина или брата у двор и пита га цар да ли да му верује одговара: веруј му колико и мени а ако неко зло учини, да плати онај ко га је предао". Уп. Законик Стефана Душана цара српског 1349. и 1354, изд. *С. Новаковић*, Београд 1898, 44. На те податке је обратио пажњу *Т. Тарановски*, Историја српског права у немањићкој држави, I, Београд 1931, 32. Треба напоменути да се млади великаши (ἀρχοντόπουλοι) спомињу и у временски блиском византијском трактату о титулама и функцијама познатом под именом Псеудо Кодина. Ту се најпре каже да приликом прославе Божића царев мач носи архонтопул који је гологлав. После обеда цара су најпре поздрављали деспоти, севастократори и кесари, а затим и архонтопули цареви рођаци који то чине гологлави. На дан крунисања цар номизмама дарује архонте и архонтопуле који једу и пију о његовом трошку. Cf. Pseudo-Kodinos, Traité des offices, ed. *J. Verpeaux*, Paris 1966, 202, 212, 271.

[41] Cant. II, 261; Виз. извори VI, 388.

[42] Cant. II, 266; Виз. извори VI, 394 сл.

[43] Cant. III, 120; Виз. извори VI, 500 сл. У јесен 1350. године Стефан Душан је у Верији имао 30 племића (εὐπατρίδων) са женама и децом који су заповедали над 1500 војника. После освајања града Јован Кантакузин је војнике ослободио и пустио их да са оружјем без коња оду кући; хтео је да ослободи и 30 заповедника, али су га они молили да их задржи „да не буду оклеветани код Стефана Душана што су пристали уз цара и да се не би учинило да су предали себе и град". Значајно је да Јован Кантакузин прича да је Стефан Душан под Верију довео више од 10.000 људи из читаве земље који је требало да зидају утврђења, а становали су изван града. Те раднике је цар одвео подаље од града да их не би заробили Турци, а затим их је ослободио. Cf. Cant. III, 124—126; Виз. извори VI, 506—508.

претворио.[44] У одговору српском цару Јован Кантакузин је поновио захвалности његовој супрузи Јелени која је најзаслужнија за све што му је тада учињено, јер је убедила Стефана Душана и великаше да му без награде и само части ради помогну, па су сви великаши (οἱ ἐν τέλει) и остала војска (στρατιά) показали велику благост и доброту према њему.[45] Полазећи од наведених података, слободни смо да закључимо да Јован Кантакузин разликује неколико група великаша у држави Стефана Душана. Пре свега оне који су по свом племенитом рођењу припадали највишем друштвеном слоју, а затим и неке који су, захваљујући богатству, стигли у врх друштвене лествице; најзад ту су и припадници војног племства. Сви су они добијали важне дужности у управном и војном апарату Стефана Душана.

У опису свега што се збивало у Србији Јован Кантакузин је толико пута споменуо великаше, тако да нема никакве сумње да су они имали значајно место у држави Стефана Душана. Зато бисмо овом приликом хтели да обратимо пажњу на две ствари: у каквим установама је та српска властела била организована, као и какав је био став утицајних великаша према целокупној политици Стефана Душана, а особито према његовим односима са сукобљеним странама у Византији: претендентом Јованом Кантакузином и регентством царице мајке Ане Савојске. Одавно су уочени драгоцени подаци цара писца да је у тренутку застоја преговора у Паунима (лето 1342), а због услова које је постављао Стефан Душан, краљица Јелена удаљила мужа, сазвала војводе и велможе (τοὺς ἐν τέλει καὶ μεγάλα δυναμένους), којих је било 24 и одржала им беседу о томе како и зашто треба помоћи Јовану Кантакузину. Завршавајући текст краљичине беседе, цар-писац наглашава „то је отприлике предложила на скупу (ἐπ' ἐκλησίας) Краљева супруга Јелена".[46] Затим је Стефан Душан изнео Јеленин предлог пред великаше (οἱ ἐν τέλει) и запитао их је да ли неко има нешто да дода на шта се за реч јавио Јован Оливер, оценивши краљичин предлог као разуман и прихватљив.[47] После завршених преговора Стефан Душан је сакупио те најмоћније великаше (τῶν ἐν τέλει τοὺς δυνατωτάτους) — њих 24 на броју — па је од њих задржао четворицу а осталих 20 је са њиховим одредима (στρατιαῖς) предао Јовану Кантакузину „да изврше све што буде цар наредио".[48] Очигледно је да су они заповедали војним одредима које је српски краљ ставио на располагање Јовану Кантакузину у походу на Сер (почетак јесени 1342). Термин ἐκκλησία, којим цар писац назива споменути скуп најугледнијих великаша, има у његовом делу многострука значења, па је тешко одредити карактер тела пред којим је говорила краљица Јелена. Чини се да су у праву они истражи-

[44] Cant. III, 139; Виз. извори VI, 525.
[45] Cant. III, 142; Виз. извори VI, 527.
[46] Cant. II, 269; Виз. извори VI, 394 сл.
[47] Cant. II, 269; Виз. извори VI, 397 сл. Карактеристично је да Јован Кантакузин каже да је Јован Оливер био најмоћнији међу српским великашима τῶν ἄλλων τῶν ἐν τέλει μάλιστα ὢν ὁ δυνατώτατος).
[48] Cant. II, 276; Виз. извори VI, 406.

вачи који су веровали да се ради о ужем владаревом савету у коме су, како сам Јован Кантакузин наглашава, седели најугледнији великаши.[49]

Ако смо горе видели да Јован Кантакузин увек истиче наклоност краљице и царице Јелене, он то још чешће констатује за српску властелу. Та наклоност је, чини се, у царевом спису мање присутна у опису преговора у Паунима (лето 1342), где је изгледа одлучујућу улогу имала краљица Јелена, а много више у догађајима који су уследили. Тачно је да је на крају преговора, који су по њега повољно окончани, Јован Кантакузин захвалио Стефану Душану, Јелени и великашима (οἱ ἐν τέλει), што су заједнички одлучили да му помогну без икакве накнаде а само части ради.[50] У лето 1343. године у табору Алексија Апокавка се расправљало о положају Јована Кантакузина, па је велики контоставл Михајло Мономах рекао да је он отишао Србима које је придобио а пре свега великаше (οἱ δυνατοί), тако да се тамо није осећао као странац одбегао у невољи; сви су га као господара (ὡς δεσπότῃ) поштовали и све су за њега чинили.[51] Међутим, значајно је да су заповедници (στρατηγοί) војске која је у рану јесен 1342. године кретала са Јованом Кантакузином на Сер исказали сумњу у мудрост такве одлуке, јер постоји опасност да византијски претендент изненада промени држање и споразуме се са царицом Аном Савојском. Зато су саветовали да Јован Кантакузин остави у Србији као таоца млађег сина Манојла.[52] У опису збивања после споразума о савезу у Паунима Јован Кантакузин често истиче наклоност коју је српска властела према њему исказивала. Када је у јесен 1342. године цариградско регентство упутило два посланства на Душанов двор и нудило знатне уступке само да он преда или држи заточеног Јована Кантакузина, краљ није на то пристао, а томе су се успротивили краљица Јелена и сви српски великаши (οἱ ἐν τέλει) „који су посланицима пребацивали силну лудост што су гајили наду да ће их убедити у нешто такво што превазилази сваки злочин. Јер, сви су они волели цара и нису подносили што би му могло нанети штету".[53] Крајем 1344. године житељи Сера су били у тешком положају, јер је српски краљ опустошио читаву околину града; тада су они одлучили да приђу Јовану Кантакузину, не би ли Стефан Душан због пријатељства према њему прекинуо опсаду. То су им саветовали српски великаши (οἱ ἐν τέλει) који су били

[49] *В. Радојчић*, Српски сабори 288 сл.; *Б. Недељковић*, О саборима и законодавној делатности у Србији у време владавине Стефана Душана са посебним освртом на доношење Законика цара Стефана Душана, Законик Стефана Душана, Београд 1975, 40 сл.; *Пурковић*, Српски патријарси 57 сл.; *Л. Мавроматис*, Οἱ πρῶτοι Παλαιολόγοι, προβλήματα πολιτικῆς πρακτῆκαὶ ἰδεολογίας, Атина 1983, 105; Виз. извори VI, 395. н. 118а *(Б. Ферјанчић)*.

[50] Cant. II, 270; Виз. извори VI, 400.

[51] Cant. II, 369 sq.; Виз. извори VI, 446.

[52] Cant. II, 289; Виз. извори VI, 407 сл.

[53] Cant. II, 306 sq.; Виз. извори VI, 418. Међу великашима је био особито гневан извесни Ковач (Κόβατζης) који је ромејским посланицима наредио да се удаље.

цареви пријатељи.[54] Познато је да је после ликвидирања владавине зилота у Солуну (јесен 1350) Јован Кантакузин предузео походе према градовима у солунском залеђу које су држали Срби. У том успешном војном подухвату у коме је као савезнике имао Турке, цар је повратио низ градова од којих су најзначајнији били Верија и Воден.[55] Тада су Јовану Кантакузину дошли људи из градова које су од старина држали Ромеји а сада су не мало времена потчињени Србима; стигли су и изасланици грађана (πολιτῶν) Скопља, чини се престонице краљеве, молећи за помоћ. Међутим, за нашу тему је значајно да су се тада покренули и најмоћнији међу Србима (τῶν Τριβαλῶν οἱ δυνατώτατοι) „који су и раније према њему (Јовану Кантакузину) били благонаклоно расположени и радије желећи да им он царује".[56] Најречитији исказ о наклоности српских великаша односи се на време после смрти цара Стефана Душана. Јован Кантакузин описује поход свог сина Матије против југоисточних крајева Српског царства (лето 1357), па наглашава да су Матију позивали заповедници градова у Мигдонији — угледни међу Србима (οἱ ἐπιφανέστατοι τῶν Τριβαλῶν) — обећавајући да ће предати себе и градове. Јер, они су још од времена боравка Кантакузина у Србији „гајили велику наклоност према њему, а особито они најмоћнији (μάλιστα δὲ οἱ δυνατώτατοι)". Када би Јован Кантакузин кретао у походе против Стефана Душана, они су у великој мери са њим сарађивали „јер су више желели да им он царује него Краљ", али су сада када се он повукао од државних послова а Стефан Душан умро, потпуно напустили раније наде.[57]

Ако је према исказима Јована Кантакузина властела имала важно место у политици Стефана Душана, очекивало би се да он даје и доста имена угледних велможа, али то није случај. Први српски великаш са којим се у току борбе за власт суочио Јован Кантакузин био је Хреља, чији су посланици почетком 1342. године, стигли у његов табор. Цар писац бележи да је Хреља раније са 1000 војника од Срба пребегао Андронику III Палеологу, да је био према њему и раније веома пријатељски наклоњен, због чега је и пребегао цару Ромеја. Хреља је поседовао силно благо и доста јаку војску.[58] Када је после дужих преговора Јован Кантакузин закључио споразум са Хрељом и у његовој пратњи стигао међу своје присталице, они су били обузети силном радошћу, јер је „Хреља био моћан не само оружјем, коњима и благом, већ је

[54] Cant. II, 468 sq.; Виз. извори VI, 470 сл.

[55] Cant. III, 118—130; Виз. извори VI, 498—511. Ромеји су тада освојили: Старидол, Петру, Соск, Деври, Острово и Нотију, а у Тесалији Ликостоми и Кастри. Cf. Cant. III, 130; Виз. извори VI, 512.

[56] Cant. III, 133—135; Виз. извори VI, 517—521. Јован Кантакузин наводи да су тада у царев табор стигла и двојица пребега Хлапен и Толислав о којима ће ниже бити речи.

[57] Cant. III, 322 sq.; Виз. извори VI, 565.

[58] Cant. II, 193; Виз. извори VI, 364 сл. О Хрељи и његовој каријери в. М. Динић, Хреља Охмућевић у историји и предању, ЗРВИ 9 (1966) 95—119; *M. G. Bartusis*, Chrelja and Momčilo: Occasional Servants of Byzantium in Fourteenth Century Macedonia, Bsl. 41 (1980) 201—208.

и у ратним стварима био изванредно вешт".[59] Пред крај преговора у Паунима (лето 1342) поставило се и питање положаја Хреље који је поново пришао Стефану Душану, али цар писац овом приликом не говори о његовом богатству и војној снази.[60]

Међу српским великашима Душановог времена Јован Кантакузин доста пажње посвећује и Јовану Оливеру, кога је очигледно познавао још од сусрета Стефана Душана са царем Андроником III Палеологом у Радовишту (1336). Када се у лето 1342. године са присталицама кретао према Србији, Јован Кантакузин је идући уз Вардар на левој обали сусрео Јована Оливера, једног од најмоћнијих Срба (τὸν δυνατώτατον εἶναι τῶν Τριβαλῶν) који му је показао прелаз преко реке, пришао му као господару (δεσπότῃ), три дана га је са војском гостио, а затим је похитао да обавести краља о доласку угледног госта.[61] Јован Оливер се спомиње и у опису дугих преговора са српским краљем у Паунима (лето 1342), када је после беседе краљице Јелене узео реч и убеђивао окупљене великаше да без икакве накнаде треба помоћи Јовану Кантакузину, који и овде наглашава да је Јован Оливер био најмоћнији међу српским великашима и да је увек био према њему пријатељски расположен.[62] При крају преговора у Паунима поставило се питање брака Манојла Кантакузина са ћерком Јована Оливера. Стефан Душан је саветовао цара да не обраћа пажњу на разлику у угледу између два рода, већ да се сагласи са тим браком, јер ће тада у Јовану Оливеру имати „не више савезника и пријатеља, него слугу (δοῦλος), који ће увек његову корист сматрати најпречим послом", што је и сам Јован Оливер потврдио. Краљ је и тада нагласио да је Јован Оливер његов најмоћнији великаш и да располаже силним богатством.[63] Најзад, Јован Оливер је још једном споменут у царевом спису као један од заповедника Душанове војске који се разболео под Сером. Уз Јована Оливера цар писац спомиње и његовог брата Богдана који је у лето 1342. године похитао да га у име Стефана Душана и супруге му Јелене обавести о његовом скором доласку.[64] У опису напада на Сер (рана јесен 1342), завршеног неуспехом и повлачењем српских помоћних одреда, цар писац говори и о Вратку за кога наглашава да је био најистакнутији међу краљевим војним заповедницима (τῶν ἡγεμόνων τῆς στρατιᾶς ὁ διαφορώτατος).[65]

Међу војним заповедницима српског краља и цара Јован Кантакузин бележи и Прељуба и то први пут у опису победе Селџука над одредом српске коњице код Стефанијане (маја 1344). Улогорен

[59] Cant. II, 233; Виз. извори VI, 370.
[60] Cant. II, 275 sq.; Виз. извори VI, 404.
[61] Cant. II, 259 sq.; Виз. извори VI, 380—385. О каријери Јована Оливера в. *J. Радонић,* О деспоту Јовану Оливеру и његовој жени Ани Марији, Глас САН 94 (1914) 74—108; *Гордана Томовић,* Повеље манастира Леснова, Ист. часопис 24 (1977) 83—102.
[62] Cant. II, 269; Виз. извори VI, 398.
[63] Cant. II, 290 sq.; Виз. извори VI, 408.
[64] Cant. II, 260; Виз. извори VI, 386.
[65] Cant. II, 292 sq.; Виз. извори VI, 411 сл.

у Зихни Стефан Душан је против Турака послао најбољи део своје војске под заповедништвом Прељуба који је храброшћу, срчаношћу и искуством надмашио све краљеве великаше (δυνατῶν).[66] После освајања Верије, Водена и других тврђава у залеђу Солуна, Јован Кантакузин је напао и Сервију која се налазила на граници између Вотијеје и Тесалије; градом и осталом Тесалијом заповедао је Душанов велможа Прељуб који се истицао мудрошћу, храброшћу и ратним искуством. Тиме цар писац можда жели да оправда неуспех у нападу на Сервију.[67] Јован Кантакузин последњи пут спомиње Прељуба у опису збивања у Српском царству после Душанове смрти (1355), констатујући да је ускоро живот скончао и Прељуб, архонт Тесалије, али овде не говори о његовим одликама.[68]

Од осталих великаша Стефана Душана цар писац бележи и Хлапена који је крајем 1350. године као пребег дошао у његов табор. По изнетој оцени Хлапен је био рођак Душанов, веома угледан међу Србима, а имао је знатну војску и „велико имање". Други пребег био је извесни Толислав, очигледно скоројевић, за кога се каже да није био од славних „осим што је и сам преузео власт над градовима и заповедање војском".[69] У опису боравка посланства царице Ане Савојске на Душановом двору (јесен 1342) и одбијања предлога да се за понуђене градове Јован Кантакузин изручи или држи у тамници, спомиње се великаш Ковач (Κόβατζης) који је строгим речима заповедио посланицима да се удаље. Цар писац не говори ништа више о овом српском великашу.[70]

Најзад, ваља подсетити да Јован Кантакузин спомиње још двојицу српских великаша. У лето 1350. године он је са бродом из Еиона кренуо према Солуну, па се на том путу усидрио код Хрисопоља који су држали Срби, а којим је управљао Брајан, царев пријатељ још из дана његовог боравка у Србији. Стога је Брајан благонаклоно примио Јована Кантакузина и обећао му да ће му са другим пријатељима бити од користи.[71] Крајем 1350. године после освајања градова у залеђу Солуна Јован Кантакузин је одлучио да нападне Гинекокастрон у непосредној околини града св. Димитрија. Тврђавом је заповедао извесни Вељко (Βέλκος) који је одлучио да приђе цару, али је молио да му остави рок од 15 дана, како би могао да прикупи људе и благо. Међутим, Вељко је брзо заборавио своја обећања и поново је пришао Стефану Душану који је са војном силом приспео у залеђе Солуна.[72]

---

[66] Cant. II, 423; Виз. извори VI, 458.

[67] Cant. III, 130; Виз. извори VI, 512 сл.

[68] Cant. III, 315; Виз. извори VI, 561.

[69] Cant. III, 135; Виз. извори 520 сл. О Хлапену в. *Р. Михаљчић*, Крај српског царства, Београд 1975, 17, 19 сл., 110 сл.; *Н. Matanov*, Radoslav Hlapen — souverain féodal en Macédoine médievale durant la troisième quart du XIVe siècle, Études balkaniques 4 (1983) 68—87.

[70] Cant. II, 300 sq.; Виз. извори VI, 418.

[71] Cant. III, 116 sq.; Виз. извори VI, 495. Можда је овај Брајан био ктитор цркве у селу Каран код Ужичке Пожеге. Уп. Историја српског народа, I, Београд 1981, 652 сл. *(Гордана Бабић-Ђорђевић)*.

[72] Cant. III, 135—137; Виз. извори VI, 522 сл.

Сада се ваља запитати до каквих резултата смо дошли листајући странице мемоара Јована Кантакузина у потрази за подацима о у наслову овог прилога одабраној теми. Судови цара писца о краљу и цару Стефану Душану непосредно су зависили од карактера њихових међусобних односа. Док су они имали пријатељски карактер, што је потрајало до пролећа 1343. године, Јован Кантакузин је веома издашан у комплиментима које даје српском краљу. Захвалан му је не само за срдачан пријем у Паунима и за помоћ коју му је само части и пријатељства ради пружио, већ и за постојаност тада склопљеног пријатељства. У том чврстом ставу српског краља нису поколебале ни примамљиве понуде регентства царице Ане Савојске. У опису збивања после коначног разлаза двојице пријатеља цар писац приказује Стефана Душана у сасвим друкчијем светлу, иако је увек спреман да му речима понови захвалност за раније пријатељство. Сада се у царевом делу српски краљ и цар јавља као непоуздан вероломник који без стварног разлога крши склопљене уговоре и гази записане заклетве. Насупрот томе судови Јована Кантакузина о краљици и царици Јелени остали су исти кроз све странице његовог дела. Та мудра и енергична жена је од самог почетка имала благонаклон став према њему због чега јој он вазда на томе захваљује. Поред српског владарског пара Јован Кантакузин доста говори и о српској властели Душановог времена, придајући јој значајно место у вођењу државне политике. При томе се може закључити да он разликује одређене групе великаша; с једне стране су стајали они који су заиста били племенитог рода, а с друге стране скоројевићи који су се преко војних или управних дужности уздигли у сам врх тадашњег српског друштва. Цар писац никада не пропушта да нагласи да је имао много пријатеља међу српским великашима који су вазда били спремни да му помогну и који су чак више желели да им он царује него њихов владар. Неке од српских велможа Јован Кантакузин спомиње по имену, истичући њихово богатство и војничку храброст. Завршавајући овај прилог, остали смо свесни свих релативности исказа Јована Кантакузина о стварима које су нас занимале. Потрудили смо се да их што верније пренесемо у нади да ће то бити од користи за боље познавање прилика у Србији Душановог времена, као и одлика мемоарског списа Јована Кантакузина.

Božidar Ferjančić

STEFAN DUŠAN ET LES SEIGNEURS SERBES DANS L'OEUVRE DE JEAN CANTACUZÈNE

Dans sa vaste oeuvre historique, abondant en données, Jean Cantacuzène parle souvent des rapports entre l'Empire byzantin et l'Etat serbe du roi et empereur Stefan Dušan (1331—1355), ce qui offre l'occasion à l'auteur de ce travail d'analyser les jugements et les appréciations portés par cet empereur écrivain sur le couple régnant et les seigneurs de Serbie à cette époque. Il va de soi qu'il convient, dans cette analyse, d'avoir en permanence en vue que le texte de cet empereur est une oeuvre à caractère de mémoires et que son auteur décrit et apprécie souvent de façon tout à fait subjective son propre rôle et celui de ses contemporains dans les événements relatés. Parmi ces contemporains, une place importante est faite à Stefan Dušan, tout d'abord en tant qu'allié et ami, puis adversaire implacable de Jean Cantacuzène. Lors des nombreuses mentions de ce souverain serbe, l'empereur écrivain l'appelle le plus souvent roi (Κράλης), terme écrit avec une majuscule comme s'il s'agissait d'un nom propre. Ce titre est parfois remplacé par les appellations grecques bien connues: ἄρχων, δυναστεύων, δυνάστης. Toutefois, beaucoup plus intéressants que ces épithètes sont les jugements portés par Jean Cantacuzène sur l'attitude de Stefan Dušan à son égard, et ce depuis l'été 1342 lorsque ce roi de Serbie l'accueillit comme un hôte très cher et prestigieux dans son palais de Pauni, près de Priština. Stefan Dušan fit alors preuve envers Jean Cantacuzène, comme ce dernier le souligne en permanence, de marques d'honneur exceptionnelles. En toutes occasions, il lui céda la primauté et pratiquement tout le pouvoir, ordonnant à ses seigneurs de se comporter de même et d'honorer leur hôte prestigieux comme s'il s'agissait de leur propre suzerain. Jean Cantacuzène reconnait qu'à cette occasion, alors qu'il n'était qu'un réfugié ayant fui l'Empire byzantin et dont les ennemis avaient promis une forte récompense pour sa capture, le roi de Serbie ne lui fit aucun tort et, au contraire, donna la priorité à leur amitié, et lui accorda son aide au nom de cette seule amitié, sans demander la moindre compensation. Toutefois, l'alliance et l'amitié unissant ces deux souverains fut de courte durée. Au printemps 1343 les habitants de Berroia offrirent à Jean Cantacuzène de lui remettre leur ville, de sorte que ce dernier abandonna le camp du roi serbe, ce qui, outre la rupture de leur alliance et de leur amitié, entraîna une modification radicale dans les jugements portés par cet empereur sur l'attitude et le caractère de Dušan. Bien qu'à plusieurs reprises il témoigne encore de sa reconnaissance pour l'accueil et l'amitié témoignée à son égard à Pauni, Jean Cantacuzène présente dorénavant le roi de Serbie comme un personnage brutal et parjure qui, sans la moindre raison et au mépris des accords et promesses faites, enlèvent les villes tenues par les Byzantins et soumet Serrès à un long siège. De tels jugements présentant Stefan Dušan comme un parjure qui, ne suivant que son propre intérêt, ignore les promesses faites dans les accords, furent communiqués par Jean Cantacuzène au

tsar de Bulgarie Jean Alexandre et à son jeune gendre Jean V Paléologue auquel il avait laissé le soin de gouverner Thessalonique au début de 1351; il conseille à ce dernier de ne pas se fier aux promesses de Stefan Dušan qui lui assurait son appui dans sa lutte pour recouvrer le trône paternel, car non seulement il est évident que ce parjure ne lui viendra pas en aide, mais au contraire travaillera sans aucun doute à sa perte. Il convient néanmoins de reconnaitre qu'à diverses autres occasions Jean Cantacuzène témoigna sa reconnaissance envers Stefan Dušan pour les bienfaits rendus autrefois, tout en lui reprochant simultanément d'avoir violé sans raison les serments prêtés et de s'attaquer aux villes byzantines.

Le second personnage influent de l'Etat serbe, dont le nom apparaît souvent dans l'oeuvre de Jean Cantacuzène, est l'épouse même de Stefan Dušan, Jelena, femme sage et énergique, dont le rôle joué dans l'histoire du XIVème siècle a depuis longtemps été remarqué. Si l'on peut dire que l'attitude de Jean Cantacuzène envers le roi et empereur de Serbie dépendait directement de la nature et du caractère de leurs rapports, il convient de souligner que dans toute son oeuvre il ne parle qu'en termes très élogieux de Jelena et de son attitude. C'est elle qui, avant tout par ses paroles sages, persuada les seigneurs présents lors des négociations de Pauni (en été 1342) qu'il fallait, sans exiger la moindre compensation mais uniquement au nom de l'honneur et de l'amitié, aider le prétendent byzantin réfugié à la cour de Serbie après avoir été chassé de Byzance. Jelena fit à nouveau preuve d'une telle attitude favorable à Jean Cantacuzène lorsque des émissaires envoyés par la régence de l'impératrice Anne de Savoie vinrent à la cour de Serbie (en automne 1342), ou au printemps 1343, lorsque Jean Cantacuzène abandonna le camp de Stefan Dušan et se rendit à Berroia dont les habitants lui avaient ouvert les portes.

Les mémoires de Jean Cantacuzène contiennent également de nombreuses données intéressantes sur les seigneurs serbes et sur leur influence sur la politique de Stefan Dušan. Déjà dans sa description des négociations menées à Pauni, l'empereur écrivain souligne que les seigneurs de Dušan occupaient une place importante à la cour et que Jelena prit alors la parole devant une assemblée réunissant les 24 seigneurs les plus puissants auxquels elle exposa son opinion sur l'alliance et l'amitié avec le prétendant byzantin. A cette occasion de nombreux seigneurs serbes firent déjà preuve d'une inclination particulière envers Jean Cantacuzène et décidèrent avec le roi qu'il fallait l'aider uniquement au nom de l'amitié et de l'honneur. D'après les dires de l'empereur, les seigneurs serbes confirmèrent, par la suite et à diverses reprises, cette inclination exceptionnelle envers lui: ils l'avertirent ainsi des intentions secrètes du roi qui, sous prétexte de l'inviter à discuter du danger hongrois, voulait l'attirer pour le faire prisonnier. D'après les dires de l'empereur, les dignitaires du gouvernement de Constantinople s'aperçurent eux aussi que durant son séjour en Serbie les seigneurs le respectaient comme leur suzerain et étaient prêts à tout pour lui. Même arpès l'abdication de Jean Cantacuzène, les plus puissants seigneurs serbes déclarèrent à Mathieu Cantacuzène (1357) que depuis le séjour de son père en Serbie, il ressentaient envers ce dernier une

grande inclination et qu'ils aurait préferé l'avoir pour suzerain à la place de Stefan Dušan. Il est intéressant de noter que le texte de Jean Cantacuzène montre que ce dernier distingue divers groupes parmi les seigneurs serbes: tout d'abord ceux qui se distinguer par leur naissance noble, puis ceux dont l'ascension dans la hiérarchie sociale était due à leur fortune. Enfin, on trouve également les représentants de la noblesse militaire, commandant les détachements de l'armée ou les garnison des villes. Parmi les puissants vassaux de Dušan, Jean Cantacuzène a tout d'abord rencontré, au printemps 1342, Chrélès dont il note qu'il se distinguait par sa fortune, ses armes et ses qualités de chef militaire. Toutefois, il est clair que pour cet empereur byzantin le plus puissant seigneur serbe était alors Jean Oliver qui avait directement participé aux négociations de Pauni (été 1342), L'empereur écrivain mentionne aussi, à plusieurs reprises, Preljub, le futur césar et gouverneur de Thessalie dont il souligne qu'il se distingue par son courage et ses qualités de chef militaire. Peut-être que la constatation mentionné peut paraître étrange mais le fait est que Jean Cantacuzène ne mentionne que quelques noms de seigneurs serbes: Bogdan, frère de Jean Oliver, Vratko, Kovač, Hlapen, Tolislav, Brajan et Veljko.

Зборник радова Византолошког института, XXXIII, 1994.
Recueil des travaux de l'Institut d'études byzantines, XXXIII, 1994

УДК 949.711 "14" : 929.7.071(=861)—055.2 : : 271

БРАНИСЛАВ МИЛУТИНОВИЋ — РАДИВОЈ РАДИЋ

О ВРЕМЕНУ ЗАМОНАШЕЊА ЦАРИЦЕ ЈЕЛЕНЕ
ЈЕДНА ПРЕТПОСТАВКА

У другој половини III столећа, за време једне од највећих криза које познаје светска историја, по беспућима египатских пустиња отпочео је монашки живот. Потом су насеобине еремита, преливши се преко Синајског полуострва, ницале у Сирији и Палестини, а онда у Кападокији и осталим деловима малоазијског потконтинента. Хиљаде људи, надахнутих хришћанском вером и ношених исконском есхатолошком устремљеношћу ка царству небеском, драговољно су напуштали све благодети али и тегобе овоземаљског живота и спремно се отискивали у ново и непознато. Настојали су да у неприступачним пећинама или на удаљеним голетима, далеко од уобичајене вреве и свакодневних брига, досегну смирење и бестрасност. Тако је већ у IV столећу монаштво доживело голем узлет, настављајући да buja несмањеном снагом кроз читав средњи век.[1] У жељи да задобију

[1] Будући да је литература о монаштву у Византији и уопште на хришћанском Истоку готово несагледива, свесно смо се ограничили на навођење само неких од најважнијих радова; *K. Holl*, Enthusiasmus und Bussgewalt beim griechischen mönchtum. Eine Studie zu Symeon dem Neuen Theologen, Leipzig 1898/репринт: Hildesheim 1969/; *J.-M. Besse*, Les Moines d'Orient antérieurs au Concile de Chalcédoine (451), Paris 1900; Епископ *Никодим (Милаш)*, Православно калуђерство. Историјско-канонична радња са додатком Хиландарског устава, Мостар 1902; *В. Марковић*, Православно монаштво и манастири у средњовековној Србији, Сремски Карловци 1920; *H. Delehaye*, Les Saints Stylites (Subsidia hagiographica 14), Bruxelles 1923; *В. Марковић*, Порекло хришћанског монаштва, Хришћански живот 6 (1923) 294—306; Епископ *Иринеј*, Опширна правила Св. Василија Великога, Духовна стража 1 (1928) 1—6, 89—98, 177—184, 253—260, 2 (1929) 1—5, 89—93, 169—172, 249—253, 3 (1930) 1—10, 88—92, 165—173; *J. Quasten*, Patrology I, II, III, 1950, 1953, 1960; *H. Delehaye*, Byzantine Monasticism (Byzantium. An Introduction to East Roman Civilization, ed. *N. H. Baynes — H. St. Moss*, Oxford 1953[2]) 136—165; *P. Cousin*, Précis d'histoire monastique (La vie de l'Eglise. Collection publiée sous la direction d'*E. Jarry)*, Tournai 1958; *P. O. Rousseau*, Le rôle important du monachisme dans l'Église d'Orient (Il monachesimo orientale. Atti del Convegno di Studi Orientali che sul predetto tema si tenne a Roma sotto la direzione del Pontificio Istituto Orientale, nei giorni 9, 10, 11 e 12 aprile 1958 (Orientalia Christiana Analecta 153)/, Roma 1958, 33—55; *J. Leroy*, Moines et monastères du Proche-Orient, Paris 1958; *H.-G. Beck*, Kirche und theologische Literatur im byzantinischen Reich, München 1959, 120—140; *D. C. Lialine*, Monachisme oriental

вечно спасење, упоредо са мушкарцима, најстрожој аскези подвргавале су се и жене, одабирући пост и молитву као начин да се победи телесно и стекну врлине. Поменућемо, на пример, знамениту Меланију Старију и њену још чувенију унуку Меланију Млађу које су живеле и подвизавале се у другој половини IV и у првим деценијама V века.[2] Занимљиво је указати на следећу чињеницу: као што су за монахе правила прописали Пахомије Велики и Василије Велики, тако су за монахиње одредбе подвижничког обитавања утемељиле најпре Пахомијева сестра а затим и света Макрина,[3] сестра кападокијских отаца Василија Великог и Григорија Ниског. У Византијском царству је, наравно, број калуђерица био неупоредиво мањи него број калуђера.[4] Једно интересантно истраживање, спроведено на ограниченом узорку и само за епоху династије Палеолога, дакле за два последња века византијске историје (1261—1453), казује да је међу онима који су се Богу за љубав одрекли световног бивствовања било свега 4% жена.[5] Истовремено ваља напоменути да се анализом тог

et monachisme occidental, Irénikon 33 (1960) 435—459; *A.-J. Festigière*. Les moines d'Orient, I, II, III_{1-3}, IV_{1-2}, Paris 1961—1965; *D. J. Chitty*, The Desert a City. An Introduction to the Study of Egyptian and Palestinian Monasticism under the Christian Empire, Oxford 1966; *B. Altaner* — *A. Stuiber*, Patrologie. Leben, Schriften und Lehre der Kirchenväter, Freiburg — Basel — Wien 1966; *J. M. Hussey*, Byzantine Monasticism (The Cambridge Medieval History IV—2, Cambridge 1967), 161—184; *D. Knowles*, Christian Monasticism, London 1969; *P. Brown*, The Rise and Function of the Holy Man in Late Antiquity, Journal of Roman Studies 61 (1971) 80—101; *A. Failler*, Le monachisme byzantin aux XIe — XIIe siècles: Aspects sociaux et économiques, Cahiers d'Histoire 20 (1975) 279—302; *P. Canivet*, Le monachisme syrien selon Théodoret de Cyr (Théologie historique 42), Paris 1977; *C. Mango*, Byzantium. The Empire of New Rome, London 1980, 105—124; The Byzantine Saint. University of Birmingham, Fourteenth Spring Symposium of Byzantine Studies, ed. *S. Hackel* (Studies Supplementary to Sobornost 5), 1981; *А. Јефтић*, Патрологија, II, Источни оци и писци 4. и 5. века од Никеје до Халкидона 325—451, Београд 1984, 269—311; Историја монаха у Египту — Поуке Светог Антонија (Светосавска библиотека: Неимари и писари 12) Крњево 1984; *A. Papadakis*, Byzantine Monasticism Reconsidered, Byzantinoslavica 47 (1966) 34—46; *A.-M. Talbot*, An Introduction to Byzantine Monasticism, Illinois Classical Studies 12 (1987) / = Byzantium and its Legacy, Fall 1987 / 229—241; *Ц. Мајендорф*, Византијско богословље. Историјски токови и догматске теме, Крагујевац 1989[2], 80—95; *Д. Богдановић*, Свети оци и учитељи цркве, Београд 1989, 158—181; *D. Papachrysanthou*, Ὁ ἀθωνικὸς μοναχισμός. Ἀρχὲς καὶ ὀργάνωση, Athina 1992. Приликом састављања ове мале библиографије драгоцену помоћ нам је пружио ђакон др Радомир В. Поповић, доцент Богословског факултета у Београду, на чему му се најтоплије захваљујемо.

[2] Bibliotheca hagiographica graeca, ed. *F. Halkin*, II (Subsidia hagiographica 8a/, Bruxelles 1957[3], 108—109 (даље BHG).

[3] *Милаш*, Православно калуђерство 12. О Светој Макрини в. *BHG* II, 70.

[4] Пре неколико година у Атини је одржан научни скуп са темом „Жене и византијско монаштво" на коме је поднето десет занимљивих саопштења. Cf. Women and Byzantine Monasticism, Proceedings of the Athens Symposium 28—29 March 1988, ed. *J. Y Perreault* (Publications of the Canadian Archaeological Institute at Athens No. 1), Athens 1991, 11—117. Неколико радова који се непосредно односе на жене и византијско монаштво штампано је у часопису Byzantinische Forschungen 9 (1985).

[5] *A.-M. Talbot*, A Comparison of the Monastic Experience of Byzantine Men and Women, Byzantine Saints and Monasteries, Brookline Mass. 1985, 1—20.

узорка, чија се недовољност не може пренебрегнути,[6] дошло до закључка да од укупног броја личности, о којима у расположивим изворима постоје подаци, само је 8% жена.[7] Премда умногоме условни — сама ауторка је добро свесна како фрагментарности и оскудности изворних сведочанстава тако и непотпуности узетог узорка[8] — резултати овог научног огледа уз одређене ограде могу бити ваљан показатељ стварног стања.[9] Тешко је засигурно претпоставити какав би био исход сличног истраживачког покушаја када је реч искључиво о српским земљама у средњем веку. Будући да је расположиви изворни фонд свакако мањи, то би имало за последицу још несигурније доношење одлучних и далекосежних закључака односно поузданост добијених резултата морала би бити спуштена на нижи ступањ. Могла би се, додуше, допустити претпоставка да би исход таквог научног прегнућа вероватно био налик поменутом опиту са византијским узорком, уз евентуалну могућност да би наведени проценти били чак и нешто мањи. Међу најпознатије монахиње из наше средњовековне прошлости — с дужним уважавањем би требало да се помену Јелена Анжујска-Јелена (жена краља Стефана Уроша I), Јелена-Јефимија (супруга деспота Јована Угљеше), Милица-Јевгенија-Јефросинија (жена кнеза Лазара), Мара-Марина (супруга Вука Бранковића) — свакако се мора убројати српска царица Јелена, жена Стефана Душана (1331—1355), у монаштву наречена Јелисавета.

Рођена вероватно око 1310,[10] у браку деспота Страцимира и Кераце, ћерке бугарског цара Михаила Шишмана (1323—1330), Јелена се на историјској позорници појавила 1332, када се удала за српског краља Стефана Душана.[11] Био је то политички брак који је у знатној мери допринео добрим односима српске и бугарске државе у

[6] За узорак су одабране 9082 личности које се наводе у прва четири тома серије Prosopographisches Lexikon der Palaiologenzeit, ed. *E. Trapp*, Wien, 1 (1976), 2 (1977), 3 (1978), 4 (1980) (даље PLP). Међу њима срећемо 2035 духовника и само 84 монахиње односно игуманије.

[7] *Talbot*, Comparison 1.

[8] Ibid. 1 sq.

[9] Унеколико различити проценти се добијају упоређивањем бројева мушких и женских манастира у Византији. За Цариград епохе Палеолога тај однос је био 55 према 30. То значи да је од укупног броја престоничких монашких обитељи током два последња столећа ромејске историје чак 35% припадало калуђерицама. Међутим, ако се узме у обзир целокупна повест Царства, која је трајала више од једног миленијума, омер мушких и женских манастира у граду Константина Великог био је 270 према 77, то јест удео оних који су настањивале монахиње износио је 22%. У унутрашњости, међутим, срећемо другачије стање. Испитивањем узорка, који је додуше географски ограничен, долазимо до резултата да је однос мушких и женских манастира током читаве византијске историје био 225 према 17. Другим речима, само 7% је отпадало на самостане у којима су обитавале калуђерице. Ове прецизне податке саопштава *Talbot*, Comparison 1—2.

[10] *М. Пурковић*, Јелена, жена цара Душана, Диселдорф 1975, 4.

[11] За основне податке о српској царици Јелени в. *Г. Острогорски*, Серска област после Душанове смрти, Београд 1965, 3 сл. (= Сабрана дела IV, Византија и Словени, Београд 1969, 425 сл.); *Р. Михаљчић*, Крај српског царства, Београд 1989², 11 сл.; PLP 3 (1978) No. 6006; *И. Божилов*, Фамилията на Асеневци (1186—1460). Генеалогия и просопография, София, 1985, No. 37 186—191.

наредним деценијама. Радило се о раздобљу, подсетимо, када је на трновском престолу седео цар Јован Александар (1331—1371), брат нове српске краљице. Она је, за разлику од неких њених претходница, играла далеко значајнију улогу на немањићком двору, улогу чији се почетак временски подудара са избијањем грађанског рата у Византији, с јесени 1341, и српским упливисањем на ромејске међусобице.[12] То је учинила на начин који је оставио снажан утисак и на цара-писца Јована Кантакузина, па је у својим мемоарима о Јелени писао са пуно уважавања и, усуђујемо се рећи, чак са својеврсном наклоношћу.[13] Њене заслуге за Душаново царско уздизање, 16. априла 1346, са пуно разлога сматрају се врло значајним.[14] Ипак, њена државничка каријера у правом смислу те речи започиње тек после мужевљеве смрти (децембар 1355), када је, већ као монахиња Јелисавета, постала владар такозване Серске државе.[15] На том одговорном положају налазила се десетак година, негде до 1365, а онда се, препустивши власт деспоту Јовану Угљеши, вратила на двор њеног сина Стефана Уроша (1355—1371).[16] Неколико година касније, 7. новембра 1376, монахиња Јелисавета се упокојила.[17] Тако је била заокружена особена биографија једне српске средњовековне владарке.

Овим малим прилогом враћамо се датовању замонашења царице Јелене, питању које је у науци расправљано у неколико наврата. То чинимо у уверењу да за овај догађај можемо предложити тачну хронолошку одредницу, прецизнију од оне која је данас углавном прихваћена. Пре него што изнесемо наше образложење подсетићемо на досадашња датовања примања монашког пострига удовице српског цара. Полазећи од записа на једном рукопису са Синајске Горе,[18] који носи 6868. годину од Стварања света — дакле време од 1. септембра 1359. до 31. августа 1360 — а у коме се Јелена помиње као монахиња Јелисавета, њено замонашење је најпре тако и датовано.[19] Корак даље у прецизнијем одређивању овог духовног чина направљен је на основу повеље у којој цар Урош са мајком дарује Кирилу, митрополиту града Мелника, цркву Светог Николе Стошког.[20] Будући да овај документ потиче из маја 6864. и садржи индикт 9, док се српска царица у два маха наводи под монашким именом Јелисавета, са пуно разлога је предложено ново датовање Јелениног под-

---

[12] *Божилов*, Асеневци 186.

[13] Ioannis Cantacuzeni eximperatoris historiarum I—IV, vol. II, ed. *L. Schopeni*, Bonnae 1831, 269 sq. Превод ових занимљивих одломака дат је у књизи Византијски извори за историју народа Југославије, том VI, Београд 1986, 377 сл. *(Б. Ферјанчић)*.

[14] *Божилов*, Асеневци 187.

[15] *Острогорски*, Серска област 3 сл. (= Сабрана дела IV, 425 сл.); *Божилов*, Асеневци 187—188.

[16] *Острогорски*, Серска област 6—7 (= Сабрана дела IV, 439—440).

[17] *Пурковић*, Јелена, жена цара Душана 25; Божилов, Асеневци 189.

[18] *Љ. Стојановић*, Стари српски записи и натписи, I, Београд 1902 (репринт 1982), бр. 116.

[19] *К. Јиречек*, Историја Срба I, Београд 1952 (репринт 1978) 237.

[20] Ова повеља је публикована у два наврата. В. *С. Новаковић*, Законски споменици српских држава средњег века, Београд 1912, 308; *А. Соловјев*, Повеље цара Уроша у Хиландарском архиву, Богословље 2 (1927) 286.

визавања у 1356,[21] или строже узевши у период између Душанове смрти (20. децембар 1355) и маја 1356. године. Сасвим је разумљиво да је овако убедљива претпоставка прихваћена у историографији.[22] Уследио је веома занимљив покушај да се тај усвојени хронолошки оквир — ради се заправо о прва четири месеца 1356 — још више сузи. Узет је у обзир ктиторски портрет у цркви Свете Богородице у Матеичу, где је царица Јелена наводно представљена у белој удовичкој одећи.[23] На тај начин је замонашење српске владарке датовано у рано пролеће 1356,[24] што практично значи у раздобље од отприлике два месеца (последња декада марта, април и евентуално део маја). Утисак је, међутим, да ова одважна хипотеза почива на недовољно поузданим основама.[25] Из свега изнесеног произлази да остаје на снази давнашња претпоставка према којој је царица Јелена примила монашки постриг 1356,[26] односно током прва четири месеца те године.

У настојању да одредимо тачан датум замонашења српске владарке нисмо били у могућности да се ослонимо ни на какав нови или пак стари и добро познати историјски извор. Напротив, уверени да се из поменутих врела обавештења више ништа прецизније не може закључити о хронологији овог догађаја, остављамо по страни све расположиве источнике и усуђујемо се да кренемо другим и свакако мање уходаним путевима. Тако се од самог почетка развојна линија нашег размишљања рачва на две гране, које се после дивергентног кретања, напослетку, ипак плодоносно сустичу и, спремни смо да верујемо, за исход имају чврсту претпоставку у виду сасвим конкретног датума. С једне стране полазимо од познате чињенице да се обично водило рачуна о томе да се ступање у монашку заједницу, као свечан чин и сагласно патристичкој традицији једна од тајни, има обавити на неки значајнији црквени празник. Размиø-

[21] *М. Пурковић*, Кад се покалуђерила царица Јелена?, Прилози за књижевност, језик, историју и фолклор 12 (1932) 167.

[22] *Острогорски*, Серска област 5/= Сабрана дела IV, 438/; *Д. Кораћ*, Света Гора под српском влашћу (1345—1371), ЗРВИ 31 (1992) 124. И сâм М. Пурковић је у једном од својих последњих радова поновио датовање које је предложио четрдесетак година раније. В. *Пурковић*, Јелена, жена цара Душана 19.

[23] *Н. Окунев*, Грађа за историју српске уметности. 2. Црква Свете Богородице — Матеич, Гласник Скопског научног друштва 7—8 (1930) 89 сл.; *С. Радојчић*, Портрети српских владара у средњем веку, Скопље 1934, 59 табла XIX; *I. Božilov*, L'arbre généalogique de la reine Hélène à Mateiče, Etudes historiques 12 (1984) 7 sq. (са навођењем одговарајуће литературе); *Божилов*, Асеневци 451—459.

[24] *Божилов*, Асеневци 187.

[25] Према мишљењу академика Војислава Ј. Ђурића, постоји пуно недоумица око родословног стабла царице Јелене у Матеичу. За нашу тему најзначајније су две: крајње несигурна хронологија оснивања манастира и настанка ктиторских портрета, с једне. и чињеница да не може бити речи о царичиној удовичкој одећи, с друге стране. Једноставније речено, овај историјски извор је потпуно непоуздан у покушајима да се прецизно датује замонашење царице Јелене. На овом месту желели бисмо да изразимо дубоку захвалност академику В. Ј. Ђурићу на помоћи коју нам је пружио током писања овог прилога.

[26] В. н. 21.

шљање у том смеру нас је неизоставно морало довести до велике хришћанске светковине — Ускрса. Добро је знано да је посреди такозвани покретни празник, што је у овом случају чињеница од посебног значаја, празник који је године 1356. падао 24. априла.[27] Склони смо, дакле, да догађај који је у жижи наше истраживачке позорности датујемо управо у тај дан. Само по себи, наравно, овакво датовање — уколико се не ојача још неким аргументом одговарајуће снаге — остаје у равни пукот домишљања и недовољно је да буде доказ у прилог предложене хронологије. Због тога је наше размишљање ишло и у другом смеру, имајући за полазиште име Јелисавета које је царица Јелена добила примајући монашку ризу. Одавно је примећено да је у средњем веку на хришћанском Истоку био чест случај да су монашка имена оних који су се заклињали Богу на верност почињала истим словом као и њихова дотадашња световна. Многобројни су примери који би ово могли потврдити. При том се, наравно, обавеза да имена буду хришћанска једноставно подразумевала. Истине ради ваља нагласити да ова раширена појава никада није била уздигнута на ниво принципа.[28] У нашем случају, ипак, имали смо овај пример, Јелена-Јелисавета, дакле духовно име почињало је истим словом као световно. Прилично је познато да се монашки назив углавном узимао према неком светитељу, личности коју је црква канонизовала и празновала.[29] Постојала је, додуше, и могућност да се калуђерско име добије и по такозваном куму, старијем монаху који се старао о искушенику и постепено га уводио у тајне подвижничког живота. Када је у питању царица Јелена, која као мајка владајућег српског цара Уроша и сестра актуелног бугарског цара Јована Александра није била обична личност, чини нам се да отпада могућност да је уопште прошла кроз уобичајени искушенички стаж. Усталом радило се о кратком временском периоду, у сваком случају мањем од три године, колико су прописи предвиђали, па чак мањем и од шест месеци што је било најмање трајање искушеништва и дозвољавало се само у изнимним случајевима.[30] С обзиром на такође добро знану чињеницу да је постриг калуђерица имао право да обави једино епископ,[31] отпада и могућност да је Јелена могла добити име по духовном куму, па преостаје да за њеним именом трагамо у простору који нам дарује хагиографија. У црквеној историји је позната чудотворка Јелисавета из VI столећа, која се подвизавала у цариградском манастиру Светих Козме и Дамјана, а касније била и његова игуманија.[32] Она је задобила

[27] *V. Grumel*, La Chronologie, Traité d'études byzantines I, Paris 1958, 261.

[28] *Р. Грујић*, Промене имена при монашењу код средњовековних Срба, Гласник Скопског научног друштва 11 (1932) 239—240.

[29] Корисне савете о овом питању дао нам је колега др Миодраг Петровић, научни саветник Историјског института у Београду. Користимо прилику да му се најтоплије захвалимо.

[30] *Милаш*, Православно калуђерство 20.

[31] Исто 21.

[32] BHG III, 25; *J. Поповић*, Спомен преподобне мајке наше Јелисавете Чудотворке, Житија светих за април, Београд 1973, 380—381.

ореол светости и православна црква је прославља 24. априла.[33] Одмах пада у очи да су се 24. априла 1356. поклопили дан преподобне Јелисавете, као непокретни, и Ускрс, као покретни празник. Управо ова подударност, која поседује знатну богословску тежину, умногоме оснажује нашу аргументацију и у настојању да се тачно одреди време замонашења српске царице чини својеврсну карику која недостаје. Према нашем мишљењу, Јелена је примила монашки постриг у недељу 24. априла 1356. године, на Ускрс и празник цариградске чудотворке Свете Јелисавете.[34]

Branislav Milutinović — Radivoj Radić

SUR L'ÉPOQUE DE LA PRISE DU VOILE DE L'IMPÉRATRICE JELENA. UNE SUPPOSITION

Il est aujourd'hui largement admis par les chercheurs que l'impératrice Jelena, épouse du roi et empereur Stefan Dušan (1331—1355) et soeur du tsar de Bulgarie Jean Alexandre (1331—1371), est entrée en religion dans la période allant de la mort de son époux (le 20 décembre 1355) et le mois de mai 1356, lorsque elle apparaît à deux reprises mentionnée sous son nom de moniale Jelisaveta dans une charte, par laquelle elle et son fils Stefan Uroš (1355—1371) firent don à Kiril, métropolite de Melnik, de l'église de Nikola Stožki. En d'autres termes, cette souveraine serbe est entrée dans les ordres au cours des quatre premiers mois de l'année 1356.

Notre présente tentative visant à déterminer la date exacte de l'entrée en religion de l'impératrice Jelena ne trouva toutefois à s'appuyer sur aucune source historique nouvelle, ou ancienne et encore non exploitée. Par conséquent, convaincu que les documents disponibles ne permettaient de tirer aucune conclusion plus précise sur la datation de cet événement, nous les avons laissés de côté pour suivre d'autres voies quelque peu négligées jusqu'à présent. Ainsi, dès le début, notre ligne de réflexion se scinde en deux segments totalement indépendants qui finissent toutefois par se rejoindre de façon heureuse pour permettre, à notre avis de façon fiable, l'établissement d'une date concrète. Notre réflexion part donc du fait bien connu que l'on veillait habituellement à ce que l'entrée dans une communauté monacale, en tant qu'acte solennel et un des mystères conformément à la tradition patristique, ait lieu à l'occasion d'une des principales fêtes religieuses. En ce sens, nous som-

[33] *Х. Столић*, Православни светачник, Месецослов светих, I (септембар——јун), Београд 1988, 409.

[34] Уколико је наша претпоставка тачна, а она се при садашњем стању извора не може егзактно ни потврдити ни оповргнути, значило би да је и датовање Ивана Божилова, датовање које почива на непоузданим темељима, у крајњој линији ваљано. Подсетимо се, *Божилов*, Асеневци 187 сматра да је царица Јелена примила монашки постриг у рано пролеће 1356. године.

mes inéluctablement amené à penser à la grande fête chrétienne de Pâques. Il est bien connu qu'il s'agit là d'une fête mobile, fait revêtant une importance particulière dans notre cas, qui en 1356 tomba le 24 avril. Nous serions donc déjà enclin à dater de ce jour l'entrée en religion de l'impératrice Jelena. Toutefois, en l'absence de tout argument de poids venant la renforcer, la voie suivie pour l'établissement de cette datation resterait, bien sûr, au niveau d'une simple réflexion ne constituant en aucune façon une preuve en faveur de la date proposée. Pour cette raison notre réflexion a suivi une seconde voie prenant pour point de départ le nom religieux de l'impératrice Jelena, Jelisaveta. Il a depuis longtemps été remarqué qu'il était fréquent, au moyen âge, dans le monde chrétien oriental que le nom monacal de ceux qui juraient fidélité à Dieu, commençât par la même lettre que leur nom laïc. Nombreux sont les exemples attestant cette pratique. Ce faisant, il allait de soi que les noms choisis devaient forcément être chrétiens. Il convient toutefois de remarquer que cette habitude très répandue ne fut jamais érigée en règle absolue. Quoi qu'il en soit, notre cas nous offre un tel exemple, Jelena—Jelisaveta, de noms spirituel et laïc commençant par la même lettre. Il est par ailleurs bien connu que le nom monacal était en principe choisi d'après celui de quelque saint ou personnage canonisé et vénéré comme tel par l'église. Il existait néanmoins une seconde possibilité, celle de recevoir pour nom religieux celui de son parrain spirituel *(anadochos)*, moine expérimenté qui veillait sur le novice et l'initiait progressivement aux secrets de la vie religieuse. Lorsqu'il est question de l'impératrice Jelena, mère de l'empereur serbe régnant Uroš Ier et soeur de l'actuel tsar de Bulgarie Jean Alexandre, il nous semble que son rang exceptionnel exclut toute possibilité qu'elle ait suivi la phase de noviciat habituellement prescrite. Il s'agissait en l'occurrence d'une période brève, assurément inférieure à trois ans, d'après les règles, et parfois même, dans certains cas exceptionnels, à six mois, en principe durée minimum du noviciat. Par ailleurs, compte tenu du fait que la tonsure d'une religieuse ne pouvait être effectuée que par un évêque, on doit ici écarter la possibilité que Jelena ait pu prendre son nom d'après celui de son parrain spirituel. Il en ressort que l'on doit rechercher ce nom dans le matériel que nous offrent les textes hagiographiques. Elisabeth (en serbe Jelisaveta) est une sainte thaumaturge du IVème siècle, bien connue de l'histoire ecclésiastique, qui accomplit ses exploits spirituels au monastère constantinopolitain des Saints-Cosme-et-Damien, dont elle devint plus tard l'higouménè. Ayant été canonisée, l'Eglise orthodoxe la célèbre le 24 avril. Il en ressort que le 24 avril 1356 vit coïncider le jour dédiée à la bienheureuse Elisabeth, en tant que fête fixe, et celui de Pâques, en tant que fête mobile. C'est précisément cette coïncidence, revêtant un réel poids théologique, qui vient renforcer notre hypothèse et nous fournit le maillon indispensable afin de déterminer la date exacte de l'entrée en religion de l'impératrice de Serbie. Par conséquent nous en concluons que Jelena a reçu la tonsure monacale le dimanche 24 avril 1356, pour le jour de Pâques et la fête d'Elisabeth sainte thaumaturge constantinopolitaine.